

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

KRONIKA

MESTNE OBČINE LJUBLJANSKE

LETNIK I.

V LJUBLJANI, 1. JANUARJA 1934

ŠTEV. 1

Kronika

SLOVENSКИH MEST

LETNIK I.

V LJUBLJANI, AVGUSTA 1934

ŠTEV. 3

KRONIKA

SLOVENSКИH MEST

LETNIK II

V LJUBLJANI, MARCA 1935

ŠTEV. 1

KRONIKA

SLOVENSКИH MEST

ŠTEVILKA I

LETNIK V

V LJUBLJANI, MESECA FEBRUARJA 1938

Nekaj glav predvojnne »Kronike slovenskih mest«, ki je izhajala od leta 1934 do 1940

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO
35. letnik Ljubljana 1987 3. zvezek

ČLANKI IN RAZPRAVE
ARTICLES AND TREATISES

Jože Mlinarič: Posest cistercijanskega samostana Rein na Dolenjskem — Stran 130—143
The Estate of the Cistercian Monastery of Rein in Lower Carniola (Dolenjska)

Božidar Slapšak: Tabori v sistemu protiturške obrambe — Stran 143—146
The Tabor Forts in the Anti-Turkish Defence System

Tone Zorn: Odmevnost jezikovnega vprašanja v listu Slovenski pravnik v letih 1871—1918 — Stran 146—155
Public Response to the Language Question in the Newspaper "Slovenski pravnik" 1871—1918

Marjana Kavčič: Prostitucija v Ljubljani ob koncu prejšnjega stoletja — Stran 155—162
Prostitution in Ljubljana at the End of the 19th Century

Janez J. Švajncer: Mariborski pehotni polk — Stran 163—168
The Infantry Regiment of Maribor

Špelca Čopič: Slovenski spomeniki padlim v prvi svetovni vojni — Stran 168—177
The Slovene First World War Memorials

Breda Ogorelec, Saša Dalla Valle: Bitnje in Žabnica (Prostorsko spreminjanje vasi) — Stran 177—182
Bitnje and Žabnica (Spatial Changes of Villages)

Janez Kopač: Iskra Kranj na začetku petdesetih let — Stran 183—187
Iskra Kranj at the Beginning of the 1950s

ZAPISKI IN GRADIVO
NOTES AND MATERIALS

Vinko Demšar: Trije slovenski teksti v hišnem arhivu Krogarja iz Opal nad Žirni — Stran 188—190
Three Slovene Texts in the House Archives of Krogar from Opale above Žiri

Alenka Kačičnik: Poročila ljubljanskih policajev o prestopkih 1901—1914 — Stran 190—198
The Ljubljana Police Reports on the Transgressions in the Years 1901—1914

Božo Benedik: Zdraviliška komisija na Bledu — Stran 199—204
The Health-resort Commission at Bled

POSVETI IN ZBOROVANJA
CONFERENCES AND CONVENTIONS

France Benedik: O krajevnih zbornikih — Stran 205—206
On Local Miscellanies

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV
NOTES ON THE ACTIVITY OF OUR INSTITUTES
AND ASSOCIATIONS

Vinko Demšar: 160 let mapnega arhiva — razstava in katalog — Stran 207—208
160 Years of the Land Register Map Archives — Exhibition and a Catalogue

Emica Ogrizek: Razstava Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje — Stran 209—212
Exhibition "The May Declaration and the Declaration Movement"

Peter Stres: Razstava Primorska 1945—1947 — Stran 212
Exhibition "Primorska (The Littoral) 1945—1947"

JUBILEJI
ANNIVERSARIES

France Dobrovoljc — osemdesetletnik (*P. Vodopivec*) — Stran 213—214
France Dobrovoljc — Octogenarian

Tone Ferenc — šestdesetletnik (*D. Nečak*) — Stran 214—216
Tone Ferenc — Sexagenarian

NOVE PUBLIKACIJE
NEW PUBLICATIONS

Tabor "Doberdob 82", Ljubljana 1983; Tabor "Kanalska dolina 86", Trst 1987 (*M. Gombač*) — Stran 217—218

Andrej Dular: Občina Črnomelj, Ljubljana 1985 (*M. Balkovec*) — Stran 218

Jože Dular: Metlika skozi stoletja, Metlika 1986 (*A. Brancelj*) — Stran 218—219

Varstvo spomenikov, 28. Ljubljana 1986; 29. Ljubljana 1987 (*B. Šuštar*) — Stran 219

Anton Pust: Mirna peč z okolico nekoč in danes, Mirna peč 1987 (*S. Granda*) — Stran 219—220

Zgornjevipavski mešani pevski zbor Podnanos 1977—1987, Podnanos 1987 (*A. Pavšič-Milost*) — Stran 220

L'uomo e la vite. Človek in trta, Trieste — Trst 1987 (*S. Granda*) — Stran 220—221

Bohinjski zbornik, Radovljica 1987 (*F. Benedik*) — Stran 221—222

Jože Mlinarič: Kostanjeviška opatija 1234—1786, Kostanjevica na Krki 1987 (*F. M. Dolinar*) — Stran 222—224

Ureja uredniški odbor. Glavni urednik Marjan Drnovšek, odgovorni urednik mag. Stane Granda.

Tehnični urednik Branko Šuštar. Oblikovalec Julijan Miklavčič.

Za strokovnost prispevkov odgovarjajo avtorji. Redakcija zvezka zaključena 20. 11. 1987.

Izdaja Zveza zgodovinskih društev Slovenije, sekcija za krajevno zgodovino. Sofinancirata Raziskovalna in Kulturna skupnost Slovenije. — Tisk: Razmnoževanje Pleško, Ljubljana. — Uredništvo: Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestni trg 27; uprava: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 12, Ljubljana. — Tekoči račun: 50101-678-49040 (Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 12, Ljubljana — za »Kroniko«). Letna naročnina za leto 1987 je 2500 din za posamezne naročnike, 3500 din za ustanove; posamezna številka 1500 din, dvojna številka 2000 din. Naklada 1000 izvodov.

POSEST CISTERCIJANSKEGA SAMOSTANA REIN NA DOLENJSKEM 1275—1693

JOŽE MLINARIČ

Nastanek cistercijanske opatije Reina pri Gradcu, hčere samostana Ebracha v Frankoniji in ustanove štajerskega mejnega grofa Leopolda I. Traungavca (1122—1129), sodi v čas največjega razmaha v razvoju in širitvi cistercijanskega reda. Sodi pa tudi v čas, za katerega je značilen izreden dvig števila prebivalstva v Evropi, kar je imelo za posledico intenzivno kolonizacijo in pridobivanje novih obdelovalnih površin, za katerega pa je značilen tudi močan razvoj obrti, oboje pa je pogojevalo nastanek trgovine in v zvezi z njo nastanek novega družbenega razreda in meščanskih naselij. Od okoli osemtrideset milijonov prebivalcev, kolikor jih je Evropa štela okrog leta 1000, se je njihovo število tja do leta 1300 povzpelo že na okoli štiriinšestdeset milijonov. Intenzivno izkrčevanje zemlje v poznem srednjem veku ni potekalo toliko samoinicativno, temveč predvsem načrtno, po zemljiških gosposkah, med katere so sodili tudi samostani starejših redov.¹

Cistercijanski statuti iz leta 1134 so od redovnih članov zahtevali, da se preživljajo »z lastnimi rokami in na lastne stroške« (*propriis manibus et sumptibus*) ter so prepovedovali živeti »od dela tujih rok«, zato so se redovni člani delili na korne menihe, katerih osnovna naloga je bila umsko delo in bogoslužje ter meditacija, in na brate laike-konverze, ki so bili po navadi brez izobrazbe in so se posvečali zlasti fizičnemu delu. Konverzi, katerih število je v zgodnji dobi reda prekašalo korne menihe, so za redovne postojanke predstavljali močan gospodarski potencial. Zato so si cistercijanski samostani v kratkem času pridobili velike površine obdelovalne zemlje z intenzivnim izkrčevanjem gozda in z izsuševanjem močvirij. Za cistercijanske postojanke zgodnjega obdobja ni bilo nujno, da so od ustanovitelja in od drugih dobrotnikov prejeli večje komplekse obdelane zemlje, oziroma kasneje podložniško zemljo, saj je veliko število bratov laikov bilo sposobno v kratkem obdobju ustvariti pogoje za življenje ustanove.²

Tudi za reinski samostan je značilno, da od ustanovitelja in od njegovih naslednikov ni prejel večjih površin obdelane zemlje in da so s smrtjo zadnjega Traungavca, štajerskega vojvode Otakarja I. v letu 1192, prenehale za Rein pridobitve večjih sklenjenih zemljiških kompleksov. Z bogatimi darovnicami 12. stoletja je opatija postala lastnik večjih posesti okoli svoje postojanke in območja, ki je segalo od Mure na vzhodu pa do Sodingtala na zahodu. Večina v 12. stoletju podarjene zemlje je bila neobdelana, ki so jo reinski menihi usposobili za poljedelstvo in živinorejo. V 13. in 14. stoletju je bila z nakupi pridobljena zemlja na različnih krajih Štajerske, s posameznimi manjšimi nakupi pa so si menihi arondirali svojo posest.³

Ker so redovna pravila sprva prepovedovala živeti

od dela podložnikov (od činža), so cistercijani zemljo obdelovali v lastni režiji ter so v ta namen organizirali posebne gospodarske enote, grangije, katerih zemljo so obdelovali konverzi in plačani dinarji (*mercenarii*).⁴ Nagel padec števila konverzov, ki sta ga pogojevala nastajanje meščanskih naselij, v katerih so si mnogi mogli zaslužiti svoj vsakdanji kruh, in nastanek t.i. uboštevnihih redov (manjši bratje, dominikanci), ki so bili zaradi svojega načina življenja zelo privlačni, sta od redovnega vodstva terjala odstop od prvotne strogosti. Zato je generalni kapitelj v letu 1208 svojim postojankam dovoljeval dajati v zakup zemljo, ki je bila malo donosna in ki je bila od samostana močno oddaljena. Takó je tudi reinska opatija počasi opuščala svoje gospodarske enote, *grangije*, in je nato na začetku 15. stoletja imela le še dve: Steinhof tik samostana in dvor v Weikersdorfu pri Dunajskem Novem mestu. Odslej so se tudi cistercijani v načinu gospodarstva prilagodili svetnim zemljiškim gosposkam in npr. tudi postojankam benediktincev, ki so v kolonizaciji zgodnjega srednjega veka pomenili to, kar so za začetek poznega srednjega veka pomenili cistercijani.⁵

Število prebivalstva se je močno dvignilo ter je tja do začetka 14. stoletja doseglo zgornjo mejo, ko ga je zemlja mogla še preživljati. Ker je zemlja dajala le trikratno ali štirikratno količino posejanega žita, je bilo nujno obdelati vsak količkaj rodoviten kos zemlje. Zato so tudi na reinskih posestih nastajale kmetije, katerih zemlja je večkrat bila slabo rodovita in so bile klimatske razmere neugodne, kar je imelo za posledico opustitev takih gospodarskih enot in nastanek velikega števila pustot.⁶ Evropa je v letu 1348 in v naslednjih desetletjih doživela več epidemij kuge, ki je pobrala najmanj tretjino prebivalstva in v letu 1349 tudi reinskega opata Hertvika. Zmanjšanje števila prebivalstva je povzročilo velike gospodarske spremembe, predvsem pa ustavitev izkrčevanja zemlje, ki je je odslej bilo dovolj. Urbarji mnogih zemljiških gosposk nam v 14. stoletju izkazujejo veliko opuščenihi kmetij ali pa koncentracijo gospodarskih enot v rokah enega podložnika. Rein si je enako kakor druga zemljiška gospostva prizadeval, da si podložnike obdrži na svoji zemlji in jim je onemogočal izseljevanje v meščanska naselja. Gospodarske spremembe odražata oba reinska urbarja (1395 in 1450), ki izpričujejeta, da so kužne bolezni mnogo bolj prizadele sklenjena vaška naselja kakor pa samotne kmetije in manjše zaselke. Opatje so podložnikom dajali sosednja opuščena zemljišča v obdelovanje, in to za manjše dajatve, s čimer so se močno zmanjšali dohodki samostana. Menihi so interesente, ki so poselili opuščene kmetije, za nekaj časa oprostili dajatve, ali pa so od njih terjali zmanjšane dajatve. Takó je npr. vojvoda Rudolf IV. v letu 1360 reinskimi menihom spregle-

dal oddajanje ovsa (*marchfutter*) od opustelih kmetij, od na novo poseljenih pa za toliko časa, dokler menihi od položnikov ne bi terjali činža.⁷

Dohodki od dominikalne zemlje, ki so jo reinski redovniki obdelovali od 13. stoletja naprej v lastni režiji, so bili majhni, kajti *grangije* so po vrsti opuščali. Nekaj dohodkov si je Rein pridobil iz obrtne dejavnosti in od darežljive roke dobrotnikov. Močno gospodarsko postavko je predstavljala prodaja vina in nekaj tudi žita. Okoli leta 1370 je reinska opatija od svojih podložnikov nabrala 2520 četrti (= 2016 hl) pšenice in rži ter 2800 četrti (= 2240 hl) ovsa. Dese-tinsko žito, ki je znašalo povprečno letno okoli 1200 škafov (= 1920 hl), pa je Rein pobiral pri domačih in tujih podložnikih. Opatija je tedaj torej nabrala okoli 5200 hl ali okoli petsto kubičnih metrov žita.

Iz urbarja iz leta 1450 izvemo, katere vrste žita in sočivja so tedaj reinski podložniki bili dolžni dajati in kolikšna je bila celotna količina oddanega žita oziroma sočivja:

rži	1922,5	četrti	(= 1537 hl)
pšenice	659	četrti	(= 544 hl)
ovsa	2912,5	četrti	(= 2329 hl)
prosa	133	četrti	(= 106 hl)
fižola	57	četrti	(= 45 hl). ⁸

Reinska opatija pa ni imela le veliko dohodkov, ampak tudi izdatkov, pri čemer so izdatki za obdelovanje vinogradov bili na prvem mestu, sledili so jim izdatki za nabavo živeža in rib ter jajc, tem pa so sledili izdatki za samostanske delavnice in za plače uslužbencem in dninarjem. Veliki izdatki so razumljivi spričo velikega števila osebja, ki je živelo v samostanu in bližnjih poslopih. V letu 1458 je reinski konvent štel oseminštrideset redovnikov ter šestdeset oseb, ki so bile v službi samostana. Reinski menihi so sledili redovnim pravilom, ki so terjala tudi ukvarjanje s karitativnim delom. Na samostanski porti so potrebni prejeli hrano in popotnico ter bolni zdravila. Rein je od 13. stoletja imel posebno stavbo, špital, v kateri so sprejemali bolehe in obubožane samostanske uslužbence pa tudi popolnoma tuje ljudi. Mnogi so tod našli svoje zavetje do smrti. Na Hörgasbergu pri Reinu je opatija imela posebno zavetišče za go-bavce. Spričo vsega tega poraba žita ni bila takó majhna. Okoli leta 1450 so menihi za peko kruha zmleli letno po osemsto četrti (= 640 hl) rži in po petsto četrti (= 400 hl) pšenice, za živino pa so porabili 2500 četrti (= 2000 hl) ovsa. Poraba vina je znašala letno po 82 polovnjakov (= 21.525 l) vina.⁹

Preživljanje velikega konventa in samostanskih uslužbencev ter veliki izdatki so od opatov terjali pridobitev nove zemlje. Zanimivo je, da si je Rein pričel zemljo na slovenskih tleh pridobivati skoraj istočasno, kar gotovo ni naključje, ampak je izraz določene gospodarske politike njegovih predstojnikov. Pridobitev posesti na slovenskem Štajerskem in na Dolenjskem sega v čas dejavnega opata Bernarda (1265 do ok. 1281/82). Medtem ko si je Rein posest na Štajerskem pridobil z nakupi in z darovnicami in si jo je

izgrajeval v mariborski okolici (prva znana pridobitev je iz leta 1276 v Krčevini)¹⁰, pa si je podložniško zemljo na Dolenjskem pridobil z nakupi v bližini stiškega samostana (prva znana pridobitev sega v leto 1275, Zagorica pri Mirni). Da si je Rein na slovenskem Štajerskem izgrajeval svojo vinogradniško posest pri Mariboru in Gornji Radgoni, je vsekakor razumljivo. Odločilna so gotovo bila bližina posesti ter ugodna tla za vinsko kulturo, ki so dajala odlična in znana vina. Tudi nakup zemlje na Dolenjskem ni slučajen, kakor bi to kazalo dejstvo, da je posest od samostana izredno oddaljena. Prepričani moremo biti, da bi reinska opatija na tem delu slovenskih tal nikoli ne imela posesti, ko bi ne bilo stiške opatije. Stična je reinskemu samostanu posredovala nakup posesti in mu tudi sama, ko je v letu 1277 bila zadolžena, odprodala del svoje zemlje. Stiški menihi so poleg reinskih upraviteljev bdeli nad posestjo in bili svoji matici skozi stolletja na uslugo.

Reinska opatija si je svojo prvo posest na tleh Dolenjske pridobila pod že omenjenim opatom Bernardom, znanem po gradnjah v svojem samostanu in po uspešnih vizitacijah, ki mu jih je zaupalo redovno vodstvo (v letih 1274 in 1275 vizitacijo ogrskih samostanov). Bernard je v letu 1275 kot »*pater immediatus*«¹¹ vizitiral tudi stiško opatijo¹¹ in ob tem obisku se je pokazalo zanimanje Reina za posest na Dolenjskem. Na neimenovani dan leta 1275 v Stični izdana listina pripoveduje, da je stiški opat Konrad (1267 do 1278) na prošnjo reinskega opata kupil za reinski denar in za vsoto šestinštrideset mark srebra za njegov samostan vas Zagorico (*quendam villam vocatam Zagoriz*) z devetimi kmetijami. Prodajalec posesti je bil Friderik z Mirne (*Fridericus dictus de Neydek*), ki je v ta namen izdal posebno listino, kot je iz zgornje listine razvidno (*secundum quod in instrumentis predicti nobilis super hoc confectis plenius continetur*), ki pa je ohranjena le v prepisu.¹² Prva reinska posest na Dolenjskem je torej ležala v Zagorici pri Mirni in je od ostale posesti pri Veliki Loki bila nekolikanj zase.

V zgoraj omenjeni listini, izdani v Stični 1275, se omenja še nakup štirih kmetij, ki naj bi jih Reinu prodal za štiriindvajset mark srebra dunajske teže ljubljanski meščan Janez s priimkom Waizman (*a quodam cive Laybacensi nomine Johanne cognomine Waizman*) s svojo ženo Engelrado, in to na kraju »*qui vulgo dicitur Zenpvheln*«. Tudi za to prodajo je morala biti izdana posebna listina, katere tekst je delno ohranjen v nekem izvlečku iz 16. stoletja, ki kraj omenja kot »*Puechel*«¹³ in ga postavlja tja k Ljubljani (*ad amnem Labacum*). Po M. Kosu gre tukaj za Notranje Gorice, jugozahodno od Ljubljane.¹⁴ Posest v tem kraju je bila od ostale posesti, ki si jo je Rein pridobil na Kranjskem, močno oddaljena in si je opatija ni obdržala. Dokument je izredno zanimiv za stiško zgodovino, saj se v njem prvič omenja ves konvent, ki je tedaj štel trinajst menihov (vštevši z opatom), kot je to bilo po redovnih pravilih za najmanjšo postojanko predvideno. Omenjajo pa se poleg opata Konrada: prior Albert, zakristan Janez, eko-

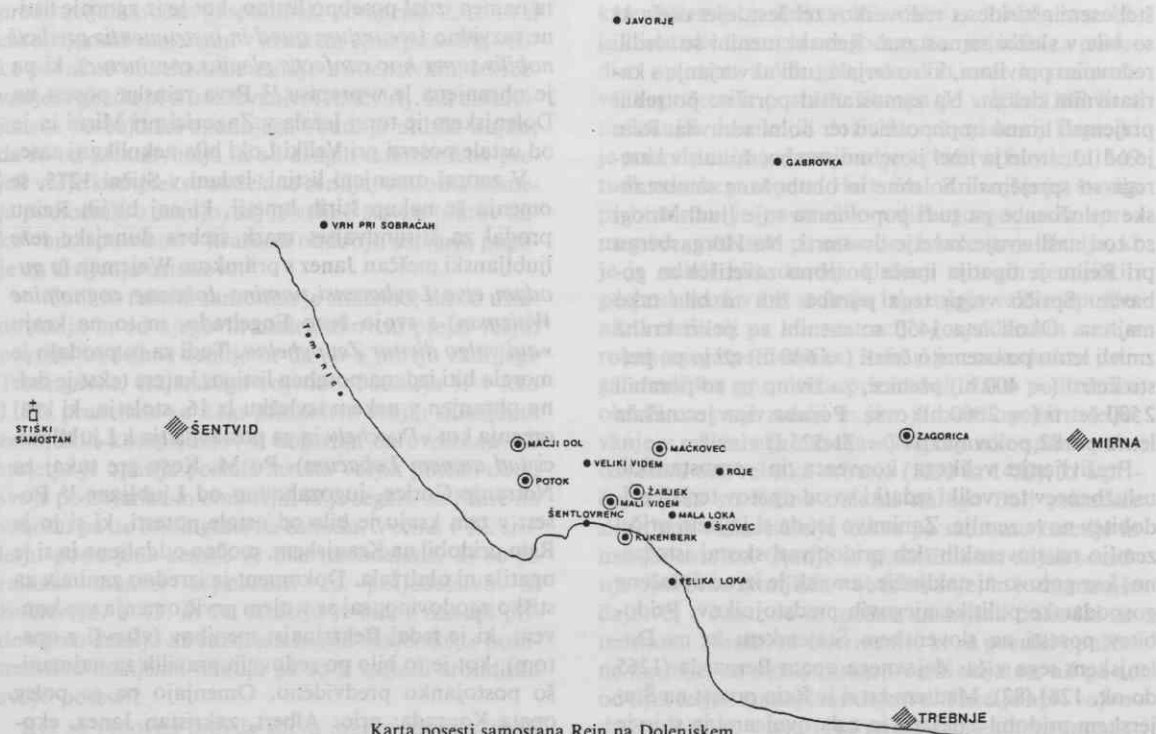
nom Konrad, senior Wernher, kamerarij Henrik, namestnik ekonoma Konrad, namestnik priorja Konrad, kantor Gotfrid, Friderik mlajši, Henrik Bavarec, oskrbnik špitala Janez in menih z imenom Jernej.

Dve leti kasneje si je opat Bernard pridobil svojo prvo posest pri Veliki Loki, kjer so jo njegovi nasledniki izgrajevali v istem in v naslednjem stoletju. Posest je Reinu za petinosemdeset mark srebra dunajske teže prodal stiški opat Konrad, da bi »zmanjšal dolgove, ki jih je napravil iz upravičenih razlogov« (*pro debitis minuendis, que pro necessariis et honestis causis contraximus*). Sedemnajst kmetij je ležalo pri Veliki Loki: v Mačkovcu (*Chazendorf*), na Velikem Vidmu (*Widem*) in na Rojah (*Royn*). V listini je bila tudi klavzula, da bi si namreč smeli reinski menihi izbrati kako drugo posest enake vrednosti iz fonda stiške zemlje, kolikor bi jim zgornja ne bila pogodu. Morda je ta listina bila izdana ob vizitaciji opata Bernarda v Stični. Tudi v tem dokumentu se poleg opata Konrada navaja ves konvent v enaki sestavi, kakor smo ga našli v letu 1275.¹⁵ Glede na ohranjene dokumente si je reinska opatija na dolenskih tleh v 13. stoletju pridobila trideset kmetij, od katerih si je do najstarejšega urbarialnega zapisa v letu 1395 obdržala štiriindvajset, torej štiri petine.

Ostalo posest si je reinski samostan pridobil v 14. stoletju, le za tri urbarialna naselja Škovec (3 kmetije), Potok (3 kmetije) in Mačji dol (8 kmetij), ne vemo, kdaj si jih je pridobil in na kakšen način: torej gre tu za manjši del, za štirinajst kmetij. V letu 1345 je opat Hertvik (ok. 1331—1349) kupil od Jere z Mirne za enajst mark oglejskega denarja župansko kmetijo »*pey Zubrats am perig*«, na kateri je tedaj

prebival Dobriha (*Dobricha*).¹⁶ Rein si je na Vrhu pri Sobračah pridobil večji kompleks posesti, ki jo urbar iz leta 1395 omenja kot samostanski dvor (*curia*) »*am Dobrichenperg pey Zubrats*«¹⁷, kjer se kasneje navajata dve kmetiji, katerih ena je bila županska in jo je župan poleg svoje hasnoval za opravljanje svoje funkcije.

Reinski opat Sajfrid (1349—ok. 1367), uspešni redovni vizitator in gospodarstvenik, ki je za svojo opatijo pridobil tudi hiši na Dunaju in v Brucku na Muri,¹⁸ je v letu 1352 od družine Kumerjev (*Chummer*) kupil osemnajst kmetij in dva mlina na reki Temenici. 1. maja je Nikolaj Kumer s svojo ženo Kuniundo prodal opatu za sedemintrideset mark oglejskega denarja štiri kmetije v Žabjeku ob Temenici (*ze Chrotenspach pei der Temptnitz*).¹⁹ V istem letu je isti Nikolaj opatu za dvainpetdeset mark oglejskega denarja prodal osem kmetij in dva mlina: tri kmetije v Šentlovcu (*ad Sanctum Laurentium*) okoli tamkajšnje cerkve (*circa ecclesiam an der Temptnitz*) in mlin na Temenici, dve kmetiji na Kukenberku (*zu Kukenberg*) ter dve kmetiji v Borštu (*am Forst*) ob Temenici (*circa Tempnitz*), na kateri je tudi stal mlin. Kmetije so bile lastnina gospodov Planinskih (*Montpreis*) in jih je družina Kumerjev imela od njih kot fevd, zato se je Henrik Planinski (*Hainreich von Montpreis*) odpovedal lastnini nad njimi, takó da so mogle preiti v trajno last reinskega samostana.²⁰ Še v istem 1352. letu sta brata Nikolaj in Herman Kumerja opatu Sajfridu prodala za štirideset mark oglejskega denarja šest kmetij na Malem Vidmu (*ze dem Chlayn Widen*), ki so prav takó bile last gospodov Planinskih, in se je zanje omenjeni Henrik odpovedal lastni-

Karta posesti samostana Rein na Dolenjskem

štvu, ne da bi se menihi morali za to oddolžiti (*dedit propter deum*).²¹ Vsaj del navedene posesti je opat Sajfrid mogel kupiti iz vsote, ki jo je za opravljanje *aniverzarija* (spomina obletnice smrti) za dobrotnika Kumerja prejel in kar je v letu 1355 potrdil opat Oton iz Ebracha, predstojnik matičnega samostana reinske opatije.²²

Reinski opat Nikolaj (1368—1384) je pridobil za samostan posest, kjer jo je tedaj že imel. 6. decembra 1372 je od Viljema Svibenskega (*Schärfenberg*) kupil za šestindvetdeset funtov dunajskega denarja osem kmetij na Mali Loki (*ze dem Chlayn Lok*) v trebanjski župniji (*in Treuner pharr*).²³ V letu 1400 si je opatija pridobila še zadnjo posest na Dolenjskem, vendar nekoliko vstran od posestnega jedra pri Veliki Loki. Opat Angelus Manse (1399—1425) je tedaj od Nikolaja Smrekerja (*Sumereker*) kupil šest kmetij v Javorju (*zu Ahorn ob Gallenstein*) pri Gabrovki pri Litiji in dve kmetiji v Gabrovki (*ze Grabrowik*). Zapis v urbarju iz leta 1395 je zabeležen pozneje, vendar z isto roko, z roko opata Angelusa.²⁴

Reinska opatija si je v obdobju od leta 1275 do prvega ohranjenega urbarja (1395) pridobila na Dolenjskem dvainsedemdeset kmetij in dvor v obsegu dveh kmetij ter dva mlina. Posest je bila v glavnem strnjena okoli posestnega jedra pri Veliki Loki ob Temenici, nekoliko odmaknjeno posest pa predstavljajo urbarialna naselja Zagorica pri Mirni, Vrh pri Sobračah ter Gabrovka in Javorje. Pridobitev zemlje je bila načrtna, saj gre za nakupe posesti, pri čemer je stiška opatija igrala pomembno vlogo bodisi kot prodajalec zemlje ali posrednik pri nakupih. Urbar iz leta 1395 nam daje vpogled v reinska urbarialna naselja, govori o številu podložnikov in njihovih dajatvah ter daje tudi nekaj podatkov o pravnem položaju posesti in njeni upravi.²⁵ Urbar je bil sestavljen pod opatom Petrom (1384—1399), njegov avtor pa je Angelus Manse, kasnejši opat (1399—1425), reinski menih od leta 1383, v letu 1399 prior in pisec najstarejšega reinskega nekrologija (1390) in rokopisa št. 63, ki se hrani v samostanu Reinu.

V skladu z zgornjim urbarjem sta odvetniške pravice nad samostanskimi podložniki imeli gosposčini Svibno pri Radečah in Štatenberk pri Trebelnem. Svibenska gosposčina je te pravice imela v naseljih: Zagorica, Roje, Škovec, Mala Loka, Žabjek, Potok, Vrh pri Sobračah in Mačji dol ter je od vsakega podložnika prejemale letno po mero ovsa, pišče, dva kruha, za pravico do lova (*jejerrecht*) pa mero ovsa, dva kruha in dva dunajska denarja. Le podložnikom v Zagorici nazadnje navedenih dajatev ni bilo treba dajati. Gosposčina Štatenberk pa je imela odvetništvo v urbarialnih naseljih: Mali Videm, Kukenberg, Boršt, Šentlovrenc in Veliki Videm in je bilo tamkajšnjemu gradiščanu (*castellano in Stettenberg*) treba dajati od vsake kmetije letno po dve meri ovsa, pišče in dva kruha. Za podložnike iz Mačkovca pa je rečeno, da so dolžni dajati letno po dve meri pšenice in enako število mer ovsa, pišče in dva kruha. V letu 1395 je reinsko posest na Dolenjskem upravljal ofi-

cial z imenom Pavel, ki so mu podložniki morali dajati piščeta, oves in kruh, sicer pa je za svojo službo bil posebej nagrajen od samostana.

Reinski podložniki, tedaj še brez priimkov, so bili zavezani denarnim in naravnim dajatvam. Denar predstavlja redno dajatev, medtem ko so naravne dajatve bile takó glede na vrsto kot tudi količino v posameznih urbarialnih naseljih kaj različne. Podložniki so oddajali rž in oves ter pšenico, predivo, piščeta in jajca, torej dajatve, ki smo jih pri zemljiških gosposkah tistega časa na Dolenjskem vajeni. Žito so podložniki oddajali v različnih merah, zato je dal opat Peter zapisati v urbar vse mere in odnose med posameznimi merami. Isti opat se je v letu 1394 hotel s podložniki sporazumeti glede žita in je želel, naj bi ti namesto naravne dajatve dajali denar. Opat ugotavlja, da pri žitu samostan utrpi vedno škodo, češker oficiali »brezbrižno« (*negligenter*) prodajajo žito in ker je tržna mera (*mensura fori*) večja od reinske mere (*mensura nostra*). Določena je bila tudi cena za posamezne vrste žita, pri čemer se je upoštevalo povprečje.

Pri določanju cen je reinskemu opatu pomagal stiški opat Albert Lindecker (1389—1405)²⁶ skupaj z drugimi izvedenci (*aliorum discretorum*); tem je bila dobro znana cena žit, ki so se v deželi prodajala (*cursum terre in vendicione frumenti*). Cene so tedaj določili takole: za četrt (= stamph) pšenice 45 denarjev, rži in prosa 26 in ovsa 12 denarjev. Opat Peter pa se s podložniki glede cen žita ni mogel sporazumeti in ostalo je dalje pri oddaji žita. Podložniki so »običajno davščino« (*steueram consuetudinariam*) dajali takó, kakor je to bilo »od davnega« (*ex antiquo*) v navadi, in sicer vsako tretje leto, znašala pa je od štiri-deset do šestdeset goldinarjev od vseh podložnikov. Višino pa je odredil opat (*secundum discretionem abbatis*), ki je odredil, naj bo ta dajatev »zmerna«, »da ubogih podložnikov ne bodo obremenjevali« (*ut coloni nostri pauperes non graverentur*).²⁷ Tu je potrjeno reklo, češ da je »pod krivo palico« (opatovskim pastorage) bolje živeti kakor drugod.

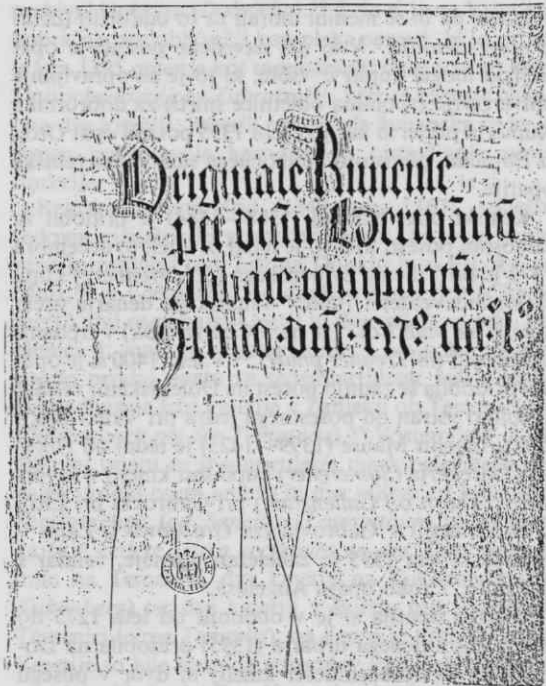
Ugotoviti moremo, da se število kmetij od prvega ohranjenega urbarja v letu 1395 pa do leta 1607²⁸ na Dolenjskem ni kaj bistveno spremenilo, ampak da je to bilo konstantno. Ugotoviti je tudi mogoče, da so si opatje prizadevali, da bi kmetije ostale nedotaknjene in da bi se ne delile (drobile). Kjer opustelih kmetij ni bilo moč poseliti, so opatje dajali enemu podložniku po dve gospodarski enoti, ne pa da bi opustelo kmetijo razdelili na kose in jo oddali več interesentom, s čimer so se izognili, da bi samostojna gospodarska enota izginila in bi se takó nujno zmanjšali letni dohodki. V urbarju iz leta 1395 je zapisanih 74 kmetij in dva mlina, v tistem iz leta 1535 pa 75 kmetij, medtem ko nam urbar iz leta 1450 izkazuje 80 podložnikov.

Pod agilnim opatom Hermanom Molitorjem (1439 do 1470), ki je bil postuliran iz matičnega samostana Ebracha v Frankoniji in pod katerim je Rein poselil z menihi novo postojanko pri Sv. Trojici v Dunajskem Novem mestu (1444), je v samostanu bilo osemindstiri-

deset menihov. Opat je bil tudi navdušen gradbenik ter pisec in je zapustil Pridige (*Sermones*) (reinski kodeks št. 70) in kopalno knjigo reinskih listin (*Chartularium Hermanni abbatis*) (1450).²⁹ Pod njim je nastal natančen popis zemljiške posesti in iz njega je razvidno, da je opat v letu 1448 določil novo podlago za določanje davščin pri podložnikih na Dolenjskem (*colonis in Carneola prope Sytich*).³⁰

Novi zapis je sicer nastal na podlagi starega urbarja, toda v uvodu k novemu urbarju (1450) je zapisano, da je reinski prior Janez Perman, ki je »veliko let« (*pluribus annis*) opravljal službo ekonoma (*celerarija*) in ki je dobro poznal »činž podložnikov« (*census rusticorum*) na Kranjskem, na ukaz opata Hermana sam zaslišal podložnike.³¹ Reinsko posest na Dolenjskem je tedaj kakor že v letu 1395 upravljal poseben oficial, ki je poleg nagrade, ki mu jo je dajal opat, prejemal od podložnikov oves, piščance in kruh, ali tudi denar, včasih pa še jajca in laneno predivo. Ob primerjanju obeh urbarjev (1395, 1450) je moč ugotoviti težnjo opatov po prevedbi naravnih dajatev v denarne, kar je za samostan bilo vsekakor bolj ugodno in je zahtevalo manj skrbi in izdatkov. Za oddajo denarja namesto žit si je, kot smo to videli, prizadeval že opat Peter (1394), vendar brezuspešno.

V času reinskega opata Nikolaja (1368—1384), ki je za samostan pridobil osem kmetij na Mali Loki³², je stiški opat (Jakob) za sto funtov dunajskega denarja Reinu zastavil deset kmetij v treh urbarialnih naseljih³³: štiri kmetije v Pustem Javorju (*Anhorn*) pri Stični, kjer je stiški samostan imel v letu 1505 enako število kmetij³⁴, štiri kmetije na Poljanah (*Pollan*) pri Stični, ki se v dokumentih omenjajo kot stiške³⁵, ter dve kmetiji pri Dolgih njivah (*Langaker*) pri Veliki Loki³⁶. Reinskemu samostanu so bile torej zastavljene kmetije pri njegovem posestnem jedru na Dolenjskem. Posest je bila v rokah Reina do leta 1401, ko jo je tedanji opat Albert Lindecker (1389—1405) rešil iz zastave.³⁷ V tem času (1405) se kot upravitelj reinske

Naslovna stran iz urbarja za reinsko posest iz leta 1450 (urbar C v arhivu samostana Reina)

posesti na Dolenjskem omenja Pavel Glognitzer, ki je identičen z oficialom Pavlom, omenjenim v urbarju iz leta 1395.

Omenili smo že, da je deželnoknežja svibenska gosposčina imela pravice odvetništva nad podložniki Reina v nekaterih urbarialnih naseljih na Dolenjskem. Gradiščani svibenskega gradu pa so podložnike obremenjevali z večjimi dajatvami, kot pa so bile zapisane v urbarju iz leta 1395. Zato se je v letu 1403 vojvoda Ernest Železni zavzel za reinski samostan in za njegove podložnike ter je izdal dokument, v katerem je svibenskim gradiščanom prepovedal podlož-

Urbarialno naselje	1395	1450	1535	1607	1644	pridobljena posest		
						leto	število h	od koga
Boršt	3 + m	3				1352	3 + m	Nikolaj Kumer
Gabrovka	2	2	2	2		1400	1	Nikolaj Smreker
Javorje	6	6	6	6		1400	6	Nikolaj Smreker
Kukenberk	2	4 + m	4 + m	2	3	1352	2	Nikolaj Kumer
Mačkovec	6	6	6		6	1277		Stiška opatija
Mala Loka	8	8	8	8		1372	8	Viljem Svibenski
Mali Videm	6	6	8		7 + m	1352	6	Herman in Nikolaj Kumra
Mačji dol	8	8	6		8			
Potok	3	3	3		3			
Roje	5	9	10	5		1277		Stiška opatija
Šentlovenec	3 + m	3 + m		3 + m		1352	3 + m	Nikolaj Kumer
Škovec	3	3	3	3				
Veliki Videm	5	5	5	5		1277		Stiška opatija
Vrh pri Sobračah	dvor	2	2	2		1345	1	Jera z Mirne
Zagorica	8	8	8		8	1275	9	Friderik z Mirne
Žabjek	4	4	4		4	1352	4	Nikolaj Kumer
	74 + 2 m	80 + 2 m	75 + m	36 + m	39 + m		60 + 2 m	

nike »obremenjevati več, kakor so dolžni (dajati)« (*ultra debitum aggravare*).³⁸ 16. maja 1409. leta je isti vojvoda na prošnjo opata Angelusa izdal listino, v kateri je njegovemu samostanu potrdil vse pravice, ki so mu šle nad podložniki; ti so sodili pod odvetništvo gosposčine Svibnega, pri čemer se omenjajo urbarialna naselja: Zagorica, Roje, Škovec, Mala Loka, Žabjek, Potok, Vrh pri Sobračah in Mačji dol.³⁹ Vojvoda Ernest naroča, naj ostanejo v veljavi privilegiji, ki jih je glede zgornjega Reinu dal njegov oče in vojvoda Leopold in kakor so jih dali njegovi predniki, in to v obsegu, kot jih je prejela stiška opatija v zvezi z njenimi podložniki pod isto gosposčino. Svibenskemu gospostvu je s tem dokumentom tudi izročil v letu 1400 pridobljeni urbarialni naselji Gabrovko in Javorje. Ernest je nadalje določil, da so reinski podložniki prispevek za odvetništvo dolžni gosposčini poravnati za Martinovo (11. novembra) ali pa za praznik sv. Miklavža (6. decembra). Če kateri izmed reinskih podložnikov svoje dolžnosti do omenjene gosposčine ne bi opravil, tedaj naj bi grajski oskrbnik poslal sla k reinskemu oficialu (*amptman*), ki je dolžan zadevo urediti. Za lovne pravice pa je bilo ukazano, naj vsak podložnik odrajta na leto po eno višnjegorsko mero ovsa, kokoš, dve pogači in dva dunajska denarja. Podložniki so bili dolžni hoditi na tlako za potrebe svibenske gosposčine, kar je vojvoda zdaj preklical, tlako je dovolil le za posebne potrebe dela na gradu.⁴⁰

Vpogled v stanje reinske posesti tudi na Dolenjskem nam daje urbar iz leta 1535, ko je bila reinska opatija pod komendatarnim opatom, kakor se je to v 16. stoletju primerilo mnogim samostanom in tudi cistercijskim opacijam. V začetku urbarja je rečeno, da je dal urbar popisati Ivan Ungnad, ko je prevzel v imenu svojega (mladoletnega) sina Ludvika upravo samostana. Po odstopu opata Janeza Zollnerja leta 1533, ki je resigniral v korist Hipolita Huettensteinerja, lutke deželnega glavarja na Štajerskem, barona Ivana Ungnada, je imel Rein komendatarnega in ne rednega opata. Ivan Ungnad je reinsko opatijo izžemal vse tja do leta 1549, ko je moral na ukaz kralja Ferdinanda I. samostan vrniti.⁴¹ Reinska posest v mariborski okolici (*Die güld vmb Marpurg dem gotzhaus gehörig*) je v letu 1535 bila s svojima dvema vinogradoma pri mestu le še beden ostanek nekdanjega velikega vinogradniškega zemljiškega kompleksa.

Dolenjska posest je tedaj štela petinsedemdeset kmetij, od katerih je ena bila neposeljena. V urbarju nista navedeni naselji: Boršt s tremi kmetijami, ki se tudi sicer kasneje ne omenja več, in Šentlovrenc z enakim številom kmetij in z mlinom, ki pa je zaveden zopet v dokumentu iz leta 1607. Za čas prve polovice 16. stoletja je za reinsko posest na Dolenjskem značilno kopičenje gospodarskih enot v rokah enega podložnika: petinsedemdeset kmetij je hasnovalo šestdeset podložnikov. Po dve kmetiji so imeli zlasti podložniki v urbarialnih naseljih Javorje, Gabrovka, Roje in Mali Videm. Tudi zdaj je bila večina podložnikov še brez priimkov, nekatere priimke pa srečamo

tudi še v urbarju iz leta 1644: npr. Krepan, Kos, Novak, Juran, Pernek, Gerdan, Lašič, Kunštek in Pavšer. Župane srečujemo le v naseljih z večjim številom gospodarskih enot.⁴²

Od druge polovice 15. stoletja so večji izdatki bre-menili tudi reinsko opatijo, zlasti izdatki v zvezi s turškimi vpadi, ki so terjali utrditev samostanskih poslopj. Tudi deželni knez je za obrambo terjal vedno večje prispevke (»posojila«). Ker pa samostan, ni imel vedno na razpolago gotovine, je posegel po sredstvu, značilnem v gospodarstvu zlasti za 16. stoletje: zastavljal je zemljo. Za odkup si je samostan moral pridobiti sredstva, pa je zato zastavljal novo posest in se takó vrtel v začaranem krogu.⁴³ V letu 1480 so Turki močno opustošili opatijo in opat Wolfgang (1481 do 1515) je moral izdati precejšnja sredstva za utrjevanje samostana.⁴⁴ Po pustošenju Turkov v letu 1480 je v letu 1482 cesar Friderik III. samostanu črtal polovico vinske naklade na dominikalno vino za leto 1482.⁴⁵ Toda že v istem letu je moral opat za vzdrževanje jezdnih konj plačati vladarju dvesto funtov denarja.⁴⁶

Pod opatom Martinom Duelacherjem (1549—1559) je prišlo zaradi velikih zahtev deželnega kneza do zastavitve večjih zemljiških kompleksov. Martin Duellacher je bil po vsej verjetnosti naše gore list, saj je pred prevzemom reinske opatije bil župnik v Leskovcu pri Krškem ter v Celju. Za reinskega opata ga je želel videti omenjeni Ivan Ungnad, lastnik žovneške gosposčine in celjski vicedom. Istega dne, ko je Martin prevzel upravo reinskega samostana, se je v tajnem dokumentu zavezal, da si bo Ivanovega mlajšega sina privzel za koadjutorja s pravico nasledstva, Ungnad pa je Martinu obljubil, da mu bo preskrbel kak škofijski sedež. V letu 1551 je Martin postal titularni škof in 1553 ga je kralj Ferdinand I. imenoval za škofa v Dunajskem Novem mestu, toda kmalu se je moral škofiji odpovedati in ostal je le opat v Reinu.⁴⁷

Ko je v letu 1556 moral Rein plačati večjo vsoto denarja deželnemu knezu, se je moral zateči k zastavam posesti. Upnikom je tedaj zastavil posest na Dolenjskem (urad Temenico) ter urade Weikersdorf pri Dunajskem Novem mestu, Habersdorf pri Hartbergu, Lichtenstern pri Maria Trostu, Edelsbach pri Eggersdorfu in Feistritz pri Ivniku (*Eibiswald*). Velik del zastavljene posesti pa je opatiji uspelo že v 16. stoletju dobiti nazaj, vendar ne urada Temenice na Dolenjskem.⁴⁸

Reinsko posest na Dolenjskem je opat Martin sprva dajal v zakup, kasneje pa jo je zastavil. V imenjski knjigi 1546—1618 je posest navedena s 54 funti, 6 krajcarji in 3 denarji imenja⁴⁹, v letu 1607, ko je bila odprodana polovica posesti, pa s 30 funti, 20 krajcarji in 2 denarjema imenja.⁵⁰ Opat Martin je dolenjsko posest že v letu 1549, torej v letu nastopa svoje opatovske časti, dal v zakup baronu Ivanu Khislu, gosposdu gradu in gosposčine Fužine pri Ljubljani. Zakupnina je znašala letno štiriinosemdeset goldinarjev, ki pa jo je Khisl neredno plačeval, saj jo je 8. marca 1556 poravnal za vsa leta nazaj. Medtem pa je bila 24. aprila 1554 med opatom Martinom in baronom Khis-

lom narejena nova pogodba, v kateri je rečeno, da je Martin ob nastopu svoje opatovske službe Khislu na njegovo prošnjo izročil v zakup posest »v Dolenjski marki in v višnjegorskem in svibenskem deželnskem sodišču« (in der Vnnderen march in Weichslperger vnnd Schärffenbergger lanndtgericht), deloma pa tudi pri Ljubljani (?), in to urad z imenom Temeniški urad (so das amt an der Themenitz genannt ist). Doba zakupa je namreč potekla in opat Martin ga je na Khislovo prošnjo podaljšal za nadaljnjih šest let, torej do 24. aprila 1560.

Opat izrecno navaja, da je Khislovi prošnji ugodil, ker mu je ta obljubil, da bo v določenih zadevah Reinu na uslugo. Khisl je namreč obljubil, da bo za menihe nakupoval reči za vsakdanje potrebe in živež, kar bo poskušal dobiti po nižji ceni, in pri tem ne bo iskal zaslužka, obenem pa da bo poskrbel za prevoz blaga v Rein. Khisl se je nadalje zavezal, da bo zakupnino poravnal za vsako leto posebej ter bo opatu daljal za nagrado mediteranske sadove in začimbe. Nadaljnje točke v pogodbi so na kratko bile naslednje: Khisl se zavezuje, da podložnike ne bo obremenjeval z večjimi dajatvami, kakor so zapisane v urbarju, in da bo vsako leto podal opatu obračun o pobranih globah, ki si jih s samostanom delita na polovico.

Pogodba je odrejala, da o sporih v zvezi s podložniško zemljo rešuje opat in da prispevki od dajanja zemlje v zakup po kupnem pravu kakor tudi umrlina gredó v opatovo blagajno. Khisl je bil dolžan redno plačevati deželne davke in nastaviti poseben register z vpisi, koliko je od katerega izmed podložnikov pobral. Register in potrdila o plačanih davkih je baron bil dolžan predložiti opatu. Khislu je bilo prepovedano karkoli od posesti odtujiti in sleherni sprememba na njej se je smela zgoditi le z opatovim dovoljenjem. Za blago, ki ga bo Khisl na opatovo željo kupoval za samostan, je dolžan predložiti račun, količino blaga je treba izraziti v dunajski utežni meri, vino pa v verdrici (*kandlweis*). Kolikor opat Khislu ne bi podaljšal zakupa, je ta dolžan posest brez ugovora vrniti opatiji.⁵¹

Medtem pa se je gospodarska situacija reinske opatije temeljito spremenila. V letu 1556 je namreč vladar od opata Martina terjati kar 7440 goldinarjev »posojila«, za kar je moral zastaviti »svoje najboljše podložnike, najrodovitnejšo zemljo, imenja in posesti«. Denar pa si je izposodil pri imovitem baronu Luki Szekelyju, gospodu Ormožu in Viltuša, ter mu zato zastavil posesti na Štajerskem in v Avstriji. Vsota, ki jo je bil opat v letu 1558 dolžan skupaj z obrestmi, je bila kar precejšnja.⁵² Opat Martin pa je težko pogrešal dohodke zastavljenih posesti in si je prizadeval pridobiti si sredstva za odkup najrodovitnejše zemlje. Zato je sklenil za 2800 goldinarjev izročiti komu v zakup svojo posest na Dolenjskem, vendar s pravico »večnega« in ponovnega odkupa. Prvi interesent je bil seveda zakupnik, baron Khisl, in opat mu je obljubil, da si bo za zastavo priskrbel od deželnega kneza potrebno soglasje. 29. septembra 1557 je med baronom Khislom in med opatom Martinom prišlo do

pogodbe, v kateri je rečeno, da bo opat v najkrajšem času izdal kupoprodajno pogodbo, ki da se bo glasila »auf ewige widerlosung«, in da si bo priskrbel deželnoknežji konsens, ki ga doslej »zaradi nepredvidenih okoliščin« še nima. Prav zaradi tega po besedah pogodbe Khisl opatu ni hotel izročiti denarja.

Pogodba je določala, da naj Khisl ustrezno vsoto deponira pri Mihaelu Einpacherju v Gradcu, konvent pa je dolžan v roku dveh mesecev izdelati osnutek kupoprodajne pogodbe in si pridobiti soglasje vladarja. Z dokumentoma naj bi se zastopnik Reina oglasil pri Einpacherju, ta pa bi mu izročil dogovorjeno vsoto. V pogodbi naj bi bilo tudi zapisano, da more posest rešiti iz zastave le opat in jo obdržati zase. S tem se je baron Khisl hotel zavarovati, da opat posesti ne bi dal komu drugemu, seveda pa ni mogel preprečiti, da bi samostan posest kdaj terjati nazaj, saj je bila »prodana s pravico večnega odkupa«. Dogovorjeno je tudi bilo, da more samostan po odkupu posesti dati v zakup le Khislom in nikomur drugemu, in to za vsoto stodvajset goldinarjev na leto. Tudi predkupna pravica gre le Khislom, ki bodo zaposost plačali le 2800 goldinarjev in ne beliča več. Če bi Khisli zastavo odpovedali in bi samostan posesti ne odkupil v predpisanim roku, tedaj bi smeli Khisli posest zastaviti komukoli.

Opat Martin je Khislu dovolil, da iz zgornje posesti izloči štiri do šest kmetij in si na njih postavi dvor (*hof*) ter pozida »ain thurn oder wonung«, v kar naj vloži štiristo funtov denarja, ki jih je Rein ob vrnitvi posesti dolžan Khislom poravnati. Pogodbo sta v imenu samostana podpisala opat Martin in prior Jurij, v imenu Khisla pa še doktor teologije z imenom Janez.⁵³ Medtem je opat Martin prejel deželnoknežje soglasje k prodaji zemlje in 1. januarja 1558 je Khisl izdal reverz o prevzemu posesti,⁵⁴ ki je bila v imenjski knjigi prepisana na njegovo ime.⁵⁵ V maju mesecu istega leta pa so se urejevale zadeve okoli dolga Luki Szekelyju.⁵⁶

V letu 1577 je postal reinski opat energični in dejavni Jurij Freyseisen, doma s Kranjskega, ki je vodil samostan v najbolj odločilnih trenutkih, ko naj bi se duhovne in gospodarske razmere v samostanu ponovno utrdile. Opat Jurij, ki je vodil Rein do leta 1605, je postal generalni vikar za opatije na Koroškem in na Kranjskem, takó tudi stiškega in kostanjeviškega samostana.⁵⁷ Med drugim je Jurij prevzel velike dolgove in neurejene razmere v vrsti redovnih postojank. V letu 1584 se je za reinsko dolenjsko posest pričel zanimati nekdanji reinski profes in stiški opat Lavrencij Zupan (1580—1600), in to v zvezi z urejanjem zadev zastavljene stiške posesti pri Bodendorfu pri Murau na avstrijskem Štajerskem. Posest pri Bodendorfu je v letu 1548 moral stiški opat Janez Cerar (1534—1549) zastaviti Viljemu pl. Moshaimbu, pri katerem si je izposodil denar, potem ko je deželni knez opatiji naložil 1500 goldinarjev »posojila«, potrebnega za obrambo pred Turki. Opat Lavrencij si je prizadeval posest pri Bodendorfu rešiti iz zastave, kolikor bi mu uspelo priti do denarnih sredstev.

Opatija Rein pri Gradcu v drugi polovici 17. stoletja (G.M. Vischer, Topographia Ducatus Stiriae, 1681)

Imel pa je še drug načrt, da bi namreč to, za samostan oddaljeno posest, zamenjal z Reinom za njegovo posest na Dolenjskem. Seveda bi v tem primeru prišlo do težav s Khisli, ki bi se sklicevali na omenjeno pogodbo iz leta 1557. V skrajnem primeru pa je stiški opat bil pripravljen posest na avstrijskem Štajerskem odprodati, če bi seveda mogel dobiti soglasje deželnega kneza.⁵⁸ Lavrencij je v tem primeru upal, da bi rešil iz zastave zemljo, ki je ležala na Dolenjskem in je bila dana v zastavo. 4. februarja 1587 je opat Lavrencij sporočil opatu Juriju, da je poslal v Bodendorf svojega advokata, ki naj bi tamkajšnje podložnike odvezal obljube pokorščine, kar bi pričalo za to, da je stiški samostan to posest odprodal.⁵⁹

Po neuspelem poskusu stiškega opata, da bi z Reinom zamenjal posest na Dolenjskem, si je ta na vso moč prizadeval, da bi reinski opat svojo posest izročil v zakup stiškemu advokatu (*anwald*) doktorju Mindorferju. V pismu z dne 14. novembra 1595 piše Lavrencij Juriju v Rein, češ naj bi dolenjsko zemljo, kolikor bi jo rešil iz zastave, dal v zakup omenjenemu Mindorferju. V pismu tudi omenja, da so ga pred štirinajstimi dnevi reinski podložniki prosili, naj bi posredoval pri njem, da bi si Rein zopet pridobil kmetije na Dolenjskem in da so zatrjevali, da se bodo glede tega oglasili v Reinu.⁶⁰ Omenimo naj, da si je Mindorfer želel na vsak način vzeti v zakup posest na Dolenjskem in se je zanimal tudi za stiški Bajnof, vinski dvorec z vinogradi in s posestjo pri Novem mestu. V odgovoru z dne 20. novembra istega leta je reinski opat Jurij stiškemu opatu Lavrenciju sporočil, da bodo glede zakupa težave, češ da konvent nima namena, da bi dolenjsko posest izročiti kakemu laiku, am-

pak jo želi zopet nazaj. Takó je prizadevanje Lavrencija, da za svojega uslužbenca pridobi reinsko posest, spodletelo⁶¹, sicer pa je kmalu, 21. aprila 1597, Mindorfer »po težki bolezni« (*nach ausgestandnen schweren krankheit*) umrl.⁶²

Zadeve okoli reinske posesti na Dolenjskem so se poslej močno zapletle. Baron Ivan Khisl je namreč »čez nekaj let« (*yber etlich jar hernach*) urad Temenico brez vednosti opata Jurija (torej po letu 1577) prodal »za večno« (*auf ewig*) skupaj s svojo gosposčino Fužinami Hieronimu Urbaniču (*Vrbanitsch*)⁶³, ki pa je bil v letu 1596 pokojni in je posest zapustil svojim (mladoletnim) dedičem. Dolenjska posest ni bila Urbaniču prodana v smislu reverza in pogodbe iz leta 1557 oziroma 1558, se pravi, da je bila nezakonita, saj Khisli niso bili njeni pravi lastniki, in so jo mogli prodati le tedaj, če bi je Rein ne želel več rešiti iz zastave. Opat Jurij se je kot umen gospodar bal, da bi posest za večno prišla iz rok samostana, na drugi strani pa jo je želel dati v zakup svoji teti Heleni Freyssen. Dajanje samostanske posesti sorodnikom samostanskih predstojnikov je zlasti v neurejenih razmerah 16. stoletja bila pogostna praksa. Predstojniki so po navadi sorodnikom prodajali ali dajali zemljo v zakup pod zelo ugodnimi pogoji in na škodo svoje ustanove. Takšne primere moremo ugotoviti npr. za kostanjeviške opate⁶⁴ in opate benediktinske opatije v Št. Pavlu v Labotski dolini na Koroškem konec 16. stoletja.⁶⁵

Opat Jurij si je že v letu 1595 prizadeval, da bi si pridobil deželnoknežje soglasje za zakup dolenjske posesti omenjeni sorodnici Heleni. 9. maja 1595 je nadvojvoda Maksimilijan dal k zakupu svoje soglas-

je, ki pa se je glasilo le na dve leti.⁶⁶ Medtem je Hieronim Urbanič umrl in pogovarjati se je bilo treba s skrbniki njegovih dedičev, ki pa posesti niso hoteli vrniti z izgovorom, da jim je bila prodana kot »prava lastnina«. V pismu z dne 4. septembra 1596 so opat Jurij, prior Rupert in menih Jakob v imenu reinskega konventa v svojem pismu od Urbaničev terjali izročitev posesti za plačilo vsote 2800 goldinarjev.⁶⁸ Reinski opat je za posredovanje prosil stiškega opata Lavrencija in ta je pred 1. marcem 1597 poslal v Ljubljano svojega pisarja, ki naj bi se z Urbaničevimi dediči in skrbniki pogajal za vrnitev posesti.⁶⁹ 1. marca je stiški pisar reinskega opata obvestil, da so mu Urbaniči sporočili svoje stališče in mu dali v odgovor, češ da so Jurija medtem že obvestili v pismu. Njihovo mnenje pa je naslednje: posest je njihova trajna last, ker so jo kot tako kupili od Khisla, če pa bi se izkazalo, da je drugače, tedaj so pripravljeni na pogovor.⁷⁰ 29. aprila je opat Jurij pooblastil stiškega opata za urejevanje zadev v zvezi z zgornjo posestjo. Opatu naroča, naj bi posest rešil iz zastave »z denarjem doktorice, ki da (denar) tukaj leži« (*mit der doctorin gelt, welches sonsten alda ligt*).⁷¹ Po vsej verjetnosti je tu mišljena Helena, sestra opata Jurija, vdova doktorja Mindorferja, ki je umrl nekaj dni (21. aprila) pred izdajo zgornjega pisma.

V zadevo je posegel tudi deželni knez in nadvojvoda Ferdinand II., ki je 18. junija ukazal deželnemu upravitelju in vicedomu na Kranjskem, naj poskrbita, da bodo Urbaniči za plačilo 2800 goldinarjev Reinu vrnili posest.⁷² Zgornja sta nato 30. junija ukrepala in ugotavljala, da gre za zastavljeno posest in ne za »svobodno lastnino«. ⁷³ 6. julija je stiški opat reinskemu prelatu sporočil, da se Urbaničevi dediči na vse pretege upirajo, da bi posest izročili, in da so v stvar posegli deželni stanovci.⁷⁴ 3. novembra je Janez Lenart Fridl naslovil na stiškega opata pismo, v katerem mu svetuje, naj se na dokument, s katerim ga je reinski opat pooblastil, da ga zastopa, podpišeta še reinski prior in konvent.⁷⁵ Po 30. novembru je nato reinski opat pisal imetnikom temeniškega urada in jim predlagal pogoje in način za vrnitev posesti. Zadevo pa naj bi po njegovem nasvetu izpeljal stiški opat.⁷⁶

Stiški opat je kot pooblaščenec potreboval kopije ustreznih dokumentov, pri čemer mu je bil na uslugo potomec barona Ivana Khisla, Jurij, ki se mu je za njegovo pomoč stškemu opatu reinski opat Jurij zahvalil v pismu.⁷⁷ Iz pisma reinskega opata z dne 8. februarja 1598 je razvidno, da je končna rešitev zadeve bila predvidena za Jurjevo (24. april). Reinski opat v pismu stškemu naroča, naj ubere sodno pot, kolikor bi Urbaničevi dediči trmasto vztrajali pri svojem.⁷⁸ 6. aprila je reinski opat stškemu opatu ponovno naročil, naj bi od prevzetih podložnikov sprejel prisego v imenu Reina, glede Urbaničev pa je pripomnil, da ve za »drugo, bolj uspešno pot« (*ein anderer sacher weg*), kolikor bi ti zadevo še naprej zavlačevali, pri čemer pa da bodo »odšli praznih rok« (*leer ausgehen*), kar si naj pripišejo sami sebi.⁷⁹ 28. maja je Jurij Urbanič v pismu, izdanem na Fužinah, reinskemu

opatu Juriju sporočil, da je pripravljen temeniški urad vrniti v roke stiškega opata in da zadeve ne misli več zavlačevati.⁸⁰

3. avgusta 1598 je Ferdinand II. izdal svoje soglasje k doživljenjski izročitvi posesti Heleni Freyseisen⁸¹ in 1. novembra istega leta je prišlo med opatom Jurijem in njegovo teto Heleno do pogodbe glede izročitve posesti. 5. novembra je Helena v Gradcu podpisala reverz z inserirano listino opata Jurija z datumom 1. novembra. V dokumentu se navaja, da si je opat Jurij na vse mogoče načine prizadeval, da bi posest bila Reinu vrnjena, vendar da vsote 3000 goldinarjev zaradi velikih naklad v teh vojnih časih in visokih izdatkov, s katerimi da je bolj obložen, kot so to bili njegovi predniki, ni mogel dobiti. Navaja, da mu je priskočila na pomoč Helena Freyseisen, ki ji izroča dolensko posest doživljenjsko. V skladu s pogodbo je Helena smela na posesti napraviti kakršnekoli spremembe le z opatovim dovoljenjem in po njeni smrti so reinski menihi bili dolžni njenim dedičem, kolikor bi samostan želel posest nazaj, plačati vsoto 3000 goldinarjev. Če pa bi Rein zastave ne odpovedal in ne poravnal denarja tedaj, bi smeli Helenini dediči (direktnih potomcev iz družine Freyseisnov ni bilo) imeti posest še naprej. Opat navaja, da je glede denarja bil v veliki zadregi, pa mu je Helena velikodušno priskočila na pomoč, zato jo zdaj nagradi s tem, da ji iz posesti dovoli izločiti dve ali tri kmetije in si na zemlji sezidati hišo (*ain behausung zupauen*). Izločena zemlja naj bi ne veljala več za zastavljeno, ampak je bila Heleni dana v zakup po kupnem pravu. V tem primeru gre dejansko za precejšnjo nagrado, saj bi za nakup kmetij bilo treba plačati občutno vsoto, razen tega pa bi zemlja ob morebitni vrnitvi posesti ostala v rokah Heleninih dedičev.⁸²

Jurijev naslednik, opat Matija Gülger (1605 do 1628), je ugotovil, da je bila pogodba, ki jo je njegov prednik sklenil s Heleno, v škodo njegovega samostana. Sicer pa so na opata prihajale pritožbe dolenskih podložnikov. V letu 1606 je posest skupaj s Heleno imel njen drugi mož Lovrenc Spitzig in zoper njiju so se podložniku pritožili opatu. Zato je v avgustu mesecu omenjenega leta Matija naslovil na dolenske podložnike pisanje, v katerem je rečeno, češ da so se podložniki že nekajkrat pritožili zaradi prevelike tlake, ki da jo morajo opravljati skoraj vsak dan, ter da so ga prosili, naj bi omenjena terjala tako tlako, kakršno so opravljali v času Ivana Khisla. Vemo, da so se tudi v letu 1595 podložniki pritoževali nad preveliko tlako, ki da so jo morali opravljati pod Urbaniči⁸³, in da so želeli naj bi jih reinski opat rešil iz zastave.⁸⁴ Reinski opat je v zgoraj navedenem pismu podložnikom zagotovil, da bo glede tlake ostalo pri stari praksi. Omenimo naj tudi, da je v pogodbi med opatom Martinom in Ivanom Khislom iz leta 1554 bila točka, ki je določala, da zakupnik ne sme podložnikom nalagati več, kakor je to od nekdanj v navadi in kot to določa urbar.⁸⁵

4. maja 1607 je opat Matija s priorjem Tomažem in s konventom podpisal pogodbo, ki jo je sklenil s He-

leno Freyseisen in z njenim možem Lovrencem Spitzigom, in je v njej navedel že znane razloge za sklenitev nove pogodbe. Opat po tej pogodbi ni rešil celotne posesti iz zastave, ampak le del. Obema je za 3000 goldinarjev (zastavna vsota) prepustil 36 kmetij in mlin »v trajno, večno in nepreklicno lastnino«, se pravi malo manj kakor polovico dolenjske posesti, vendar po vrednosti večjo polovico. V imenjski knjigi so istega leta prepisali na Heleno in na njenega moža za 30 goldinarjev, 20 krajcarjev in 2 denarja imenja, takó da je odslej ostalo reinskemu samostanu na Dolenjskem za 23 goldinarjev, 46 krajcarjev in en denar imenja. Pogodba je določala, da ima v primeru prodaje reinski samostan predkupno pravico, ki pa velja tri mesece po objavi prodaje. Dokument so podpisali: opat Matija, prior Tomaž, senior Adam in menihi Jernej, Tomaž, Ambrož, Luka, Matevž, Simon, Nikolaj, Jakob in dva z imenom Wolfgang.⁸⁶ 7. junija 1607 je k tej prodaji dal svoje soglasje deželni knez in nadvojvoda Ferdinand II.⁸⁷

Opat Matija je tedaj prodal oddaljeno posest: posest pri Litiji (Javorje, Gabrovka) in Vrh pri Sobračah (skupaj deset kmetij) in šestindvajset kmetij ter mlin iz posestenga jedra pri Veliki Loki. Prodano pa je bilo: Mala Loka (*Clain Logkh*) 8 kmetij, Šentlovenec (*Schülkhouiz*) 3 kmetije, Vrh pri Sobračah (*Dobrihenberg*) 2 kmetiji, Gabrovka (*Gabrauigkh*) 2 kmetiji, Javorje (*Jauer*) 6 kmetij, Veliki Videm (*Gross Widen*) 5 kmetij, Kukenberk (*Khittenberg*) 2 kmetiji in Roje (*Roy*) 5 kmetij.

Reinski opatiji je od nekdanje dolenjske posesti ostala zemlja, kakor nam jo izkazuje urbar iz leta 1644. Tedaj je samostan imel tod 39 kmetij in mlin na Temenici in vsa posest je bila v glavnem zbrana okoli enega jedra, pri Veliki Loki. Medtem ko je v letu 1535 60 podložnikov hasnovalo 75 kmetij, se pravi, da je bilo mnogo zemlje osredotočene v rokah enega podložnika, pa je v letu 1644 38 podložnikov hasnovalo 39 kmetij, torej je le en sam podložnik imel dve kmetiji. Podložniki so bili zavezani denarnim in naravnim dajatvam. Od denarnih dajatev so poleg činžnega novca dajali še denar za pisarja (*schreibgelt*) in denar namesto opravljanja tlake (*robotgelt*). Razumljivo je, da je tlaka bila prevedena v denarno dajatev, saj samostan tod ni imel dominikalne zemlje, ki bi jo mogli podložniki obdelovati na tlaki. Od žit so dajali pšenico, oves in mešano žito (*gemischt*), od drugih dajatev pa piščeta, jajca in pogače. Oves in piščeta so dajali podložniki na Malem Vidmu, na Kukenberku in v Žabjeku. Mešano žito je bila dajatev podložnikov na Malem Vidmu in na Kukenberku, pogače pa podložnikov v urbarialnih naseljih Potok, Mačkovec, Zagorica in Mačji dol.

V urbarju iz leta 1644 je prvokrat ohranjen zapis o gorskopravnih zemljiščih Reina na Dolenjskem. Gorskopravna zemljišča, po večini vinogradi, nekaj njiv in rovtov, so ležala pri Zagorici (*zu Sagor*). Tedaj je trinajst sogornikov hasnovalo po gorskem pravu osemindvajset zemljišč, takó da je v povprečju en sogornik imel po dve zemljiški enoti. Samostan je od

sogornikov prejemal na leto skupno 126 veder mošta. Gorski mojster je bil Simon Urbančič (*Vrbanschitz*), ki je hasnoval dva vinograda ter je bil za nagrado za svojo službo oproščen dajatev od enega vinograda. Gorske pravde so bile vsako leto na praznik sv. Lenarta (6. novembra).⁸⁸

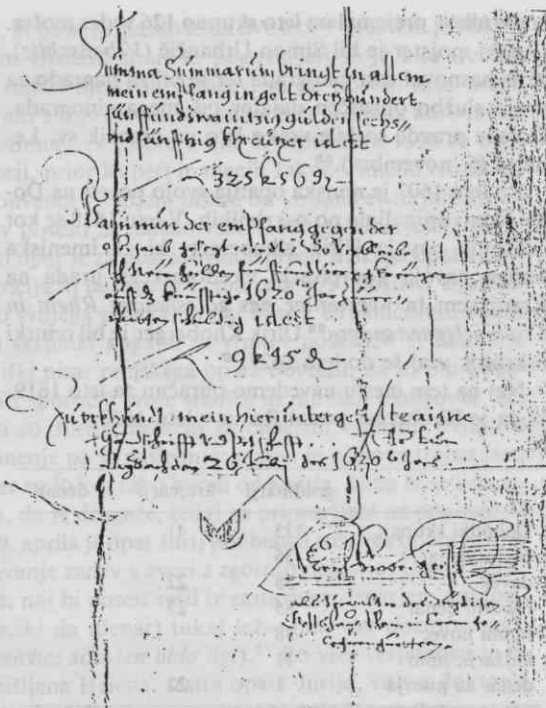
Po letu 1607 je reinska opatija svojo posest na Dolenjskem upravljala po oskrbnikih. V letu 1618 se kot oskrbnik navaja Ulrik Khoberger, ki ga imenjska knjiga navaja kot pisarja vicedomskega urada na Kranjskem in »*verwalter des goteshauses Rhein in Crain gelegnen guter*«⁸⁹ Ulrik Khoberger je bil reinski oskrbnik vsaj še do leta 1627.⁹⁰

Naj na tem mestu navedemo obračun za leto 1619, ki ga je Khoberger podal Reinu v letu 1620.

	goldinarji	krajcarji	denar
Dohodki skupaj:	335	41	
činžni denar	36		
davek	58	22	
robotni denar	85	27	
hubni novec	38		
kajžarji, mlin	11		
denar za pisarja	1	22	
	230	11	
gornina pri Zagorici (<i>zu Sagoritz</i>)	4	40	
zakup po kupnem pravu (dva podložnika)	18		
prodaja žita:			
belo mešano žito	20	22	
oves	12	12	
(Žito je kupil Jakob Kartl iz Ajdovščine)			
prodaja činžnega žita	50	28	
Izdatki skupaj	325	56	
nespecificirani	65	33	1
nakupi za opata			
izročitev opatu za platno	118	16	3
	99	34	
(Andreju Erženu iz Škofje Loke)			
tovor olja	8	7	
plača	12		
Juriju Müllnerju, advokatu pri deželi			
nagrada oskrbniku za leto 1619	20		
ostanek iz leta 1619	2	32	

V letu 1619 so dohodki presejali izdatke za 9 goldinarjev in 45 krajcarjev.⁹¹

Reinska opatija je v naslednjem obdobju svojo posest na Dolenjskem dajala v zakup, saj je z upravljanjem le-te imela velike stroške. Takó je v letu 1642 imel zemljo v zakupu Ivan Khern, kot izvemo iz njegovega, v Ljubljani izdanega pisma na opata Blaža Hilzerja (1629—1643), in v katerem pravi, da je izvedel, da mu opat misli zakup odpovedati, kar da mu

Letni obračun oskrbnika reinske posesti na Dolenjskem Ulrika Kobergerja z dne 26. julija 1620 za leto 1619 (K XXXIV/6 v arhivu samostana Rein)

bo prineslo veliko škodo.⁹² Morda sodi naslednje nedatirano pismo na začetek opatovske službe Baltazarja Stieberja (1643—1673) in v katerem reinski podložniki na Dolenjskem izražajo bojazen, da jih bo opat zastavil. Pravijo, da so izvedeli, da si »nekateri gospodje« na Krajskem prizadevajo, da bi dobili reinsko posest, in prosijo, naj jim opat s tem prizanesa. Nekateri izmed piscev pisma se še spominjajo svoje pritožbe na opata Matijo Gülgerja v letu 1606, ko jih je Lovrenc Spitzig obremenjeval »mit vngewehnligher vnnnd taglicher rowath«.⁹³ Torej so podložniki bili raje pod Reinom in njegovimi upravitelji kakor pa pod zakupniki in zastavnimi imetniki! Zadnji so si seveda prizadevali, da v kratkem času iz podložnikov iztisnejo čim več, in če so imeli v bližini dominikalno zemljo, so seveda od podložnikov terjali tlako.

Upravljanje od samostana takó oddaljene posesti je bilo zanj drago in je terjalo precejšnje izdatke, kot je to razvidno iz teksta zakupne pogodbe med Krištofom Kočeverjem (Gotscheer) in opatom Baltazarjem Stieberjem iz leta 1644. V konceptu pogodbe je rečeno, da je posest daleč od Reina in jo je težko upravljati, težko da je tudi uspešno reševati spore med podložniki, pravočasno poravnati deželne davke in druge zadeve, ki jih od Reina terja dežela. Zato se je opat odločil izročiti posest za letno zakupnino v višini stodvajset goldinarjev omenjenemu Krištofu, oskrbniku višnjegorske gospoščine. Zakup je bil sklenjen za tri leta, začeniš z Jurjevem 1644. V pogodbi je tudi rečeno, da sta obe strani dolžni pred iztekom roka pravočasno odpovedati zakup, sicer da velja, kakor

da je pogodba podaljšana za naslednja tri leta.⁹⁴ Pogodbe so nato podaljševali za tri leta in Krištof je imel posest v zakupu še leta 1660.⁹⁵ Zanimivo je, da je opat Stieber v letu 1648 potrdil, da je od Krištofa prejel poleg stodvajsetih goldinarjev zakupnine še dvestoosem goldinarjev robotnine (skupno torej 568 goldinarjev).⁹⁶ V letih 1648 in 1649 je zakupnino v imenu Krištofa Reinu izplačal ljubljanski trgovec Domenico Brognioli.⁹⁶

Očitno Krištof Kočever ni bil reden plačnik zakupnine, kajti pred 3. oktobrom 1660 je umrl z dolgovi in reinski opat se je tudi zdaj, kakor to že večkrat, obrnil na stiški samostan po pomoč.⁹⁸ Stiški menih Bernard je 3. oktobra opatu Stieberju sporočil, da so Krištofovi dediči pripravljeni poravnati dolg, očitno v želji, da si obdržijo posest v zakupu. Tudi tokrat so si reinski podložniki na Dolenjskem prizadevali, da bi opat zakupa ne podaljšal, ampak bi prišli pod samostanske upravitelje. Bernard v pismu navaja, da bodo z zgornjo prošnjo prišli trije podložniki v Rein k opatu. Bernard opatu priporoča za novega zakupnika, kolikor je ta seveda pripravljen dajati posest dalje v zakup, nekega sorodnika tedanjega stiškega opata Janeza Weinzirla (1644—1660).⁹⁹ V pismu z dne 19. oktobra istega leta je menih Bernard ponovil zgornjo prošnjo in priporočilo, obenem pa poroča o »*allgemeine widerspenstigkeit*« podložnikov na Dolenjskem proti zemljiški gosposki.¹⁰⁰ S takimi pismi je seveda Bernard dal omenjenim trem podložnikom slabo priporočilo na pot.

V letu 1661 je temeniški urad imel v zakupu Andrej Ludvik Vizjak (*Wisiakh*) za letnih dvestoosem goldinarjev in štirideset krajcarjev zakupnine. Vizjak je bil v Št. Vidu pri Stični, saj so njegovi reverzi bili izdani v tem kraju, in je morda identičen z omenjenim sorodnikom stiškega opata Janeza.¹⁰¹ Z letom 1675 je prejel temeniški urad v zakup stiški samostan. 25. aprila je bila med stiškim opatom Maksimilijanom Mottochom (1661—1680) in reinskim opatom Kandidom Schilligerjem (1673—1684) sklenjena zakupna pogodba za leto dni.¹⁰² Zakupna pogodba je vsekakor morala biti kasneje podaljšana, kajti v letu 1684 je Kandidov naslednik opat Alanus Matt (1684—1696) od stiškega opata Ludovika Raumbschüssla (1680—1687) zahteval obračun za reinske podložnike.¹⁰³ Opat Ludovik je dolg poravnal 23. decembra istega leta¹⁰⁴ in 22. marca naslednjega leta je po nekem ljubljanskem trgovcu poslal reinskemu opatu stopetdeset goldinarjev na račun zakupa in še sto goldinarjev za študente Stične, ki so živeli v reinskem dvoru (*Reinerhof*) v Gradcu in so študirali pri tamkajšnjih jezuitih.¹⁰⁵ 12. marca 1687 je reinski opat potrdil prejem sto goldinarjev zakupnine, ki mu jih je izročila Stična.;*/ Stiški opat je tedaj očitno reinskemu opatu posodil 3000 goldinarjev, kajti 23. junija 1687 je stiški opat potrdil, da so procenti, ki bi jih moral reinski opat plačati za zgornjo vsoto do 5. oktobra istega leta, odračunani od zakupnine.¹⁰⁷

V devetdesetih letih se je za posest reinske opatiije na Dolenjskem pričel zanimati grof Herbart Turjaški

ter je stiškega opata Antona Gallenfelsa prosil, naj bi se pri reinskem opatu Alanu pozanimal, ali bi ta bil voljan svoje podložnike na Dolenjskem prodati.¹⁰⁸ 22. aprila 1692 je reinski opat stiškemu opatu odgovoril in je izrazil svojo pripravljenost in pripravljenost konventa, da posest prodana, obenem pa je prosil, naj bi se opat pozanimal za vrednost te posesti.¹⁰⁹ Kot je iz pisma stiškega opata Antona razvidno, je stiški predstojnik izvedel, da ima grof Turjaški namen kasneje reinske posesti zamenjati za stiške. Stiški opat je mnenja, da bi taka zamenjava bila za njegov samostan ugodna, saj je reinska posest ležala v bližini stiškega samostana.¹¹⁰ V mesecu juliju 1692 je grof Herbart Turjaški bil že v dogovorih s stiškim in reinskim opatom.¹¹¹ Pred 1. oktobrom 1692 sta reinski opat in grof Herbart v Gradcu sestavila protokol, ki ga je reinski opat vzel s seboj v samostan, da bi ga predložil svojim sobratom. Obe strani pa se tedaj nista mogli sporazumeti glede nekaterih spornih točk pogodbe. Reinski opat Alanus je v pismu z dne 1. oktobra 1692 grofu predlagal, naj bi kot osnovo za nadaljnje pogovore o vrednosti posesti vzeli cenitev stiškega opata Antona.¹¹² 14. oktobra je reinski opat stiškemu predstojniku pisal, češ da je prodaja posesti tako rekoč že pred durmi.¹¹³ 31. oktobra je grof Herbart v pismu, izdanem na Čušperku, reinskemu opatu potrdil prejem podpisanega kontrakta in napravil predlog o zamenjavi posesti s stiškim samostanom, kar naj bi se zgodilo v naslednjem letu.¹¹⁴

Toda stvari vendar niso šle takó gladko, kakor se je prvotno predvidevalo. 20. januarja 1693 je stiški opat Anton reinskemu opatu poročal o težavah glede zamenjave posesti s Turjaškim.¹¹⁵ 1. marca pa poroča isti opat reinskemu predstojniku o pogajanjih z grofom Herbartom.¹¹⁶ Stiška opatija je še v letu 1693 zamenjala posest s Turjaškim in postala gospodar reinske posesti na Dolenjskem.¹¹⁷

OPOMBE

1. O. Pickl, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der Zisterze Rein bis zum Beginn der Neuzeit. Stift Rein 1129—1979. 850 Jahre Kultur und Glaube, Rein 1979, str. 180. H gospodarski zgodovini samostana Reina glej tudi: A. Gasparitz, Mitteilungen des Historischen Vereines für Steiermark XXXVIII, 1890, str. 3—25; XLII, 1894, str. 3—70; XLIII, 1895 str. 3—91 in XLV. in M. Winkler, Der Besitzstand des Zisterzienserklosters Rein und seine Verwaltung vom 14.—18. Jahrhundert (Diss.) Graz 1977. — 2. K. Schreiner, Zisterziensisches Mönchtum und soziale Umwelt. Wirtschaftlicher und sozialer Strukturwandel in hoch- und spätmittelalterlichen Zisterzienserkonventen. Die Zisterzienser. Ordensleben zwischen Ideal und Wirklichkeit. Ergänzungsband. Köln 1982, str. 92 sl. Prim. tudi: J. Mlinarič, Kostanjeviška opatija 1234—1786. Kostanjevica na Krki 1987, str. 73—80. — 3. O. Pickl, o.c., str. 109—110. — 4. L. Grill, Wirtschaftlicher und sozialer Aufschwung durch die Grangienstruktur der Zisterzienser von Rein (Stift Rein 1129—1979, str. 135—155). — 5. O. Pickl, o.c., str. 110. — 6. str. 110—113. — 7. str. 114—115. — 8. str. 116. — 9. str. 118—119. — 10. (1276), IV. 24. Diplomatarium Runense =

Collectaneum Runense antiquitatum I—V: delo reinskega konventuala Alana Lehra (1727—1775) za čas od 1129 do 1600; (I., str. 360). — Objava dokumenta: J. Mlinarič, Gradivo za zgodovino Maribora (= GZM) II, Maribor 1976, št. 34. — 11. M. Wild, Die Äbte von Rein (Stift Rein 1129—1979, str. 51). — 12. 1275, Stična (orig. perg. listina št. A IV/21 v arhivu reinske opatije (= AR). — Objava: H. Appelt — G. Pferschy, Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark IV. Wien 1960, št. 580, str. 346—347. 1275, IV., 13., Turjak (zbirka kupnih listin v prepisu iz 18. stol. v Arhivu SRS v Ljubljani). Regest: Urbar C (1450), fol. CLI v AR; zaznamek v urbarju D (1395), fol. 179^v v AR. Prim. Diplomatarium Runense I, str. 3576—358. Zagorica: Zagorica (1395), Sagoricz (1450), Sagoritz (1535) in Sagoritzza (1644). — 13. 1275, Kamnik (izvleček v Cod. 7250) 16. stol., (fol. 87^v v Nacionalni biblioteki na Dunaju). Objava: H. Appelt—G. Pferschy, Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark IV, št. 579, str. 346. M. Mikuž (Topografija stiške zemlje. Ljubljana 1946, str. 50) in J.M. Grebenc (Gospodarska ustanovitvev Stične ali njena dotacija leta 1135. Stična 1973, str. 37 (citirata iz zbirke kupnih listin iz 18. stol.) (Arhiv SRS v Ljubljani) dokument 1275, XI, 15., Kamnik: Friderik Falkenberški je pred časi ljubljanskemu meščanu Janezu Wezmanu prodal za 24 mark oglejskih denarjev štiri kmetije »Zepucheln« pod pogojem, da jih kupec brez dovoljenja Friderika Slovenjegraškega ne sme nikomur prodati. Meščan zdaj te kmetije s privoljenjem Friderika proda stiškemu samostanu. — 14. M. Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije. Ljubljana 1975, str. 161. — 15. 1277 (orig. perg. listina št. A IV/24 v AR) in izvleček v urbarju C (1450), fol. CLI v AR. Zaznamek »habemus de Sitich« v urbarju D (1395), 182 v AR. Mačkovec: Chaczendorff (1395), Chaczendorff (1450), Katzdorf (1535) in Maschowitz (1644). Veliki Videm: in Grosen Widen (1395), Grozz Widen (1450), Gross Videm (1535) in Gross Widen (1607). Roje: Royg (1395), Roy (1450), Roy (1535) in Roy (1607). — 16. Regest v urbarju C (1450), fol. CLI v AR. Zaznamek »emimus a quadam vidua« v urbarju D (1395), fol. 182^v v AR. Vrh pri Sobračah: Dobrichenperg (1450), Dobrichenberg (1535) in Dobrihenberg (1607); Škovec: in Sykkowicz (1395), Sickplebicz (1450), Schilcobetz (1535) in Schülkhouiz (1607); Potok: Am Pach (1395, 1450, 1535), Pottokho (1644); Mačji dol: Marolcztal (1395), Merolcztall (1450), Morautsch doll (1535), Maroltstall (1644). — 17. Urbar D (1395), fol. 182^v v AR. — 18. M. Wild, Die Äbte von Rein (Stift Rein 1129—1979, str. 52). — 19. 1352, V.1. (orig. perg. listina. št. A VII/48a v AR). Regest v urbarju C (1450), fol. CLI v AR in zaznamek »de Chummer« v urbarju D (1395), fol. 180^v v AR. Prim. Diplomatarium Runense I, str. 673—675 v AR. Žabjek: in Crotenpach (1395), Chrotentendorff (1450), Krotenpach (1535) in Schabieckh (1644). — 20. 1352 (zaznamek v urbarju C, 1450, fol. CLI v AR); na robu urbarja D (1395), fol. 180^v: »de Kvmmer«. Prim. Diplomatarium Runense I, str. 675 v AR. Šentlovec: Ad Sanctum Laurentium (1395, 1450) in St. Lorenzen (1607); Kukukenberk: Kukukenberch (1395), Guckenberch (1450), Gückenberg (1535), Khittenberg (1607) in Khüttenperg (1644); Boršt: am Forst (1395) in am Vorst (1450). — 21. Regest v urbarju C (1450), fol. CLI v AR in zaznamek »de Chvmmer« v urbarju D (1395), fol. 180^v v AR. Mali Videm: in Chlain Widen (1395), Chlain Widen (1450), Clain Widem (1535) in Khlain Widen (1644). — 22. Regest v urbarju C (1450), fol. CLI v AR. — 23. Regest v urbarju C (1450), fol. CLI v AR in zaznamek »emimus a Scherffenberg« v urbarju D (1395), fol. 179^v v AR. Prim. Diplomatarium Runense I, str. 777—778. Mala Loka: Chlayn Lok (1395), Chlain Lakch (1450), Clain Lakch (1535) in Clain Logkh (1607). —

24. Regest v urbarju C (1450), fol. CLI v AR in zaznamek »anno 1400« v urbarju D (1395), fol. 183^v v AR. Javorje: czu Ahorn (1395), czu Ahoren (1450), Acharn (1535) in Jauer (1607); Gabrovka: in Sagrabik (1395), Gabranig (1450), Gabrouikh (1535) in Gabrauiqh (1607). — 25. M. Wild, Die Äbte von Rein (Stift Rein 1129—1979), str. 53 in N. Müller, Bedeutende Reiner Konventualen (ibidem str. 411). — 26. Urbar iz leta 1395 vodi reinsko dolensko posest pod »In Carneola prope Stitich« (fol. 179^r—183^r). Mere (1395): »1 scheffel = 1 chaufmez; 4 scheffel vel chaufmez = 1 mess vel 1 stamp; 1 scheffel = quartale; 1 mess vel stamp = virlingus = 3 stemp = 1 mutt«. Reinski opat Peter glej: M. Wild, Die Äbte von Rein (Stift Rein 1129—1979, str. 53). Stiški opat Albert Lindecker glej: M. Mikuž, Vrsta stiških opatov. Ljubljana 1941, str. 38—43. — 27. Urbar D (1395), fol. 179 sl. Prepis v Diplomatarium Runense I, str. 840 do 842. — 28. Dokument 1607, V. 4., Rein (XXXIV/5 v AR). — 29. M. Wild, Die Äbte von Rein (Stift Rein 1129—1979, str. 54) in N. Müller, Bedeutende Reiner Konventualen (Stift Rein 1129—1979, str. 411—412). — 30. Urbar C (1450), fol. CXIII v AR. — 31. Urbar C (1450), fol. CXII v AR. — 32. Glej str. 132. — 33. Regesta Runac intermonastica conscript p. Martinus Wild, professor Runensis MCLXXXVII (regesti 1129—1736) (tipkopis v AR) (št. 220). — 34. M. Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije I. Ljubljana 1975, str. 223—224. Prim. M. Mikuž, Topografija stiške zemlje. Ljubljana 1946, str. 36. — 35. M. Mikuž, o. c., str. 58 in 61. M. Kos, o. c., str. 456. — 36. J. M. Grebenc, Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija 1135. Stična 1973, str. 25 in 40. Prim. M. Mikuž, o. c., str. 35. — 37. Vpis v urbarju D (1395), fol. 183^v v AR. Diplomatarium Runense II, str. 16 sl. — 38. Zapis v urbarju C (1450), fol. CLI v AR. — 39. Glej str. 132. — 40. 1409, v. 16., Gradec (orig. perg. listina št. A VIII/48 v AR). Prepis v Diplomatarium Runense II, str. 109—110. — 41. M. Wild, Die Äbte von Rein (Stift Rein 1129—1979, str. 55). — 42. »Vrbarium des gottshaus Rein, welches herr Hanns Vngnadt freyherr zu Sonegg landtshaubtman in Steyer, da er anstatt seines herren sohnn Ludwig Vngnadt die administration des stifts als commendator angedretten ordentlich verfasst vnd erichtet hat anno 1535« (AR). — 43. Prim. J. Mlinarič, Kostanjeviška opatija 1234—1786. Kostanjevica na Krki 1987, str. 243—244. — 44. O. Pickl, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der Zisterze Rein bis zum Beginn der Neuzeit (Stift Rein 1129—1979, str. 119). — 45. 1482, X.1., Dunaj (zapis v rokopisu Chartularium Hermanni abbatis, 15. stol., fol. 3^v v AR). Objava: GZM IX/64. — 46. 1482, X.29., Gradec (zapis v Diplomatarium Runense II, str. 634 v AR). Objava: GZM IX/65. — 47. O. Pickl, o. c., str. 123—125. Prim. tudi: Stift Rein 1129—1979, str. 55—56. — 48. O. Pickl, o. c., str. 125. — 49. Landbuch 1546—1618, fol. 9^r (inv. št. 4 v Arhivu SRS v Ljubljani). — 50. Ibidem. — 51. Zakupna pogodba z dne 24. IV. 1554 (K XXXIV/2 v AR). — 52. Dokument z dne 25. V. 1558, Rein (K XXXIV/2 v AR). — 53. Pogodba z dne 29. IX. 1557, Gradec (K XXXIV/2 v AR). — 54. Dokument z dne 1. I. 1558 (K XXXIV/2 v AR). — 55. Landbuch 1546—1618, fol. 9^r (inv. št. 4 v Arhivu SRS v Ljubljani). — 56. Dokument z dne 25. V. 1558, Rein (K XXXIV/2 v AR). — 57. M. Wild, Die Äbte von Rein (Stift Rein 1129—1979), str. 56 in J. Mlinarič, Kostanjeviška opatija 1234—1786, str. 259—261). — 58. Pismo stiškega opata Lavrencija reinskemu opatu Juriju z dne 7. II. 1584, Stična (Diplomatarium Runense IV, str. 959—960). — 59. M. Mikuž, Vrsta stiških opatov. Ljubljana 1941, str. 63. — 60. Pismo z dne 14. XI. 1595, Stična (Diplomatarium Runense V, str. 633). — 61. Pismo z dne 20. XI. 1595, Gradec (Diplomatarium Runense V, str. 633 sl.). — 62. Dokument z dne 29. IV. 1597 (Diplomatarium Runense V, str. 685—686). — 63. Dokument z dne 5. XI. 1598, Gradec (K XXXIV/2 v AR). Prim. M. Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem. Ljubljana 1982, str. 146—148. — 64. Prim. J. Mlinarič, Kostanjeviška opatija 1234—1786, str. 319. — 65. »Processacten betreffend die Lechnerische Administration an der Herrschaft Faal in Steiermark 1572—1623« 62/370 v arhivu benediktinske opatije Št. Pavel v Labotski dolini na Koroškem. Prim. J. Mlinarič, Selnica pri Mariboru do začetka 18. stoletja. ČZN, 1979, str. 129. — 66. Dokument z dne 9. V. 1595, Gradec (K XXXIV/2 v AR). — 67. Dokument z dne 1. XI. 1598, Rein (K XXXIV/2 v AR). — 68. Pismo z dne 4. IX. 1596, Rein (K XXXIV/2 v AR). — 69. Pismo pred 1. marcem 1597, Stična (Diplomatarium Runense V, str. 684). — 70. Pismo z dne 1. III. 1597, Ljubljana (Diplomatarium Runense V, str. 684). — 71. Pismo z dne 29. IV. 1597, Rein (Diplomatarium Runense V, str. 685—686). — 72. Dokument z dne 18. VI. 1597, Gradec (Diplomatarium Runense V, str. 686). — 73. Dokument z dne 30. VI. 1597, Ljubljana (Diplomatarium Runense V, str. 687). — 74. Pismo z dne 6. VII. 1597, Stična (Diplomatarium Runense V, str. 688). Prim. tudi dokument z dne 15. VII. 1597, Stična (Diplomatarium Runense V, str. 690). — 75. Pismo z dne 3. XI. 1597, Ljubljana (Diplomatarium Runense V, str. 693). — 76. Pismo po 3. XI. 1597, Rein (Diplomatarium Runense V, str. 694). Prim. pismi stiškega opata Lavrencija reinskemu opatu Juriju z dne 22. XII. 1597 (Diplomatarium Runense V, str. 694) in deželnemu vicedomu pred 17. XII. 1597 (ibidem, str. 695). — 77. Pismo z dne 7. II. 1598, Rein (Diplomatarium Runense V, str. 726). — 78. Pismo z dne 8. II. 1598, Rein (Diplomatarium Runense V, str. 727). Prim. pismo stiškega opata reinskemu opatu z dne 13. III. 1598, Ljubljana (Diplomatarium Runense V, str. 728). — 79. Pismo z dne 6. IV. 1598, Rein (Diplomatarium Runense V, str. 730—731). — 80. Pismo z dne 28. V. 1598, Fužine (Diplomatarium Runense V, str. 722—723). — 81. Dokument z dne 3. VIII. 1598, Gradec (K XXXIV/4 v AR). — 82. Dokument z dne 5. XI. 1598, Gradec z inseriranim dokumentom z dne 1. XI. 1595, Rein (K XXXIV/4 v AR). Prim. dokumenta 1598, XI. 6., Rein (?) in 1598, XI. 14., Ljubljana (Diplomatarium Runense V, str. 723—726). Imenje je bilo od Khisla na reinski samostan prepisano v letu 1598 (Landbuch 1546—1618, inv. 4, fol. 9^r v Arhivu SRS v Ljubljani). — 83. Pismo z dne 14. VIII. 1606, Rein (K XXXIV/3 v AR). — 84. Dokument z dne 14. XI. 1595, Stična (Diplomatarium Runense V, str. 633). — 85. »doch di armen vnnderthonnen wider allt herkhomen noch vber das, so das vrbar vernag, noch ichtiges nit auflaaden« (pogodba z dne 24. IV. 1554: K XXXIV/2 v AR). — 86. Pogodba z dne 4. V. 1607, Rein (K XXXIV/5 v AR). — 87. Dokument z dne 7. VI. 1607, Gradec (K XXXIV/5 v AR). — 88. »Urbarium der khrainerischen vnnderthannen so nach Reihn gehörig« (A XVII/22 in prepisa iz 17. stol. v AR). — 89. Landbuch 1546—1618, fol. 9^r (inv. št. 4 v Arhivu SRS v Ljubljani). — 90. Dokumenti, letni obračuni XXXIV/6 v AR. — 91. Obračun z dne 26. VII. 1620, Ljubljana (XXXIV/6 v AR). — 92. Pismo z dne 10. IX. 1642, Ljubljana (XXXIV/5 v AR). — 93. Pismo s. d. (XXXIV/5 v AR). — 94. Koncept pogodbe z dne 24. IV. 1644 (XXXIV/5 v AR). — 95. Pogodba z dne 24. IV. 1659 (XXXIV/6 v AR). — 96. Potrdilo z dne 8. V. 1648, Ljubljana (XXXIV/5 v AR). — 97. Potrdilo z dne 22. IX. 1648 in z dne 24. IX. 1649, Gradec (XXXIV/5 v AR). Prim. tudi dokument z dne 23. IX. 1650, Rein (XXXIV/8 v AR). — 98. Pismo pred 3. X. 1660 (A lat. 9/19 v AR). — 99. Pismo z dne 3. X. 1660, Ljubljana (A lat. 9 v AR). — 100. Pismo z dne 19. X. 1660, Stična (A lat. 9 v AR). — 101. Pogod-

be v XXXIV/8 v AR. — 102. Pogodba z dne 25. IV. 1675, Rein (XXXIV/9 v AR). — 103. Pismo z dne pred 23. XII. 1684, Rein (A lat. 9 v AR). — 104. Pismo z dne 23. XII. 1684, Rein (A lat. 9 v AR). — 105. Pismo z dne 22. III. 1685 (A lat. 9 v AR). — 106. Potrdilo z dne 12. III. 1687, Rein (A lat. 9 v AR). — 107. Potrdilo z dne 23. VI. 1687, Stična (A lat. 9 v AR). — 108. Pismo stiškega opata Antona reinskemu opatu Alanu z dne 15. IV. 1692, Ljubljana (A lat. 9 v AR). — 109. Pismo z dne 22. IV. 1692, Gradec (A lat. 9 v AR). — 110. Pismo z dne 6. V. 1692, Stična (A lat. 9 v AR). Prim. pismo stiškega opata reinskemu predstojniku z dne

13. V. 1692, Stična (A lat. 9 v AR). — 111. Pismo reinskega opata grofu Herbartu Turjaškemu z dne 21. VII. 1692 (A lat. 9 v AR). Pismo grofa Turjaškega reinskemu opatu z dne 29. VII. 1692, Ljubljana (A lat. 9 v AR). — 112. Pismo z dne 1. X. 1692, Rein (A lat. 9 v AR). — 113. Pismo z dne 14. X. 1692, Rein (A lat. 9 v AR). Pismo z dne 14. X. 1692, Stična (ibidem). — 114. Pismo z dne 31. X. 1692, Čušperk (A lat. 9 v AR). — 115. Pismo z dne 20. I. 1693, Ljubljana (A lat. 9 v AR). — 116. Pismo z dne 1. III. 1693, Stična (A lat. 9 v AR). — 117. Dokument z dne 7. III. 1693 (A lat. 9 v AR).

TABORI V SISTEMU PROTITURŠKE OBRAMBE

BOŽIDAR SLAPŠAK

Namen tega sestavka* je omejen: izpostaviti želi potrebo po preučevanju protiturških taborov na regionalni ravni, kot prvini prostorskih sistemov (poselitvene na eni in obrambnega na drugi strani), pa tudi diahrono, v sosedstvu obrambnih sistemov v našem prostoru. Gre za splošne razmisleke o vidikih nekega pojava, katerega pomen je bil iz različnih zornih kotov že podčrtan (tabori kot posebna slovenska ljudska arhitektura;¹ tabori kot žarišča okrepljene stanovske samozavesti v zvezi s kmečkimi upori²), katerega polno razumevanje pa po našem mnenju zahteva dodatnih osvetlitev, pri čemer arheologija bržkone lahko ponudi nekatere izkušnje pri preučevanju sorodnih pojavov.³

Da so tabori del nekega sistema protiturške obrambe, ni sporno. Razlike se lahko pojavijo pri vrednotenju relativne samostojnosti taborov kot (obrambena) podsistema. Ocena, ki jo podaja najboljši poznavalec slovenskih protiturških taborov v delu, ki ostaja temeljno za našo tovrstno arhitekturno dediščino, je, da »so dokaz samosvojega kmečkega koncepta obrambe pred Turki, ki se je oblikovno sicer zgledoval drugod, vendar pa je moral najti povsem svoje poti, če je hotel ta ljudski sistem obrambe sploh zgraditi.«⁴ Tu seveda na nameravamo polemizirati z njegovimi izsledki, ki so rezultat temeljitega razmisleka in jih bodo v končni analizi bržkone potrdile tudi bodoče raziskave. Izpostaviti pa želimo, da je Fistrova študija osredotočena na arhitekturne aspekte protiturških taborov in se z analizo na regionalni ravni (če ne upoštevamo nekaterih splošnih opažanj) ne ukvarja, ter da v luči izsledkov arhitekturne analize kot manj bistvene pušča v ozadju tiste vidike, ki na normativni ali tudi na organizacijski ravni povezujejo tabore z državnimi (deželnimi) ali pa z drugimi stanovskimi strukturami.⁵

Zato se nam zdi na tem mestu koristno razmisliti o postopkih, ki bi omogočili prav analizo prostorskega

oz. systemskega konteksta taborov, da bi se tako morada dokopali do dodatnih osvetlitev in spoznanj, ki bi omogočila celovitejše vrednotenje tega pojava.

Izhajamo iz ugotovitev, ki jih povzemamo po izboru razprav o obdobju turških vpadov v domači literaturi.⁶

1. Obrambni ukrepi, ki so bili predmet diplomatskih dogovorov ob prvih turških vpadih v naše kraje,⁷ vsebujejo dve za nadaljnje izpeljave v zvezi z našo temo ključni točki: prva se nanaša na obveščanje oz. na signalni sistem, ki je v razviti obliki potem izpričan v začetku 16. stoletja,⁸ druga pa na shranjevanje imetja in živil v utrjenih krajih in taborih, kot jih poznamo od 2. polovice 15. stoletja; so tisti novi člen v mreži utrd v tem prostoru, ki je za dobršen del podeželja opravljal to funkcijo (taborske kašče oz. skladišča).

2. Prostor, v katerem je bila neka enotna protiturška obrambna strategija dejansko uveljavljena, so bile (po združitvi pod Habsburžani) notranjeavstrijske dežele.⁹ Notranjeavstrijske dežele so obenem prostorski okvir taborov kot posebnega člena protiturškega utrdbenega sistema.¹⁰

3. Kmečki stan je bil v tem času v celoti pritegnjen v vojaško organizacijo.¹¹ Kot obveznik splošnega oz. deželnega vpoklica je kmet dobil svoje mesto v mobilni vojski, sodeloval je v deželni obrambi in signalni službi, na njem je slonela lokalna bramba v podeželskih utrdbah (taborih), deloma pa tudi v drugih utrdbah (mesta, gradovi, samostani), kjer je ob turških napadih dobil zatočišče.¹²

4. Relativna samostojnost kmečke vojaške sile bržkone izhaja bolj iz neuspešnosti drugih členov obrambe in neučinkovitosti protiturške obrambe v celoti kot pa iz predvidene strukturne samostojnosti kmečke vojske. Takšno stanje pa je — obenem s splo-

šnimi družbenimi pogoji — oblikovalo prostor za razvoj lastnega obrambnega pa tudi političnega programa kmečkega stanu, kot ga je uveljavljal, oprt na obstoječo ureditev¹³ v kmečkih uporih v 2. polovici 15. in v 16. stoletju.¹⁴

5. Utrjevalna dejavnost je bila v tem času znatna.¹⁵ Dodatno so se utrjevali gradovi, samostani in mesta, dodeljevane so bile nove mestne pravice (s tem so dobili obzidja Kočevje, Krško, Višnja gora in Lož), urejane stražne oz. signalne točke, grajeni podeželski tabori. Znano je, kakšne so bile obveznosti, ki jih je nalagala država pri gradnji mestnih utrd¹⁶, pa tudi podložniške obveznosti pri gradnji fevdalnih utrd so več ali manj znane. Manj jasno je, kakšne so bile kompetence pri gradnji podeželskih utrd.¹⁷ Domnevamo lahko, da je bila vloga državne (deželne) oblasti predvsem normativna, v posameznih primerih (praviloma?) tudi nadzorna,¹⁸ vlogo zemljiške oz. cerkvene gosposke pa nakazujejo posamezni gradbeni napisi in drugi dokumenti s podatki o pokroviteljih gradnje in donatorjih.¹⁹ Koliko prostora so imeli pri tem kmetje za samostojne pobude in odločitve o gradnji utrd, ostaja odprto vprašanje.²⁰ Glede konkretnih arhitekturnih rešitev pa Fister domneva kar največjo samoiniciativnost in tabore (razen v očitnih primerih posebej zahtevnih gradbenih zasnov) vrednoti kot ljudsko, kolektivno arhitekturo.²¹

6. Katastrofalna neučinkovitost sistema protiturške obrambe ob vpadih po padcu Bosne 1463, okornost obvezniškega sistema²² (vojska je potrebovala 14 dni, da se je zbrala), kmečki upori, ki jim je takšna vojaška organizacija dajala udarno moč, pa seveda razvoj evropske vojaške tehnike in taktike,²³ vse to je narekovalo spremembo celotne strategije obrambe: pomembna je večja naslonitev na najemniško vojsko, ideja o stalni močni vojski na meji, sposobni agresivnega nastopanja in vpadov na turško ozemlje²⁴ pa že nakazuje koncept vojne krajine. V tej zvezi (in še posebej s kmečkimi vojnami kot ozadjem) velja razumeti tudi prizadevanja deželnih stanov za ukrepe proti podeželskim taborom.²⁵

Tabori se torej v prostorskem kontekstu kažejo kot člen utrdbenega sistema notranjeavstrijskih dežel, vendar ne kot njegov zaokrožen podsistem, saj se njihove funkcije prepletajo z ostalimi členi:

a) V *strateškem* smislu gre za prilagoditev obstoječega utrdbenega sistema novim okoliščinam, ki so nastale s širjenjem turške države na Balkanu, posebej zaradi njene značilne taktike, da z nenehnimi plenilnimi vpadi in pustošenjem obmejnih območij pripravlja teren za nadaljnja osvajanja. Takšna taktika sovražnika je zahtevala zgostitev in decentralizacijo obrambnega sistema in tako je bil vključen tudi najbolj nezaščiteni in lahki konjenici akindžijev najbolj izpostavljeni segment prebivalstva na podeželju. Gradnja podeželskih utrd je pomembna prvina te nove obrambne politike, tabori naj bi vezali nase dobršen del plenilne vojske in zavirali njeno udarno moč.

b) Deloma prevzemajo tabori tudi *signalno* funkcijo v sistemu obveščanja o turški nevarnosti (kresovi, streljanje z možnarji, zvonjenje); pri tem velja upoštevati, da se na državno (deželno) mrežo signalnih točk vežejo še lokalne, ki omogočajo prenos sporočil v poselitvene žepe, ki jih državna mreža ne pokriva.

c) Tabori omogočajo učinkovitejšo *obrambo prebivalstva*; zgoščena mreža utrd za večino podeželskega prebivalstva pomeni večjo možnost za pravočasen umik za obzidje, kar je glede na mobilnost turške lahke konjenice še posebej pomembno. Obenem tabori dajejo zanesljivejšo zaščito kot neutrjeni zbegi in omogočajo polno angažiranje za obrambo sposobnega prebivalstva pri upiranju turški vojski. Okoličinom so lahko dajala zavetje seveda še vedno tudi mesta, gradovi in samostani.

č) Pomembna funkcija je *zaščita imetja*: v taborih so praviloma urejene žitne kašče in skladišča za druga pomembna živila, v večini primerov ščitijo tudi cerkveno imetje, mnogi pa so urejeni tako, da lahko sprejmejo večje količine živine.

d) Posebej je bilo poudarjeno, da tabori niso mogli služiti kot *operativne baze* za deželno vojsko.²⁶ Bržkone pa so večkrat služili kot operativna oporišča za vojsko kmečke zveze.

Podoba, ki smo jo (upamo, da korektno) izvedli iz nam dostopnih objav zgodovinskih in arhitekturnih raziskav o taborih, bi bilo mogoče sedaj dodatno preveriti z analizo prostorskih razmerij na regionalni ravni. Seveda bomo tu lahko zgolj nakazali nekatere možne poti, ki bi jih bilo pri takšnem podjetju možno ubrati.

Ključni pogoj za vsakršno prostorsko analizo je relativna popolnost podatkovne baze. Sicer impresiven seznam v Fistrovem pionirskem delu je mogoče še dopolniti s toponomastičnim gradivom (z ožjega področja Lokve npr. Stari tabor, pa Straža pri Gabrčah, morda tudi Ožeg), predvsem pa s podatki arheološke topografije (osnova je ANSI, terensko delo v okviru naloge Arheološka topografija Slovenije pa vodi Arheološki inštitut SAZU; za področje Gorenjega Krasa bi takšni podatki bili npr. Briški tabor pri Filipičjem brdu, pa Tabor pri Škofljah; res pa je, da arheološke ostaline mlajših zgodovinskih obdobj pri arheološki topografiji zaradi konvencionalne kronološke meje — l. 1000 — niso vedno upoštevane). Pritegniti je treba tudi arheološke podatke o morebitnih starejših utrdbenih ostalinah na navedenih lokacijah (»večji urejen prostor za živino« ob straži na Grmači pri Kostanjevici na Krasu²⁷ je npr. okop prazgodovinskega gradišča).²⁸ Na drugi strani velja nekatere lokacije, kjer se Fister naslanja predvsem na toponim, preveriti tudi z arhivskim gradivom (povirski Tabor je bil npr. v lasti Švarceneških, leži pa spet na prazgodovinskem gradišču).

S tako preverjeno in dopolnjeno podatkovno bazo lahko, izhajajoč iz Fistrove klasifikacije, opazujemo tiste korelacije med tabori in drugimi prvini prostorskega sistema, za katere domnevamo, da bi lahko

bile pomenljive za vprašanja, ki si jih o taborih postavljamo.

Če drži domneva, da so tabori predvsem (nova) prvina agrarnega poselitvenega sistema (samozaščitna kmečkega prebivalstva) bo primerjava razprostranjenosti naselij in taborov morala pokazati neko značilno smiselno zvezo: opazovali bomo gostoto taborov v razmerju do gostote poselitve, teritorij, ki ga pokriva posamezen tabor, njihovo medsebojno oddaljenost in čas, potreben za pot od naselij do tabora, itn.). Če potem izpostavimo domnevo, da so tabori le ena, najzahtevnejša oblika samozaščite in da isto funkcijo opravljajo tudi zbegi, kraške jame itn., bomo skušali opredeliti poselitvene pasove, ki obvladujejo ugodna naravna zatočišča in opazovati, ali obstaja kaka pomenljiva korelacija med naravnimi danostmi okolja in razprostranjenostjo taborov. Morda bomo tako lahko zapolnili marsikatero praznino na naših zemljevidih. Seveda moramo tudi upoštevati, da imamo opravka z zelo postopnim prehodom od provizornih k višjim oblikam obrambe in da proces ni bil nujno zaključen oz. da je zaradi zgodovinskih okoliščin in antagonizmov bil zavrt. Če pa naj drži, da so drugi členi utrdbenega sistema (mesta, samostani, gradovi) deloma pokrivali funkcije taborov, bomo pričakovali določeno stopnjo komplementarnosti pri lokacijah enih in drugih (nasprotni primeri, ki jih navaja Fister, se pri tem lahko pokažejo kot izjeme; nas zanima splošen vzorec).

Vse to so seveda zgolj neka začetna vprašanja, izpeljati je mogoče celo vrsto med seboj povezanih analiz, ki bodo tipale za pravilnostmi v prostorski organizaciji pojavov, na ta ali oni način povezanih s tabori, in tako graditi nova znanja o tem pojavu, vse v upanju, da onkraj konkretne sporočenega zgodovinskega dogajanja, arhitekturnih rešitev in usode posameznih objektov razkrijemo splošne vzorce prostorske urejenosti, katerih razumevanje lahko prispeva k celovitejši razlagi zgodovinskih razmerij in procesov. Takšno razumevanje naj bi omogočilo tudi razmislek o položaju (utrdbenega) sistema, ki mu pripadajo tabori, v sosedstvu obrambnih sistemov od prazgodovine do danes in o morebitnih stalnicah prostorske logike obrambne strategije v tem prostoru.

OPOMBE

*Članek temelji na našem prispevku na posvetovanju ob 400-letnici lokavskega tabora (Lokev 1986) — 1. P. Fister, Arhitektura slovenskih protiturskih taborov, Ljubljana 1975 (v nadaljevanju Fister 1975), str. 9. — 2. B. Grafenauer, Kmečki upori na Slovenskem, Ljubljana 1962 (v nadaljevanju Grafenauer 1962) — 3. Pri nas predvsem v zvezi s sistemom poznoantičnih utrdb, *Clastra Alpium Iuliarum* Katalogi in monografije 5, Ljubljana 1971, in s kaštelirsko poselitvijo B. Slapšak, Možnosti študija poselitve v arheologiji, diss Ljubljana 1983; glede metodologije gl. npr. D.L. Clarke ed. *Spatial archeology*, London 1977. Tu torej ne bo govor o izsledkih dosedanjih arheoloških raziskavah protiturskih taborov v Sloveniji (za Primorsko npr. izkopavanja

N. Osmuk v Studenem itn.). Velja poudariti, da je pri nas k preučevanju materialnih virov za mlajša zgodovinska obdobja (po l.1000) arheologija interpretacijsko pritegnjena še vedno zgolj kot pojasnjevalka vertikalnih razmerij (sosledja gradbenih faz oz. faz uporabe pri stavbnih ostalinah: za to ima pač edina med historičnimi vedami izdelano primerno stratigrafsko pa tipološko za vrednotenje gradiva v plasteh — metodo), sicer nastopa zgolj kot pomožna tehnična disciplina, z izkopavanjem razkriva horizontalna razmerja na mikro ravni, njih razlaga pa je prepuščena vedam, ki obvladujejo dominantni (pisni, umetnostni) vir za ta obdobja. Takšno stanje je značilno za »fazo nekonceptualizirane prakse«: arheologija mlajših zgodovinskih obdobij v Sloveniji še nima institucionalnega zaledja. Za naše razmere izjemen je poskus v okviru projekta Gutenwerth. — 4. Fister 1975, str. 8. — 5. Prim. pripombe B. Grafenauerja, ki jih avtor navaja v opombah 5 in 44, pa pripombe glede vrednotenja zapor na južni deželni meji Koroške v op. 99. — 6. F. Levec, *Die Einfälle der Turken in Krain und Istrien*, Jahresbericht d.k.k. Staatsoberschule in Laibach f.d. Schuljahr 1890/91 Ljubljana 1891, str. 1—58 (v nadaljevanju Levec 1891); S. Jug, *Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 15. stoletja*, GMDS 24, Ljubljana 1943, str. 1—61 (v nadaljevanju Jug 1943); S. Jug, *Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 15. stoletja do bitke pri Sisku*, ZČ 9, Ljubljana 1955, str. 26—62 (v nadaljevanju Jug 1955); B. Grafenauer, *Boj za staro pravdo*, Slovenski kmet ob koncu 15. in začetku 16. stoletja, Ljubljana 1944 (v nadaljevanju Grafenauer 1944); Grafenauer 1962; B. Grafenauer, *Razvoj programa slovenskih kmečkih uporov od 1473 do 1573*, Kmečki pulti na Slovenskem, Situla 13, Ljubljana 1973, str. 5—34 (v nadaljevanju Grafenauer 1973); F. Tancik, *Vojna stroka v obdobju od leta 1500 do 1650*, Kmečki pulti na Slovenskem, Situla 13, Ljubljana 1973, str. 69—92 (v nadaljevanju Tancik 1973). — 7. Gre za posvet o skupni obrambi med oglejskim patriarhom, furlanskim parlamentom, Habsburžani in Celjani; Fister 1975, str. 16. — 8. 1522; Fister 1975, str. 52. — 9. Tancik 1973, str. 69. — 10. Če Fister (1975, str.9) ugotavlja »slovenskost« taborov kot ljudske arhitekture, to pač drži v tisti meri, kolikor je v teh deželah kmečki stan kot nosilec tistega dela obrambnih funkcij, ki se vežejo na tabore, bil (pretežno) slovenski; za razprostranjenost taborov tudi zunaj slovenskega etničnega ozemlja, ki ga je zajel v svojem delu, gl. Fister 1975, str. 9. — 11. Grafenauer 1962, 56 str. in sl. (črna vojska). — 12. Tancik 1973, str. 80. — 13. Grafenauer 1962, str. 73. — 14. Grafenauer 1973, str. 5—34. — 15. Prim. program Fridriha III, ki je hotel zgraditi utrjeni pas, ki naj bi branil njegove dežele pred turškimi napadi, Grafenauer 1962, str. 55. — 16. Npr. pri gradnji Gradca ali Ljubljane, kjer so gradbeno tlako opravljali podložniki v oddaljenosti do 3,5 oz. 4 milje od mesta, Grafenauer 1962, str. 55. — 17. O pravnih vidikih gradnje taborov gl. pripombe B. Grafenauerja pri Fister 1975, op. 5 in 44. — 18. O gradbenem nadzoru deželnega kneza, Fister 1975, str. 41. — 19. Fister 1975, str. 40 in sl. — 20. Predvsem se moramo zavedati, da so bile oblike zaščite pred Turki na podeželju raznolike, deloma tudi že tradicionalne — od skrivališč, jam, zbegov in naravno zavarovanih krajev preko provizornih obzidij in palisad do zahtevnih utrdb, in da meje niso vedno samoumevne. Nekatere utrdbe so morda tudi starejše (taborska naselja na Primorskem?). V zvezi s kompetencami pri gradnji gotovo ni bil nepomemben status zemljišča (komunsko, lastniško, cerkveno, pridvorno...). Če je možnost samoiniciativne gradnje obstajala, se je z okoliščinami lahko tudi spreminjala (kmečka zveza?; brez dvoma pa je bila različna tudi možnost dejanskega nadzora nad kmečkimi

iniciativami). — 21. Fister 1975, str. 43. 22. Jug 1943, str. 50. — 23. Tancik 1973. — 24. Instrukcija nadvojvode Ferdinanda za deželni zbor v Kamniku 4. 11.1524, Jug 1943, str. 43. — 25. Npr. sklep kranjskih deželnih stanov 2. 1. 1915, da bodo prosili cesarja, naj po svojih komisijah pregleda taboro, ki so jih kmetje zgradili za zavetje pred Turki,

ter da podreti tiste, ki niso dovolj utrjeni za obrambo proti sovražniku, Fister 1975, str. 18 in sl; Fister tudi navaja, da je nekaj taborov zagotovo bilo uničenih že v tem času, morada kot posledica teh akcij. — 26. Tancik 1973, str. 90. — 27. Fister 1975, str. 81. — 28. Da gre za starejšo utrdbo, dopučča sicer že sam Fister 1975, str. 158.

ODMEVNOST JEZIKOVNEGA VPRAŠANJA V LISTU SLOVENSKI PRAVNIK V LETIH 1871—1918*

STONE ZORN

I

Namen prispevka je iz gradiva in stališč, objavljenih v strokovnem glasilu slovenskih pravnikov v letih 1871—1918, izluščiti najvažnejšo jezikovno problematiko, poleg tega pa v uvodnem delu pokazati nekaj opozoril, zajetih v znanem delu Alfreda Fischla, *Das österreichische Sprachenrecht*, druga dopolnjena izdaja, Brno 1910.

Tako nas pritegne Fischlovo opozorilo, da v petdesetih letih preteklega stoletja slovenščina ni mogla prodreti v zunanje poslovanje sodišč na Spodnjem Štajerskem, Koroškem in Kranjskem. Določena izjema je bila le Štajerska, kjer so na zahtevo (prizadetih) strank sledili prevodi uradnih odločb v vindišarskem (slovenskem) jeziku.¹ Iz kasnejših let nedvomno zbujajo pozornost odločitev sodnih oblasti iz leta 1881 o nemščini kot edinem sodnem jeziku na Kranjskem. Pač pa imamo naslednje leto vladno odločitev o ureditvi jezikovnega vprašanja v Šleziji, na Koroškem in Štajerskem, ki je različno uredila uporabo jezika v uradnem poslovanju določenih okrajev ter na »*jezikovno mešanih tleh*« ohranila nemščini njen dotedanji položaj.

Posebej naj omenimo Fischlov prikaz uveljavitve slovenščine pred sodiščem v slovenskih deželah. Za Štajersko pravi, da je v tej deželi nemščina prevladujoč deželni jezik. Tudi je običajen jezik pri vseh deželnoknežjih in avtonomnih oblasteh na vsem upravnem področju dežele. Dalje opozarja, da je bila nemščina izključni jezik deželne zakonodaje. Slovenščine po njegovi razlagi tudi ni mogoče imeti za deželni jezik; na vsak način pa je v deželi običajna (*landesüblich*) na območju celjskega sodnega okraja. Tudi na Koroškem je nemščina prevladujoč deželni jezik, medtem

ko je položaj slovenščine enak kot na Štajerskem (isto velja tudi za predpise). Tako je na koroškem »*ozkem jezikovnem območju*« slovenščina dopuščena pred sodiščem le, če so tega jezika zmožne vse v pravi udeležene osebe. Zapisniki spornih obravnav se vodijo na Koroškem le v nemškem jeziku. O deželnih uradih pa beremo, da se ti načelno poslužujejo nemščine in je morala v obrambo slovenskih občin celo nastopiti sodna oblast.

O Kranjski beremo, da tamkaj veljata v ustavnem smislu slovenščina in nemščina za deželna jezika. Fischel nadaljuje, da tudi za Kranjsko veljajo iste pravne norme kot za Koroško in Štajersko; izjema je bil le odlok (*Erläss*) pravosodnega ministrstva z dne 5. septembra 1867, ki je bil v nasprotju z ostalima slovenskima deželama obvezen. Kar se tiče deželnih zakonov, ti izhajajo v obeh deželnih jezikih, pri čemer sta oba teksta, slovenski in nemški, avtentična, nasprotno pa je notranji jezik deželnoknežjih oblasti in uradov brez izjeme nemščina.

V Primorju obstajajo štirje jeziki: nemščina, italijanščina, slovenščina ter hrvaščina (v Istri), vendar je običajnost vsakega teh jezikov po posameznih okrajih različna. Glede jezikovne rabe pred sodišči pa velja naslednja ureditev: na območju tržaškega, goriškega in rovinjskega sodišča ter pri sodiščih v Sežani, Novem gradu in Kanalu sta nemščina in italijanščina deželna jezika. Kot taka se brez omejitev uporabljata tudi v zunanjem prometu. Pri sodiščih v Tolminu, Bovcu, Ajdovščini, Cerknem in Komnu pa se uporablja nemščina. Notranja jezika sodišč v Trstu in Gorici sta nemščina in italijanščina. Po potrebi je na območju tržaškega in goriškega sodnega območja pritegnjena v prometu s strankami tudi slovenščina.² V drugem delu svoje knjige Fischel ponatiskuje vrsto dokumentov, ki se nanašajo na normativno urejanje jezikovnega vprašanja na območju habsburške monarhije vse od 16. stoletja dalje.

* Še neobjavljena razprava iz zapuščine leta 1981 umrlega dr. Toneta Zorna.

II

Po uvodnem ekskurzu preidimo na odmevnost jezikovnega vprašanja v Slovenskem pravniku. Na prvem mestu je pač opozorilo o zapostavljanju slovenščine pred ustreznimi pravosodnimi ustanovami. Za čas po letu 1848 tudi izvemo, da so oblasti izdale za Kranjsko več jezikovnih ukazov in navodil,³ značilno pa je, da pisec zapisa ni bil obveščen o ureditvi jezikovnega vprašanja po ostalih slovenskih deželah, ampak je upal, da tudi tamkaj podobna določila »niso manj ostra in določena«.⁴

V tem prvem obdobju, ko je bil izdajatelj in urednik lista dr. J. Razlag, se je Slovenski pravnik še posebej ukvarjal z vprašanjem uveljavitve slovenščine pred sodišči kot enakopravnega jezika. Izdajatelj je tudi napovedal, da bo list postal glasilo slovenskih sodnikov, drugih pravnikov »upraviteljev vseh vrst« in županov, služil pa naj bi tudi nepravnikom in »drugim mislečim rodoljubom«. Njegovo nalogo pa je videl v obdelovanju »ledine pravo- in državoslovnih znanostik«.⁵

V obnovljenem listu (pričel je izhajati leta 1881) najdemo interpelacijo poslanca Černeta in tovarišev, naslovljeno 5. septembra 1881 na pravosodno ministrstvo. Spraševala je, ali bosta obe višji deželni sodišči in državni pravdnštvi v Trstu in Gradcu dobili naročilo pripravljati vsaj »sodnijske zapisnike ... v jeziku priče ali stranke, koneče obravnave izpeljavajo v jeziku obtoženega in vloge, vložene v slovenskem jeziku, rešujejo v istem jeziku?«. podobno, kot je bilo to urejeno za Moravsko. Sledilo je naročilo obema višjima deželnicima sodiščema, naj sporočita o jezikovni rabi na podrejenima jim območjema. Iz odgovora, nanašajočega se na Kranjsko, na primer izvemo, da je tamkaj nemščina izključni jezik poslovanja oblasti in še posebej sodnih uradov in inštanč; izjema je bil le čas Ilirskih provinc. Beremo, da je zmeraj gospodarila nemška omika ter o veljavi nemščine v šoli, upravi in celo v trgovini. Nemščina je bila izključni uradni jezik. Čeprav veljavna pravna določila dopuščajo rabo deželnega jezika (se pravi slovenščine), pravi odgovor, se ljudstvo ne poslužuje te pravice, »ker prepoznavna, da je boljše, ako se uraduje izključivo v nemškem kot poslovnem in sodnijskem jeziku in ker je prepričano, da pravično pravosodje ni zidano na rabo slovenskega jezika, ampak na vse od jezika neodvisne potence«.

V nadaljevanju dokument navaja, da je na kranjskih sodiščih navada, da občujejo s tistimi, ki niso zmožni nemščine, v deželnem jeziku; v tem jeziku so tudi ustne obravnave v civilnih in kazenskih zadevah. Pa tudi razsodbe se objavljajo v tem jeziku. Dokument nadaljuje, da v slovenskih deželah imamo uradnike, nevesče deželnega jezika (slovenščine). Poučna za poglede teh uradnikov je pripomba odgovora, nanašajočega se na Kranjsko, da interpelacija zahteva slovenščino le za nekatere akte, s tem pa so po piscu odgovora »interpelantje sami brez okolišev priznali, da slovenski jezik še ni sposoben biti izključno sod-

nim jezikom«. Vzrok temu naj bi bilo pomanjkanje slovenske pravne literature pa tudi to, da je slovenska literatura še v povojih (»v zibelki leži«), zatem pa odgovor pravi, da »predno se more deželni jezik kot sodnijski jezik rabiti, morala bi biti postavno določena terminologija, morale bi biti za vse pravne oddelke avtentične prestave postav, sicer bi (uporaba) deželnega kot sodnega jezika povzročila nevarnost za pravo, torej ravno nasprotje tega, kar se doseči hoče«. Za stališče pristojnih sodnih oblasti je značilno, da se v marsičem le malo ločuje od pogledov, kakršne najdemo še danes na avstrijskem Koroškem: »Iz tega pa sledi, da bi bilo pri naših razmerah jako (zelo) predrzno, ako bi se poskusi s slovenskim jezikom vpeljali v izvrševanje (izpolnjevanje) prava na mesto urejenih in po večstoletnih izkušnjah opravljenih navad, da so taka početja, katerih polovičarstvo se že vidi iz načina predložene vpeljave, kot eksperimenti v tako važnem pravosodju najmanj dopustljivi. — Ko pa je stvar taka, zaključuje odgovor, da za sedaj še ne moremo svetovati ..., da bi se za Moravsko izdana pravosodnega ministra naredba od 22. julija 1861 št.6099 po analogiji tudi za slovenski jezik vpeljala, ker stanje slovenske književnosti se ne more primerjati z zelo napredno češko literaturo, akoravno se more reči, da se strankam z ozirom na zgoraj navedene obstoječe zakone ne more zaprečiti, da vloge tudi v slovenskem jeziku vlagajo«.

Drug tak dokument pa pravi, da še ni čas za vpeljava slovenščine kot sodnega jezika, saj za kaj takega še ni dovolj oblikovana, poleg tega pa bi morali biti tudi pri višjih instancah sodniki, zmožni slovenskega jezika. Dokument se tudi zavzema za to, da bi se »z vsemi, tedaj tudi s primorskimi Slovenci jednako delalo, inda bi se tudi v Primorju nemški jezik, ki je vrednostni in splošni jezik v monarhiji, vpeljal (namesto italijanščine«. Da pa bi bilo to mogoče, bi bilo treba za vse (slovenske) dežele ustanoviti skupno višje deželno sodišče s sedežem v Ljubljani, kajti vsi Slovenci imajo Ljubljano za svoje glavno mesto.⁶

Dalje naj omenimo naročilo pravosodnega ministra, naslovljeno na višje deželno sodišče v Gradcu z dne 18. aprila 1881 o upoštevanju slovenščine, ob katerem najdemo tožbo Slovenskega pravnika, da sodišča skoraj brez izjeme sprejemajo slovenske vloge, da pa jih ponekod vendarle rešujejo le v nemškem jeziku. List je tožil, da še celo »najnavadnejše odloke, najbolj preproste sodbe izdajajo nekatere c.k. sodnije v kljub Pražakovej naredbi v nemškem, našem kmetu nerazumljivemu jeziku«. Izvemo, da pri eni od sodnij rešujejo advokatske vloge v slovenskem, a vloge preprostega naroda v nemškem jeziku. Kar se tiče slovenskih formularjev na nekaterih sodiščih pa je dvoljivo, ali so jih prevedli pravniki, saj je njihov jezik slab in težko razumljiv, predvsem pa poln napak.⁷ Potem izvemo, da je višje deželno sodišče opomnilo eno od kranjskih sodišč, da se imajo v sodnih okrajih s slovenskim prebivalstvom (kjer živijo Slovani) slovenske vloge reševati, kolikor je to mogoče, v slovenskem jeziku, da pa to določilo ne zadeva raz-

sodbe.⁸

Slovenski pravnik opozarja, da je v tem času prihajalo na višji instanci do različnih odločitev glede uporabe slovenskega jezika. V eni med njimi je šlo za pravdo pred okrajnim sodiščem v Kamniku; graško višje deželno sodišče je novembra 1881 razsodilo, da je nemščina edini sodni jezik na Kranjskem. V tem jeziku se morajo po graškem naročilu pisati ustrezne vloge, medtem ko se morejo posluževati slovenskega jezika le tiste stranke, ki ne obvladajo nemščine.⁹ Višje deželno sodišče je še pojasnilo, da ni nemščine kot edinega sodnega jezika odpravila nobena naredna z zakonsko močjo.

Proti taki interpretaciji pravnih določil so slovenski kranjski advokati ugovarjali še v začetku leta 1881. S posebno spomenico so opozarjali, da sta bili nemščina in slovenščina vse od leta 1848 dalje deželna kranjska jezika. Ob koncu pa spomenica pravi: »*Positivna tla privatnega prava so slovenskemu prebivalstvu na jedenkrat pod nogami vzeta, vse slovenske listine plavajo v zraku in ne vé se, kaj je pravo, ker se postava ne spoštuje ... ali pa se s strankarskega stališča interpretira. Tak položaj se ne more dalje prenašati*«. Iz tega časa je tudi znana zadevna interpelacija poslanca viteza Schneida, naslovljena na justičnega ministra dne 11. marca 1881.¹⁰

Pravosodno ministrstvo je 31. decembra končno izdalo naredbo, ki je določala uporabo slovenščine pred sodišči na Kranjskem in na tistem delu Štajerske, kjer prebivajo Slovenci. Izhajajoč iz člena 19 decembrske ustave je določilo, da so sodišča brezpogojno dolžna sprejemati slovenske vloge zlasti v civilnih pravnih zadevah. Sodna rešitev naj bi bila po naredbi, kolikor je to možno v slovenskem jeziku (*nach Thunlichkeit*). Sledila je naredba pravosodnega ministra Pražaka, po kateri naj se uradniki državnih predstavništev, kolikor ne obvladajo slovenščine, naučijo, kolikor je mogoče ta jezik. Kritika Slovenskega pravnika pa je seveda merila na eno takratnih določil, ki je omejevalo uporabo slovenščine pred posameznimi porotami: »*Nerazumljiva nam je klavzula v naredbi do pravdnih predstavništev, da se ima slovenski jezik tedaj pred poroto opustiti, ko bi raba tega jezika vsled razmer škodovala kazenskemu postopanju ...*«¹¹

Boj za uveljavitev slovenskega ter hrvaškega jezika pa je potekal tudi v odnosu do italijanskega jezika. Znano je dejstvo, da je na primer tržaška odvetniška zbornica januarja 1888 izrekla ukor enemu svojih članov, ker je pred tamkajšnjim deželnim sodiščem zagovarjal obtoženca v hrvaškem jeziku.¹² Ukor je bil nedvomno povezan z resolucijo tržaškega deželnega zbora, sprejeta 15. oktobra 1887: »*Deželni zbor ... protestira proti razžalitvi narodnega značaja dežele (Trsta), ki tiči v vpeljavi raznih slovanskih narečij pri naših sodiščih, in poziva vlado, naj skrbi, da se upošteva narodni značaj dežele ter strogo izvajajo zakonska določila*«. Zbor je tudi ponovil »*že večkrat*«¹³ formuliran predlog o varstvu italijanske »naše«¹³ narodnosti.

Nadalje izvemo o zanimivi pravdi pred celjskim so-

diščem, v kateri je tožena stranka vložila slovensko tožbo, čemur je nasprotna stranka ugovarjala ter se je nato pravda nadaljevala v nemškem jeziku. Pač pa je bila 13. oktobra 1881 sodba, izdana v slovenščini. Proti temu se je toženec pritožil, vendar je višje deželno sodišče pritožbo zavrnilo z utemeljitvijo, da je bila sodba napisana v jeziku, ki je v deželi običajen. Dopisnik je h graški odločitvi dodal, da se je s tem, višje deželno sodišče postavilo na zakonito stališče znane člena 19 decembrske ustave pa tudi ustrezne naredbe pravosodnega ministra.¹⁴

Leta 1888 je Slovenski pravnik poročal o odgovoru pravosodnega ministra dr. Pražaka na vprašanje o vodenju zemljiškoknjižnih vlog na območju graškega višjega deželnega sodišča. V odgovoru na interpelacijo je Pražak sporočil, da je od leta 1882 dalje pogosto prejemal pritožbe iz slovenskih dežel o neupoštevanju slovenščine pri vodenju zemljiškoknjižnih knjig. Za Kranjsko je menil, da se je po letu 1884 to vprašanje uredilo, saj od tega časa dalje ni prejel nobene take pritožbe. Pač pa je tri leta zatem dobil pritožbo o tem, da je celjsko okrajno sodišče sicer izdalo zemljiškoknjižno prošnjo v slovenskem jeziku, pač pa je bil izveden vpis v zemljiško knjigo v nemščini. Zavrnil je tudi očitke, da slovenščina za ustrezno rabo ni dovolj razvita. V podkrepitev je navedel, da so ustrezni zakoni in ukazi izdani tudi v slovenskem jeziku, »*torej slovenskemu jeziku nikakor ne manjka teh (slovenskih pravnih) izrazov*«. Poleg tega v zemljiškoknjižnih zadevah podujejo na Kranjskem brez ovir v slovenščini, pa tudi v »*slovenskih pokrajinah*«¹⁵ Štajerske in Koroške za tako uradovanje ni ovir.¹⁵ Značilno je, da je pravosodno ministrstvo še julija 1887 naročilo pri zemljiškoknjižnih vpisih ter pri izdajah ustreznih odločb slovenščino ne le na Kranjskem, ampak v vseh slovenskih deželah, ki spadajo pod graško višje deželno sodišče.¹⁶

V tem času je izšlo tudi več naredb glede uporabe slovenskega jezika. Nekatere naj navedemo. 11. junija 1888 je izšel ministrski ukaz, na podlagi katerega so bili listi Grazer, Klagensfurter in Laibacher Zeitung obvezani objavljati oznanila sodišč v tistem jeziku, v katerem je bilo oznanilo napisano, torej tudi v slovenskem. Graško višje deželno sodišče pa je bilo dolžno obvestiti o tem podrejene urade.¹⁷ In še dva akta, nanašajoča se na siceršnjo uporabo slovenskega jezika pred okrajnimi sodišči v narodno mešanih okrajih. 26. maja je pravosodno ministrstvo na primer grajalo dejstvo, da se pripravljajo zapisniki v nemškem ali v italijanskem jeziku tudi tedaj, ko je bila stranka zaslišana v slovenskem jeziku ter podčrtalo, naj se vsaj najvažnejši deli izpovedi zaslišane stranke zapišejo v slovenščini. Višje tržaško deželno sodišče pa je 22. novembra tega leta opozorilo, da tamkajšnja sodišča ne spoštujejo »*nimajo v čislju*«¹⁸ že omenjenega določila o uporabi slovenščine pri prometu s strankami. Opozorilo je, da je treba slovenščino (oziroma srbohrvaščino) upoštevati pri osebah, večjih tega jezika tudi v civilnih in še zlasti kazenskih zadevah. K temu naj še dodamo naročilo sodišča, po katerem naj

se v okviru možnosti zemljiškknjižne prošnje (*»kolkor ... to dopušča znanje jezikov pri sodniških in poslovnih uradnikih«*) vedno izdelajo v jeziku pisne ali ustne vloge; isto naj velja tudi za vpise v zemljiško knjigo na tistih sodiščih, ki so do tega časa uporabljala izključno italijanski jezik.¹⁸

Kar se tiče jezikovne ureditve na sodiščih širšega območja današnje Primorske, naj navedemo, da je še 5. februarja 1852 pravosodno ministrstvo določilo nemščino kot notranji poslovni jezik sodišč v Sežani in v Devinu. Glede poslovanja z drugimi sodišči bremo, da naj to poteka v jeziku, ki se jih ta poslužujejo (isto naj bi veljalo tudi za poslovanje z oblastmi), drugače pa je jezik zunanega poslovanja nemščina. O kazenskih obravnava izvem, da so bile te praviloma v nemškem jeziku (medtem ko se je zapisnik vodil v nemškem ali v italijanskem jeziku). Čez štiri leta je pravosodno ministrstvo sporočilo, da taka ureditev velja tudi za sodišče v Podgradu. Istočasno je ministrstvo vzelo na znanje, da je nemščina na obeh sodiščih v Cerknem (temu je bil priključen tudi del Tolminske) in v Komnu jezik notranjega in zunanjega poslovanja. Določeno je bilo, naj se v Trstu in Gorici v glavnem upošteva nemščina, medtem ko so se zemljiškknjižne vloge imele še naprej reševati v italijanskem jeziku. Nadalje izvem, da so do tega časa sodišča na Tržaškem upoštevala slovenščino pri zaslišanju strank in to brez tolmača.

Od ostalih določil o uporabi slovenskega jezika naj omenimo opozorilo, s katerim so bili uradniki, neveščiči slovenskega jezika, dolžni, si v najkrajšem času prisvojiti ta jezik. Ob tem je dopisnik Slovenskega pravnikarja podčrtoval, da *»Slovenci s takim stanjem jezikovnega vprašanja, kakršno so pripravili navedeni ukazi, nismo zadovoljni. Mi zahtevamo ter bomo zahtevali popolno enakopravnost, katero nam jamči XIX. tem. zak. Za sedaj pa bi radi videli, da bi se izpolnjevali vsaj navedeni ukazi, a z lahko vestjo trdimo, da se nam ne izpolnjuje niti ta troha enakopravnosti. Slovenskih pravnikov prva skrb bode tedaj, da sami vse storé, kar vsaj tem ukazom do pičice pripomore do veljave, da zoper protivno postopanje administrativnim potom iščejo pomoči, česar tudi sedanji pravosodni minister sam želi, kakor se je pri posvetovanju o proračunu izjavil«*. Zatem pa dopisnik poudarja: *»Čeprav nam torej navedeni ukazi ne dajejo enakopravnosti, vendar smo jej z njimi bližji. Z razmerami na Kranjskem smo po večjem za sedaj zadovoljni, a prav takšnega poslovanja zahtevati je za Štajersko in Koroško, ker za te pokrajine velja po izrecnem določilu ukaza z dne 18. aprila 1882 vse ono, kar velja za Kranjsko«*.

Dalje najdemo več opozoril o tem, kako so v osemdesetih letih sodišča upoštevala slovenščino. Leta 1889 je nekdo iz Trzina vložil civilno tožbo pri tržaškem mestnem sodišču. Napisana je bila v slovenskem jeziku; proti temu je nasprotna stranka vložila rekurz. Tega je višje deželno sodišče sicer odbilo, ne glede na to pa je nadaljnji postopek tekkel v italijanskem (toženec) in nemškem jeziku (tožitelj). Sledila je

pravda o tem, v katerem jeziku bodo izdane sodne odločbe. Vlekla se je tja v leto 1892, ko je bila izdana razsodba, po kateri bodi sodba napisana v jeziku vloge, se pravi v slovenščini.¹⁹

Nekaj podobnega se je dogajalo tudi v Ljubljani, kjer sta tožitelja prav tako vložila slovensko vlogo. Značilno je, da je kranjsko deželno sodišče zavrnilo prošnjo za izdajo sodbe v slovenskem jeziku, zavrnitev pa utemeljilo s tem, da sodišča izdajajo »sodbe v slovenskem jeziku (le) v pravnih pri katerih se je obravnavalo izključno v tem jeziku«, medtem ko se je med pravdo toženec posluževal nemščine. V končnem postopku se je takemu pogledu pridružilo tudi višje deželno sodišče v Gradcu. Vse to je maja 1892 imelo za posledico interpelacijo slovenskih državnozbornih poslancev, naslovljeno na pravosodnega ministra.²⁰

V Slovenskem pravniku najdemo tudi več opozoril o težnji posameznih sodišč, da bi se izognila uporabi slovenskega jezika. Med primeri take vrste naj omenimo pravdo pred celjskim sodiščem, ob kateri je takajšnje okrožno sodišče izdalo nemško sodbo kljub temu, da se je prositeljica posluževala izključno slovenskega jezika. Višje deželno sodišče je pritožbo zavrnilo z značilno utemeljitvijo, da pri tem stranka ni bila ali mogla biti prikrajšana. List zatem med drugim nadaljuje: *»Ker so naši sodni uradniki večinoma nenaklonjeni slovenskemu uradovanju, zato se tudi razmere ne bodo poprej temeljito premenile, predno ne bo ministrstvo izdalo natančnega uradovanja, po katerem se bodo morali ravnati sodni uradniki brez izjeme, brez izgovora, a ne samo po možnosti. Ako bode to vedno samo sodnim uradnikom prepuščeno, da smejo prošnje in pritožbe vzprejemati v katerem si bodi jeziku, da smejo dvojezične pravde reševati v tem ali onem jeziku, ne bomo nikdar dosegli enakopravnosti, ker vedno se bode dajalo prednost le nemškemu jeziku«*.²¹ Leta 1894 je na Dunaju izšla nemško-slovenska pravnopolitična terminologija in po mnenju slovenske strani so bile s tem odstranjene vse ovire, ki so ovirale izpolnitev zakonskega določila, po katerem je bilo višje deželno sodišče dolžno izdajati odločbe v jeziku, v katerem je bila obravnavana na prvi stopnji.²²

Zanimivo je dalje poročilo o pravdi dveh strank iz Vodice in Tacna, ki je končno prišla pred višje deželno sodišče v Gradcu. O pravdi izvem, da sta senatni predsednik in zatem sodni senat tega sodišča zavrnili predlog zastopnikov obeh tožečih se strank, da bi bila prizivna razprava v slovenskem jeziku. Zavrnitev je med drugim odmevala tudi v peticiji, ki so jo 6. julija 1898 slovenski in istrsko-hrvaški poslanci poslali pravosodnemu ministru Ruberju. V tej zvezi je celjski okrajni zastop zahteval, da se odcepijo od višjega deželnega sodišča »tisti prvostopni sodni dvori, v katerih stanujejo v kompaktnih skupinah Slovenci« ter da se ustanovi višje deželno sodišče (*»nadsodišče«*) v Ljubljani. S tem bi bila po mnenju zastopa izpolnjena *»postavno zagotovljena ravnopravnost slovenskega jezika«*. Do tedaj pa naj *»pravosodno ministrstvo*

po primernem potu odpravi sklep c.kr. nadsodišča v Gradcu, ki zabranjuje strankam in njih zastopnikom razpravljati pred tem sodiščem v svojem jeziku«. ²³

O tem so razpravljali tega leta tudi na prvem shodu slovenskih odvetnikov ter notarjev. Med razpravljalci na shodu srečamo tudi dr. Krauta iz Celovca, ki je govoril o položaju slovenščine na Koroškem. Uvodoma je podčrtal težave, ki jih tamkaj stavljajo slovenskemu jeziku, ter nadaljeval: »Slovensko uradovanje na Koroškem je še v povojih. V deželi imajo vso moč nemški nacionalci v rokah, in vladi je to prav. Brez resnega odpora dopušča, da brezobzirno gospodarijo. Nacionalci gledajo grdo vsak poskus, le deloma uresničiti enakopravnost, in vlada neče pretrgati ljubavne zveze z nacionalci, čeprav o ravnopravnosti marsikaj govori. Pri takem stališču vlade je ob sebi umevno, da v političnih in njim podrejenih oblastvih ni sledu slovenskemu uradovanju. Vse naredbe in ukazi se izdajajo jedno le v nemščini, dasi zadene Slovenca škoda in kazen, če se ne ravna po njih. To je gotovim krogom še prav, ker njih želja je popolni propad slovenske narodnosti. Redki slovenski odloki, ki se izdajajo vsled slovenskih vlog, ne spreminjajo prav nič na celi upravi. Pri sodiščih se ravnopravnost slovenščine teoretično nekako priznava, v praksi pa je vse drugače. Pravi se: ne moremo slovenski uradovati, ker ni za to sposobnih uradnikov, in ker zahteva pravica, da tudi nemški uradniki avanzirajo. Oba razloga sta ničevna. Če res ni uradnikov, naj jih vlada vzgoji; a da bi bila uradniška mesta v slovenskih krajih ustanovljena le radi avancementa nemških uradnikov, proti temu odločno protestujemo. Med Slovence se pošiljajo uradniki, čeprav opozarjajo iz poštenja sami, da niso zmožni slovenščine, a reče se jim, da to ni nobena napaka.« Na sodnih obravnavah, je nadaljeval Kraut, včasih »še dolmača ni, in tedaj se razprava preloži, kmetje pa morajo še enkrat daljšo pot napraviti, mogoče z istim uspehom. To je naša hitra in cena justica. Obravnave s tolmačem napravijo deloma prav smešen vtis na poslušalca, povrh pa je slovenski kmet tolmačem izročen na milost in nemilost, ker ti niso pravniško omikani. Častno pa tudi za sodnika ni, da si po takem potu pridobi podlago sodbi, in tudi postavno to ni. Slovenske vloge se v obče slovensko rešujejo, pritožujejo pa se proti temu nemški odvetniki, zahtevajoč dvojezične rešitve. Porotniki so večinoma sami Nemci, in obravnava se s pomočjo tolmača. Kazenske razprave niso nikoli popolnoma slovenske, pač pa se je že jedna vršila dvojezično, jedino le radi zapisnikarja, ki ni umel niti besedice slovenski. Pri okrajnih sodiščih imajo različne nazore o ravnopravnosti, a bistvo je, da se uradniki skušajo ogniti slovenščini, kjer le morejo. Največje težave delajo konceptni uradniki, a delajo jih tudi manipulacijski uradniki, saj se je celo slovenski rešena zemljeknjižna prošnja nemški vknjižila, češ, to je dovolil višji sodni uradnik, sicer pa je lepše, da je vse v jednom jeziku vknjiženo. Čisto slovenske razprave na Koroškem še ni bilo, ker sodniki le malo slovenski znajo ali pa celo nič. Uradi pospešujejo renegatstvo,

a vladajoče žalostne razmere se dajo odstraniti le od zgoraj, z radikalno reformacijo, a tako doseči, to je naloga naših poslancev«. ²⁴

Oglejmo si, kako je na zboru dr. Danilo Majaron utemeljil zahtevo po višjem deželnem sodišču v Ljubljani. Omenil je, da je do leta 1850 bilo v Celovcu posebno apelacijsko sodišče, katerega območje je zajemalo vse slovenske dežele. Tega leta pa se je celovška apelacija razcepila na tri višja deželna sodišča: za Koroško in Kranjsko je ostalo v Celovcu, za Štajersko je bilo ustanovljeno v Gradcu ter za Primorje (Trst, Goriška, Istra) v Trstu. Čez štiri leta je prišlo do vnovične spremembe s postavitvijo Koroške in Kranjske pod višje deželno sodišče v Gradcu. Majaron je sodil, da so ohranitev takega sodišča v Trstu odločali »politični oziri na Italijane in znabiti tudi to, da je malo poprej bil v Primorju italijanski jezik proglašen sodnim jezikom«.

V nadaljevanju je Majaron podčrtal, da so Slovenci že v šestdesetih letih postavili na dnevni red vprašanje združitve Kranjske, Koroške, Štajerske in Primorja pod »jedno nadsodišče, in sicer s sedežem v naravnem središču teh kronovin, v Ljubljani«. Istočasno je ugotovil, da slovenski zastopniki tega vprašanja v dunajskem parlamentu niso niti sprožili, niti zastopali. Položaj pa se je spremenil z jezikovnimi boji v začetku osemdesetih let: »V tistem bojnem gibanju se je zopet na slovenskem obzorju pokazala ideja višjega deželnega sodišča ljubljanskega. Tekom leta 1882 so slovenske občine poslale na vlado in državni zbor nebroj peticij, v katerih so prosile ustanovitev nadsodišča v Ljubljani, češ, potrebno je za zvršitev ravnopravnosti slovenskega jezika pri sodiščih, in Ljubljana je središče slovenskega naroda«. Vendar se zahteva po »zaslugi« slovenskih poslancev tudi sedaj ni uresničila. Znova se je pojavila 2. oktobra 1890, ko so slovenski in istrsko-hrvaški deželni in državni poslanci stavili zahtevo po izključno slovenskem uradovanju ter višjem deželnem sodišču za slovenske dežele in Istro. Zahtevi se je z resolucijo 15. novembra tega leta pridružil tudi kranjski deželni zbor. Resolucija se je zavzemala za ustanovitev višjega deželnega sodišča v Ljubljani, ki bi zajelo slovensko Štajersko, slovensko Koroško, Kranjsko, Goriško in Trst, za Istro pa naj bi imeli poseben italijanski senat. Čez dve leti je deželni zbor resolucijo ponovil. Ob zaključku je dr. Majaron predlagal shodu sprejetje naslednje resolucije: »Slovenski odvetniki in notarji vseh slovenskih pokrajin, zbrani na shodu v Ljubljani dne 17. julija 1898. l., izrekajo ustanovitev c.kr. višjega deželnega sodišča v Ljubljani za nujno potrebo v pravosodnem in gospodarskem interesu slovenskega naroda ter zato pozivljajo deželne poslance tega naroda, da čimprej izposlujejo nadsodišče v Ljubljani.« ²⁵

Septembra meseca je sledila interpelacija nekaterih slovenskih poslancev, namenjena ureditvi tega vprašanja s predlogom, naj dunajski parlament »izvoli skleniti: c.kr. vlada se pozivlja, predložiti načrt zakona o ustanovitvi višjega deželnega sodišča v Ljubljani«. ²⁶

Naslednji mesec pa je delegacija kranjske deželne zbornice izročila ministrskemu predsedniku grofu Thunu posebno spomenico o vprašanju slovenščine pred graškim deželnim višjim sodiščem. Med razgovorom, ki je sledil izročitvi spomenice, je Thun po pisanju Slovenskega pravnikarja »izrekel pomislek, da se dotični zahtevi ne da lahko ugoditi, ker bi morali odtrgati od Štajerske in Koroške del kronovine ter priklopiti ga novemu višjemu sodnemu območju, s čemur pa bi bilo podrti načelo zgodovinsko deželnih individualitet«. ²⁷ V spomenici, izročeni pravosodnemu ministru, pa beremo o izvajanju jezikovnih določil po slovenskih deželah naslednje: »Imenovani jezikovni se jedino in izključno v kronovini Kranjski vsaj kolikor toliko upoštevajo, njih uveljavljanje se je zvršilo brez opozicije od strani sodnega stanu, dasi k temu pripadajo tudi sodniki nemške narodnosti. V najkrajšem času so se, kakor oblastva, tako tudi stranke obeh narodnosti prepričale, da ravnopravnost slovenskega jezika deželi in pa tudi prvotnim nasprotnikom ni napravila nobene škode, ampak da je napravila samo narodnostni mir vsaj pri oblastvih. Jezikovne razmere na Kranjskem, dasi še vedno ne odgovarjajo docela ravnopravnosti, so vidni kažipot, da bode legalno uveljavljanje jezikovnih naredb tudi zunaj kronovine kranjske narodni mir bolj pospeševalo kakor motilo«. Spomenica pravi, da zlasti na Spodnjem Štajerskem in Koroškem sodišča s slovenskimi strankami »vseskozi in namenoma samo nemško uradujejo, ako jih ne ščitijo slovenski odvetniki. Tudi v tem slučaju — nadaljuje spomenica — se skoro vsako uradovanje vrši v obliki nekake jezikovne borbe, vsled česar se meritorna stvar žalibog potiska v ozadje«. Zatem pa beremo: »Na Spodnjem Štajerskem so razmere take, da bi bilo enakopravnost slovenskega uradovanja z lahkoto izvesti, toda volja za to pri oblastveh skoraj čisto nedostaja. — V slovenskih pokrajinah Koroške pa se slovenski jezik pri oblastvih naravnost prezira, kar se da s številnimi vzgledi ilustrirati. — V Primorju, v Trstu, Istri, Gorici in Gradiški se sicer ravnopravnost slovenskega in hrvaškega jezika z italijanskim načeloma povsod priznava, praksa pa celo načelu možnosti in priložnosti povsod ne odgovarja, in je slovansko, oziroma hrvatsko uradovanje zavisno ne samo od jezikovne zmožnosti sodnika samega, ampak celo od tega, da pri nekaterih sodiščih zlasti v Istri ni niti slovenskega odnosno hrvatskega jezika zmožnih uradnikov, celo niti kakih pisarjev. Radi tega se često pripeti, da se pri primorskih sodiščih samo radi tega ne uraduje slovenski ali hrvatski, ker je sodnik sicer teh jezikov zmožen, ne pa tudi njegov pisar. To dejstvo, da je kaj takega sploh možno, nam služi v dokaz, da je na Primorskem še vedno v rabi nam neprijazen sistem ali pa vsaj, da nedostaje energične volje ta zastarani sistem zatiravanja Slovencev pri sodiščih v jezikovnem oziru odsloviti. Kako se jezikovna ravnopravnost Slovanov pri sodiščih v Primorji izvaja, dokaz temu je kričeča okolnost, da se v zlic možnosti in priložnosti v okrožjih deželne sodišča tržaškega in sodišča rovinjskega

še ni moglo doseči, da bi se laškega jezika popolnoma nezmožnim obtožencem podala slovenska obtožnica. C.kr. državnemu pravdnistvu na ljubo, ki se z rokami in nogami podajanju slovenskih obtožnic protivi, se zaslišuje obtoženca največ italijanski, v sodnih okrajih Sežane, Komna, Podgrada obtoženec in priča, italijanskega in nemškega jezika popolnoma nevedši, seveda slovensko zaslišujejo, njih izpovedbe pa nemški protokolujejo in se potem glavne razprave v laškem jeziku na temelju dosledno v laščini sestavljenih obtožnic obravnavajo; in se niti za to zadostno ne poskrbi, da bi se izbralo toliko porotnikov slovenskega jezika zmožnih, da bi se zamogla sestaviti porotniška klop, ki bi obtoženca in priče razumela. Taki odnošaji so naravnost nevredni pravne države. V civilnem pravnem postopanju, kjer stranke bolj po redko odvetnik zastopa, se slovenski jezik po možnosti in priložnosti odriva in pod pretvezo notranjega uradnega jezika po možnosti in priložnosti laško in nemško uraduje. V pravnih se sicer pri teh sodiščih slovenski jezik nekoliko bolj spoštuje, to pa le radi tega, ker slovanske stranke in slovanski zastopniki zadnja leta energično zahtevajo slovanskih rešitev. Toda tudi v pravnih rečeh se še ni povsod posrečilo na slovanske vloge dobiti slovanskih rešitev. Zlasti okrajni sodišči v Piranu in Bujah v Istri ne marata niti črke slovansko zapisati, dasi v nju okoliših Slovani kompaktno in v velikem številu stanujejo«. ²⁸

III

Naslednje 1899. leto je Slovenski pravnik pisal, da v »zadnjem času čule so se pogostne pritožbe, da pri naših sodiščih nameščeni sodniki in drugi javni funkcionarji niso slovenščine toliko zmožni, kolikor treba za pravilno in gladko občevanje s strankami«. Poleg tega najdemo opozorilo, da še vedno ni enotno urejeno vprašanje »dokaza« o znanju slovenščine, zlasti pa da manjkajo ustrezni predpisi.

Ko se je list dotaknil uporabe jezika pred sodišči, je podčrtal nepopravljivo škodo, ki jo delajo uradniki, nevedši jezika prizadetih strank. To da ima za posledico »napačne razsodbe, sodne odločbe in notarske pogodbe, in prav le-te so dostikrat povod dolgim in dragim pravnim, ki pripravijo našega kmeta ob imetje in streho«. Kar pa se tiče načela jezikovne enakopravnosti deželnih jezikov, mora ta veljati tudi za nemške jezike, vendar pa se je to načelo na škodo Slovencev »dosedaj pri nas uveljavljalo večinoma z izgovorom, da ni najti posebno za kronovine z dvema ali več deželnimi jeziki zadostno kvalificiranih proslincev«.

Glede opravljanja javno priznanih jezikovnih izpitov beremo, da pri njih v majhnih mestih večkrat igrajo vlogo »postranski momenti« ter osebna poznanstva. Sledi zahteva Slovenskega pravnikarja, po kateri naj se v izključno slovenskih krajih nastavljajo notarji, dobri poznavalci slovenskega jezika. ²⁹

Poučen je dalje zapis o vprašanju jezika, kot se je to kazalo med proračunsko debato leta 1902. Pisec

polemičnega zapisa piše, da med debato v dunajskem parlamentu ni bilo govornika, ki bi ne bil prepričan, da mora sodnik popolnoma obvladati jezik naroda, med katerim slušbuje. Celó nemški skrajneži (*»Nemec najradikalnejše vrste«*), je pisal pisec, je poudaril, da mora sodnik poznati tudi umovanje in čustvovanje prizadetega naroda, pa čeprav se je njegovo izvajanje nanašalo na imenovanje čeških sodnikov v nemških ali v mešanih krajih Češke. *»Nemec se omenjenega principa drži samo, je pisal dopisnik, kadar se tiče njih naroda, za druge narode jim je še vedno uzor centralizacija z nemškim jezikom, čeprav naj se s tem potepta vsa pravica. V Čehih, kjer Nemci nimajo dovolj pravniškega naraščaja, zahtevajo, da se za njih okraje postavi konkretalni status, ki bode rojenim Čehom nekako zaprt, a pri nas silijo jezikovno nesposobne rojake svoje v slovenske kraje, ter s pomočjo poslušne jim vlade prouzročajo, da sodniki slovenske narodnosti zastajajo ali vsaj prej ne pridejo v višji red, kakor Nemci, ki imajo morda toliko službenih let, a so bili doslej v statusu z njimi«.*

Zato beremo, da se Čehi v glavnem borijo le za notranji poslovni jezik, medtem ko so *»druge narodnosti, razen italijanske in poljske, ... zanemarjene tudi pri očitno zunanem sodnem poslovanju«*. Zapis med drugim povzema opozorila slovenskih poslancev, po katerih se mnogi sodniki ne zmenijo niti za znano določilo člana 19 decembrske ustave iz leta 1867 o narodni enakopravnosti. Najdemo trditev, da so na Slovenskem Koroškem in Štajerskem slovenski zapisniki v občevarju s čisto slovenskimi strankami, vedno redkejši tako v civilnem kot v kazenskem postopku, taki primeri pa se dogajajo tudi na Kranjskem. O položaju na Kočevskem pa beremo: *»Nikdo ne more tajiti, da pri okrajnem sodišču v Kočevju še vedno posluje jedini kazenski sodnik, ki ne ume številnih slovenskih in nemško-kočevskih strank, kateremu je tolmač navaden pisar, in ki vse te okolnosti izrecno priznava. Omenjeno sodišče je izmed največjih na Kranjskem, za to mesto bi se bilo potegovalo več starejših pristavov, ko bi se bilo razpisalo, a da se ni, je uzrok samo ta, ker so hoteli v Kočevju imenovati Nemca in tako povečati 'nemško posest' ...«.*

Na zadevno interpelacijo slovenskih poslancev 10. aprila 1902 je pravosodni minister med drugim odgovoril: *»Nadaljnjo naredbo, da za Kočeje imenovani sodni pristav ume samo nemški jezik, da torej pri tem sodišču ni potreben, lahko ugotavljam, da ima tisti, kakor priča okrajno sodišče v Kočevju, slovenski jezik pri pismenih rešitvah dovolj v oblasti, da se s strankami sicer res le počasno razume, da se pa z gotovostjo lahko pričakuje, da bode te težave premagal v doglednem času, ker mu je vedno občevariti s slovenskim prebivalstvom (Dass derselbe im steten Verkehr mit der slowenischen Bevölkerung diese Schwierigkeit in absehbarer Zeit überwinden wird)«.* — *»celó, ko bi navedeni uslužbenec znal samo nemški jezik, bi pri okrajnem sodišču v Kočevju imel opravila odveč, kajti po zadnjem ljudskem štetju šteje ta sodni okraj poleg 14.000 Nemcev okroglo samo 5000 Slo-*

vencev, vsled česar čisto nemška opravila popolnoma zadostujejo za delo ne samo enega sodnega pristava, temuč dveh konceptih moči, če bi tudi samo nemško umeli«, se nadaljuje ministrov odgovor v svojevrstnem prevodu našega dopisnika.

Slovenski pravnik je seveda *»najostreje protestiral«* proti stališču, po katerem uradniki v jezikovno mešanih okrajih niso dolžni znati obeh deželnih jezikov. Končno rešitev obstoječih problemov je strokovno glasilo slovenskih pravnikov videlo v ustanovitvi posebnega višjega deželnega sodišča, namenjenega slovenskim deželam (*»slovenski zemljiki«*), mnogo pa bi lahko prispevale tudi slovenske stranke in njih zastopniki proti zapostavljanju slovenskega jezika. Ob tem beremo, naj se *»pogreški, ki nastajajo zaradi jezikovnega neznanja sodnikov, strogo nadzorujejo, naj se objavljajo, ter vsak zastopnik slovenskih strank naj rabi v besedi in pismu edino le slovenščino v vseh instancah«*.³⁰

Dr. J. H. (rašovec) je leta 1904 poročal o pritožbi južnoštajerske hranilnice v Celju, naslovljeni na pravosodno ministrstvo. Čeprav so bili vsi predlogi posojilnice pisani v slovenščini, je ptujsko okrajno sodišče 5. novembra 1903 izdalo svoj sklep v nemškem jeziku. Ob tem je dopisnik poudarjal, da *»razdelilni sklep, kakor je samo po sebi razumljivo, druga okrajna sodišča v slovenskem jeziku izdelujejo, kadar je bil izvršilni spis pisan v slovenskem jeziku; za c.kr. okrajno sodišče v Ptujju pa vendar ni nobene izjeme«*. Vloga je zato prosila pravosodno ministrstvo, naj naroči ptujskemu sodišču, da pošlje ustrezen sklep v slovenskem jeziku ter naj se po tem ravna tudi v prihodnje. Vendar pa je v začetku januarja 1904 ministrstvo pritegnilo ptujskemu okrajnemu sodišču ter sporočilo, da Hraševčeva pritožba na podlagi poizvedb ni bila utemeljena, ker jezik, v katerem je bil sestavljen prvi predlog izvedbenega postopka, nikakor ni odločilen za nadaljnji postopek. Glede uporabe določenega jezika je treba tedaj posebej razsoditi. Hrašovec je k temu pripisal, da *»ta rešitev ni nezanimiva, ker iz nje zopet izhaja, da sodnik na Slovenskem v takih slučajih lahko stori, kar hoče. Ako ni prvotni predlog odločilen, kaj je odločilno? Po mnenju gotovih sodnikov in justičnega ministrstva zadostuje, da se je v izvršilnem postopanju sploh zglasila nemška beseda; v tem slučaju lahko sodnik dela nemški razdelilni sklep. Nemška beseda se pa dobi skoraj v vsakem izvršilnem slučaju. Tako so sestavljeni v nemškem jeziku cenilni zapisniki, prijave davkarjev, finančna prokuratura in navadno tudi prijave enega ali več upnikov. Vselej tedaj lahko sodnik reče, da razdelilni sklep rešuje različne prijave in med njimi tudi nemške, da sme torej biti pisan v slovenskem ali nemškem jeziku. Lepa praksa (je) to! ... Če torej ministrstvo pravi, da sme sodnik vsakokrat ne glede na jezik prvotnega izvršilnega sklepa samostojno presoditi, katerega jezik(a) se naj posluži v svojih daljnjih sklepih, pomeni to: sodniki naj delajo, kakor hočejo; če slovensko delajo, je prav, če pa drugače delajo, tudi prav!«*³¹

In kakšna je bila v tem času sodna praksa v Slovenskem Primorju ter na Koroškem? V spominskem, nepodpisanem zapisu iz leta 1903 naletimo na opozorilo, da so pričeli voditi kazenske razprave pred tržaškimi deželnim sodiščem v celoti v slovenskem jeziku. Prav tako je bila slovenskim obtožencem izrečena sodba v njihovi materinščini. Dalje izvemo, da so italijanski tisk ter »nekateri mestni zastopi po Istri ... zagnali hud krik ter z velikim patosom kažejo na krivico, katero jim je vlada baje napravila, ker se sme slovenskega obtoženca — soditi v njegovem razumljivem jeziku«. V opravičilo legitimnosti uporabe jezika obtožene stranke se v nadaljevanju zapisa avtor sklicuje na ustrezne pravne akte ter opozarja, da se jim državna pravdnitva niso mogla ustavljati ter so pričela v drugi polovici leta 1883 pripravljati slovenske obtožnice. Očitno pa se je pri tem zatikalo, saj sodišča kljub slovenskim obtožnicam niso pričela takoj sestavljati niti slovenske zapisnike h glavnim razpravam niti slovenske razsodbe. Poleg tega jih niso sporočale obtoženim v njihovi materinščini. Vzrok naj bi bil v tem, da »tedanji ... sodniki niso prav zaupali, da so ministrove besede (ustrezna naročila pravosodnega ministra Pražaka) res odkritosrčne, ko v poprejšnjih dobah skoro niso bile, in pa bili so po vsej pravici prepričani, da slovenskemu uradovanju nasprotuje vse višje sodstvo, posebno pa graško«.

V nadaljevanju prispevka avtor opisuje uveljavljanje slovenščine na novomeškem sodišču. Predsednik tega sodišča je bil po njegovih besedah sicer dober pravnik, a star »Kranjec« (označbo v navednicah ima Slovenski pravnik). Ministrovo naročilo (naredbo) je sicer sporočil podrejenim sodnikom, to pa je bilo vse. Obtožnice so v Novem mestu sicer postale slovenske, vendar pa so bili zapisniki glavnih razprav in sodbe še naprej nemške. Zaslugo, da je slovenščina na novomeškem sodišču vendarle prodrla, pripisuje dopisnik »mlademu (a neimenovanemu) avskultantu«, zaposlenemu na sodišču.

Sledi opozorilo, da so tudi kasneje na posameznih sodiščih razglašali sodbe v slovenskem in nemškem jeziku, sedaj pa da ni sodnika (»menda tudi pri najvišjem sodišču ne«), ki bi trdil, »da je po slovenski razglašena slovenska sodba — le prevod prave sodbe«, zatem pa dopisnik pravi: »Jednako se je popolnoma slovensko razpravljanje uvedlo — menda malo kasneje — tudi pri koleg. sodiščih v Ljubljani in v Celju ter drugod po slovenskem ozemlju. Dobro bi bilo, da nam kdo sporoči kaj natančnejšega o Celovcu, tembolj, ker so zadnja leta pod znanim graškim poveljstvom slovenske obtožnice redkejše, odkar preiskovalni sodniki iz glasovitih kurzov popolnoma slovenske obtožence zaslišujejo, vendar nemško. Vemo, da se na Goriškem godi jednako in da je ondi kar naprej določeno število slovenskih obtožnic na 10%, v resnici pa bi jih moralo biti okrog 50%. — V Trstu so se vzlic približno enakim razmeram povse slovenske razprave pričele šele letos, torej 41 let po ministrovih naredbi, ki jih je zagotavljala in že dopuščala. Za napredek naš to ni veselo znamenje, temuč le

dokaz, da smo se premalo racionalno brigali za odločilne naše interese, da se mora v prihodnji vse naše razumništvo za to vprašanje zanimati in potezati, ter da moramo nasproti omahljivi vladi povsod povdarjati našo — tudi v tem oziru res že — 'staro pravdo'!«³²

Za takratni položaj slovenščine v Slovenskem primorju je poučno pričevanje tržaškega odvetnika dr. Otokarja Rybáfa na drugem slovenskem odvetniškem shodu v Ljubljani dne 25. oktobra 1903. Vzrok, da v pravosodni upravi še vedno ni popolnega priznanja slovenskih narodnih pravic, je Rybáf po eni strani deloma pripisoval pomanjkanju jasnih jezikovnih določb, po drugi pa deloma lastni šibkosti nasproti narodnim nasprotnikom ter znanemu, neprijaznemu delovanju birokracije. V dokaz je navajal, da skoraj vsa istrska sodišča še vedno vodijo vse kazenske in civilne zapisnike »z obtoženci, pričami, in strankami ... edino le v laškem jeziku, akoravno večina istih ne umeje niti besedice laški in gotovo ne one 'toskanščine', v kateri se sestavljajo zapisniki«. Nadalje izvemo, da je višje deželno sodišče v Trstu v pravdi — slovensko vlogo je ob tej priložnosti vložil dr. Tavčar — izreklo, da slovenščina pred tržaškim sodiščem ne nasprotuje veljavnim določilom.

Ponovil je navedeno, da je v neki pravdi kamniško sodišče še leta 1881 menilo, da slovenščina na Kranjskem ni običajen jezik. Da je v prihodnje prišlo do preobrata, je Rybáf pripisal »energičnemu nastopanju slovenskih strank in njihovih pravnih in političnih zastopnikov, zlasti pa vsled uvedanja slovenskega jezika v sodno prakso po značajnih slovenskih sodnikih, njim na čelu pa po g. dvornem svetniku g. Trnovcu«. Poudaril je, da velika večina sodišč v slovenskem delu Goriške posluje s slovenskimi strankami »v civilnih prepirnih in neprepirnih stvarih« skoraj izključno v slovenskem jeziku in v istem jeziku so tudi vpisi v zemljiško knjigo. V Trstu pa sta za civilne zadeve poseben »slovenski referent za okolico za slovenske prepirne« in slovenski referent »za neprepirne stvari«. Poleg tega je na deželnem sodišču za civilne zadeve poseben slovenski senat, nasprotno pa Slovenci ne morejo doseči razprave v svojem jeziku na tamkajšnjem trgovskem sodišču. Pač pa to sodišče sprejema in rešuje slovenske vloge. »Da je tako stanje ... neznosno, nadaljuje Rybáf, pokazal je slučaj odvetnika dra Tume, kateremu je laški prisodnik Basevi, znani državni poslanec, na neki razpravi očitil, da dela le politično demonstracijo s svojim slovenskim govorom, in kateri vkljub svoji tožbi radi razžaljenja časti ni mogel dobiti zadoščenja, ker (se) je bil državni zbor, katerega je bilo prositi za izročenje, postavil na stališče, da državni poslanec ostaja politik tudi v sodni dvorani«.

Najbolj žalosten pa je bil po Rybáfu položaj v Istri. Začetek slovenskega oziroma hrvaškega uradovanja naj bi bil le na tistih sodiščih, na »katerih sedežu se nahajajo narodni odvetniki ali notarji«. Zato pa je narodni jezik popolnoma izključen iz sodnih spisov na ostalih sodiščih, »akoravno imajo ista uradovati za skoro izključno slovensko prebivalstvo«.

Najbolj žalostno pa je, da vlada sploh ne zahteva od uradnikov, da bi ob italijanščini vsaj v določeni meri znali še slovenski ali pa hrvaški jezik.

»Kar sem navedel, nadaljuje Rybář, o uradovanju v Istri v civilnih stvareh, to velja žalibog tudi za kazensko postopanje za velik del Primorske. Še do zadnjih časov so vladale v tem oziru naravnost škandalozne razmere«. Tako so do nedavna na velikem delu Goriške sestavljali zapisnike z obtoženci in pričami izključno v nemščini, obtožnice pa so sestavljali »prav do zadnjih dni, in še deloma sestavljajo izključno v laškem jeziku«. V tem jeziku so bile tudi razprave na prvi instanci, vendar pa je praksa polgoma pripomogla narodnemu jeziku do njegove pravice. Le v Gorici preiskovalni sodniki še ne uradujejo v slovenskem jeziku; isto velja tudi za kazenskega referenta na okrajnem sodišču »in to deloma radi nezmožnosti, deloma iz narodne nestrpnosti«.

Pač pa je pričelo s slovenskimi obtožnicami državno pravdnništvo v Gradcu. V Trstu imamo še vedno kazenske obravnave z laško obtožnico, vendar z razpravo v slovenščini, »dokler ne prihaja do besede zopet državni pravdnik, ki pledira laški in katere mu sledi potem predsednik z laško razsodbo, kakor v dokaz, da državna uprava na Primorskem govori s strankami le v laškem jeziku!«. Da pa je na državnem pravdništvu in na sodišču vendarle prodrla slovenščina je Rybář pripisal posebni ministrski naredbi, ki pa je ostala internega značaja (»Naenkrat je začelo državno pravdnništvo pledirati slovenski in vlagati obtožnice v istem jeziku, in tudi v imenu cesarja se ni govorilo več laško, temveč se je pričelo govoriti slovensko. Da se je to zgodilo vsled ministrske naredbe, o tem ni dvoma; no, naredba ni bila objavljena«).

To pa je zbudilo odpor italijanskih odvetnikov. »V svoji borbi proti slovenskim razpravam, ki še danes ni izvojevana«, pa se je nasprotovanje slovenščini razširilo še na obstrukcijo italijanskih odvetnikov. Na pritožbo tržaške odvetniške zbornice je zatem pravosodno ministrstvo svetovalo pošiljanje slovenskih branilcev na ustrezne sodne obravnave. Leta 1903 je sledila ponovitev tega ukaza in še več, sedaj je sodišče dobilo nalogo imenovati branitelje izmed slovenskih odvetnikov oziroma sodnih uradnikov. Istočasno je državno pravdnništvo dobilo nalogo izdajati dvojezične slovenske in italijanske ali pa celo samo italijanske obtožnice. Ob tem je Rybář poudaril, da »še dandanašnji nimamo na okrajnem sodišču za kazenske stvari v Trstu niti enega referenta, ki bi bil zmožen sestavljati slovenske zapisnike in na deželnem sodišču zgodilo se je že nešteto krat in se godi še dandanašnji, da se sestavlja kazenski senat tako, da komaj dva votanta umeta razpravni slovenski jezik. Ako se misli s tem prisiliti slovenske branitelje v Trstu, da odjenjajo od svojih načel, potem se sodna uprava jako moti in se je čuditi tistim sodnikom, ki se upajo soditi o usodi slovenskih obtožencev, akoravno niso umeli, kaj se je vršilo na razpravi«. Kar se tiče porotnih sodišč, je Rybář poudaril, da so edino v Gorici možne slovenske razprave.

Končno se je Rybář dotaknil še višjega deželnega sodišča v Trstu. O njem je poročal, da je takoj po uvedbi novega civilnega pravnega reda pričelo s slovenskimi (oziroma) hrvaškimi razpravami. Pač pa so te obravnave v nevarnosti, saj nameravajo namesto dosedanjih slovenskih (slovenščine zmožnih) svetnikov, imenovati svetnike brez znanja slovenskega jezika, poleg tega pa včasih že sedaj sodelujejo na razpravah »votanti, ki razpravnega jezika ne umejo«. ³³

Tri leta pred tem je Slovenski pravnik poročal o pravdi pred tržaškim trgovskim sodiščem, ki se je kaj kmalu sprevrgla tudi v jezikovno. To pot sta obe stranki vložili vlogi v slovenskem jeziku, poleg tega pa je tožitelj zastopnik najavil, da se bo posluževal izključno slovenskega jezika. Izvemo tudi, da je predsednik sodišča znal »popolnoma slovenski, ... prvi votant ... nekaj slovenski, a trgovski prisednik in zapisnikar« nista znala niti ene slovenske besede. Značilna je nadrobnost, da sta obe nasprotni strani predlagali potek razprave le v slovenščini. Nasprotno pa je predsednik sodnega dvora predlagal potek razprave v italijanščini in nemščini, svoj predlog pa utemeljeval z dejstvom, da ni mogoče sestaviti sodni zbor s člani, ki bi znali slovenski, poleg tega pa med prisedniki iz vrst trgovcev ni nobenega z znanjem slovenskega jezika. Kot rešitev je predlagal tolmača. Med razpravo pa se je pokazalo, da tudi ta ni dovolj več slovenskega jezika, zaradi česar je skušal sodnik vnovič uveljaviti kot razpravni jezik nemščino ali italijanščino. ³⁴

Znano je tudi, da je leta 1901 stavil slovenski poslanec Ploj s tovariši interpelacijo pravosodnemu ministru, ker se je okrajno sodišče v Celovcu v eni od pravnih branilo zapisati izpoved v slovenskem jeziku. Prav tako se je sodišče branilo razglasiti ter izdati pismo sodbo v slovenščini. Iz interpelacije vidimo, da je celovškemu sodišču pritegnilo tudi graško višje deželno sodišče. Interpelacija je poudarjala, da »po tej odločbi, ki preko konkretnega slučaja dobiva načelno, splošno pomembnost — ker se ista (ta) ne kaže kakor produkt posamičnega, temveč pravnega umevanja, močno razširjenega ravno v sodnih okrajih Koroške in Spodnje Štajerske — je Slovencem pravica, da na svojih podedovanih tleh smejo pred državnimi oblastmi govoriti v svojem materinem jeziku in dobivati od istih odlok v enakem jeziku, jednostavno zanikana za primer, da je stranka slučajno večča nemškemu jeziku«. Iz interpelacije je videti, da so se pri zavračanju slovenskega jezika sodišča sklicevala na ministrsko odredbo iz leta 1862, ki je le deloma (»kolikor možno«) dopuščala uporabo slovenskega jezika. ³⁵

Poučno je dalje poročilo koroškega deželnega sodišča iz konca leta 1906 ali iz začetka leta 1907 o uporabi slovenščine pred celovškimi oblastmi. V njem bremo: »V spornih razpravah dopušča se slovenske govore zastopnikov strank samo tedaj, ako so vsi pri pravdi udeleženi in navzočni, torej tudi zastopniki druge pravde stranke, toliko zmožni slovenskega pismenega jezika, ki ga rabijo slovenski zastopniki strank v svojih govorih in v pravnih spisih, da more-

jo govorom slediti. — Zapisnikov se v spornih razpravah ne napravlja v slovenskem jeziku«. In še: »Teh načel se drži deželno sodišče že leta in leta«. ³⁶

14. januarja 1908 so ustrezne sodne oblasti (»c.k. državno sodišče«) obravnavale pritožbo koroške občine Sele, nanašajočo se na diskriminacijsko ravnanje koroškega deželnega odbora, ki je zavrnil slovensko vlogo te občine; tej je bil priložen nemški prevod (šlo je za vlogo s proračunom te občine za leto 1908). Poročilo pravi, da je sodišče ugotovilo, da je deželni odbor s tem kršil načelo enakopravnosti slovenskega jezika v uradih, zajamčeno s členom 19 decembrske ustave iz leta 1867. V obrazložitvi tega sklepa moramo slediti prizadevanju Sel in Selanov, da bi dosegli enakopravnost slovenskega jezika v dopisovanju z oblastmi od leta 1906 dalje. V dokaznem postopku je sodišče tudi ugotovilo, da ni dokaza, ki bi kazal, da slovenščina na Koroškem ni običajni jezik ter pri tem kazalo na razvejeno kulturno in siceršnje življenje slovenske koroške skupnosti. Poudarilo je tudi, da so slovenske občine upravičene pošiljati tako deželnemu odboru, kot njegovim »pomožnim« uradom slovenske vloge ter priloge, ki so jih ti uradi dolžni sprejemati in reševati. Poudarilo je tudi, da dejstvo, da je deželni odbor razglasil nemščino za svoj poslovni jezik, ne more kratiti ustavno zagotovljene pravice selške občine. ³⁷

In še en glas o jezikovni praksi na Koroškem. Iz Slovenskega pravnikarja leta 1914 ³⁸ izvemo, da je koroška deželna vlada 24. maja 1913 odbila ugovor dveh slovenskih volivcev iz Slovenjega Plajberka, nanašajoč se na tamkajšnje občinske volitve. Šlo je za vlogo, ki je bila med drugim usmerjena proti ravnanju vladnega komisarja, ki je izdal razglase, namenjene tamkajšnjim volitvam, le v nemškem jeziku, medtem ko so bili do tega časa volivni razglasi dvojezični. Pritožba se je sklicevala tudi na razsodbo državnega sodišča z dne 14. januarja 1908 o slovenščini kot na Koroškem običajnem deželnem jeziku. V ugovoru na pritožbo je koroška deželna vlada zagotavljala, da so v slovenjeplajbrški občini do tega časa uradovali vča-

sih nemško, včasih slovensko, vendar pa je pri tem prevladovala nemščina. Ob vsem ostalem je po trditvi deželne vlade tamkajšnji župan uveljavil nemščino kot občinski uradni jezik.

15. oktobra 1913 je sledila razsodba državnega sodišča, ki je ugodila pritožbi ter opozorila, da je bilo postopanje komisarja v nasprotju z že omenjenim členom decembrske ustave. Utemeljitev razsodbe je poudarila, da je nesporno, »da je v vojvodini Koroške ne le nemščina, nego tudi slovenščina v deželi naveden jezik. Brez dvoma nima (člen 19 decembrske ustave) ... — nadaljuje razsodba —, nego za vse javne, posebno pa še občinske urade, ter je dolžnost državne oblasti, da v svojem delokrogu tudi nasproti tem uradom skrbi, da se varuje jezikovna enakopravnost«. Iz sodbe še izvemo, da se je koroška deželna vlada zagovarjala s trditvijo, da veljavni občinski red ničesar ne določa o jeziku, v katerem na bi bili izdani volivni razglasi. ³⁹

OPOMBE

1. Alfred Fischel, Das österreichische Sprachenrecht, Brünn 1910², LXVIII. — 2. Prav tam, CI—CIII. — 3. Slovenski pravnik (SP), 1870, 91—92. — 4. SP, 1870, 102—104. — 5. SP, 1972, 1—3. — 6. SP, 1882, 211—218. — 7. SP, 15. 12. 1982. — 8. Prav tam. Opozorilo je bilo izdano na podlagi ukaza pravosodnega ministrstva z dne 15. marca 1862. — 9. Prim. SP, 1882, 24—25. — 10. SP, 1881, 97—101. — 11. SP, 1883, 145—149. — 12. SP, 1888, 63—65. — 13. SP, 1888, 350—351. — 14. SP, 1889, 103—104. — 15. SP, 1888, 172—175. — 16. SP, 1889, 237 sl. — 17. SP, 1889, 238—239. — 18. SP, 1889, 330 sl. — 19. SP, 1892, 146—149. — 20. SP, 1892, 307—312. — 21. SP, 1892, 323—329. — 22. SP, 1895. — 23. SP, 1898, 182—187. — 24. SP, 1898, 205—206. — 25. SP, 1898, 189—219. — 26. SP, 1898, 245—246. — 27. Prav tam, 310 sl. — 28. SP, 1899, 317—318. — 29. Prim. SP, 1899, 22—29. 30. SP, 1902, 248—255. 31. SP, 1904, 62—64. — 32. SP, 1903, 139 sl. — 33. SP, 1903, 353—360. — 34. SP, 1900, 62—63. — 35. SP, 1901, 223—224. — 36. SP, 1907, 87. — 37. SP, 1908, 245—255. — 38. SP, 1914, 114—116.

PROSTITUCIJA V LJUBLJANI OB KONCU PREJŠNJEGA STOLETJA

MARJANA KAVČIČ

Damjan Ovsec v svoji knjigi Oris družabnega življenja v Ljubljani poroča, da sta bili ob prelomu stoletja v Ljubljani dve javni hiši. Nahajali sta se v Zvonarski ulici 11 in Zvonarski ulici 13. Začetki javne hiše pa so zaviti v meglo, kajti dokumentov, ki bi nam povedali točen datum njene ustanovitve ni.

Hiši sta bili zelo verjetno odprti pred letom 1898: tega leta je bilo namreč izdano navodilo za službo

mestne policijske straže ljubljanske. V tem navodilu je bilo določeno, kako mora npravstvena policijska služba postopati s prostitutkami (takimi, ki jih sreča na cesti, in takimi, ki delajo v javnih hišah).

Točnega datuma ustanovitve obeh hiš torej ni. Iz popisa prebivalstva lahko ugotovimo, da je bil bordel odprt enkrat med leti 1890 in 1900. Popis iz leta 1890 nam kaže, da sta lastnika hiše na Zvonarski 13 Ivan

Bezil, mizar, in Anton Drešček, ki je imel v tej hiši trgovino z lepilom in gostilno. (Hiša je bila zgrajena pred letom 1860). Hiša v Zvonarski 11 pa je bila zgrajena med letom 1890—1900. Popis prebivalstva leta 1900. pa kaže, da je lastnica hiše v Zvonarski 11 Matilda Löwy. Pri njej je to leto stanovalo osem deklet, katerih poklic je bil označen kot javno dekle.

Delovno mesto so v tej hiši našle:

ime in priimek	leto	kraj rojstva	poklic
Maria S.	1881	Sobolič, Madžarska	javno dekle
Julia H.	1877	Bal, Madžarska	javno dekle
Maria Sch.	1879	Budimpešta, Madžarska	javno dekle
Elizabet S.	1886	Wilzburg, Madžarska	javno dekle
Kölier K.	1881	Wilzburg, Madžarska	javno dekle
Sofija C.	1882	Natsambat, Madžarska	javno dekle
Elizabet L.	1878	St. Nikolás, Madžarska	javno dekle
Mara E.	1880	Hišfalva	javno dekle

Koliko prostitutk in od kod so le-te bile, za hišo v Zvonarski 11 ne moremo ugotoviti. V popisu prebivalstva za leto 1900 podatki o tej hiši niso ohranjeni.

Naslednji popis prebivalstva (31. 12. 1910) nam pove, da je lastnica obeh hiš, Matilda Löwy, hišo oddala v upravljanje Alojziju Kališu.

V hiši v Zvonarski 11 so bile ob popisu zaposlene tri, v hiši v Zvonarski 13 pa šest prostitutk.

— Zvonarska ulica 11

ime in priimek	leto	kraj rojstva	poklic
Ivana I.	1882	Reka, Istra	javno dekle, ki govori italijansko
Terezija S.	1882	Radgona, Štajerska	javno dekle, ki govori nemško
Elizabeta U.	1882	Madžarska	javno dekle, ki govori nemško

— Zvonarska ulica 13

ime in priimek	leto	kraj rojstva	poklic
Terezija J.	1876	Češka	javno dekle, ki govori nemško
Terezija Sch.	1879	Bamberg	javno dekle, ki govori nemško — ločena
Neža H.	1886	Ptuj	javno dekle, ki govori slovensko
Roza H.	1881	Kutina	javno dekle, ki govori hrvaško
Standegh K.	1871	Radgona	javno dekle, ki govori nemško — vdova
Alojzija G.	1886	Celovec	javno dekle, ki govori nemško

Ohranil se je tudi seznam prostitutk, ki so delovale v teh dveh hišah v marcu leta 1913. Poleg imena in priimka, je v tem seznamu navedeno tudi to, kdo je prostitutkam izdal poselsko knjižico, se pravi dovo-

ljenje, da se lahko ukvarjajo z *najstarejšo obrtjo*¹.

1. A. Marija, dovolilnico ima izdano po županstvu z dne 30. 12. 1910.
2. D. Zofija, poselsko knjižico je izdal magistrat na Dunaju dne 10. 8. 1895.
3. G. Leopoldina, poselsko knjižico je izdal okrajni komisariat Josefdort 11. 5. 1901.
4. H. Terezija, ima samo krstni list. 14. 3. 1913 je odšla v bolnico.
5. H. Elizabeta, ima delavsko knjižico, izdano pri občini Karbbard dne 9. 7. 1906.
6. J. Elizabeta, dovolilnico ima izdano po županstvu v Gradcu z dne 16. 4. 1909.
7. L. Marija, še nima dokumentov.
8. M. Alojzija, poselsko knjižico je izdal policijski komisariat v Marierkiefu dne 12. 7. 1903.
9. R. Štefania, delavsko knjižico je izdal mestni svet v Gradcu dne 16. 8. 1909.
10. R. Marta, poselska knjižica izdana na Kotorski občini dne 8. 10. 1906.
11. S. Agneza, delavska knjižica je odposlana na zahtevo okrajnega glavarstva v Konjicah, pod št. 1739/13.
12. Š. Ana, delavska knjižica izdana v II. okraju Olnmajske občine dne 30. 4. 1900.
13. Š. Rozina, poselsko knjižico ima izdano na Dunaju.
14. Sch. Kristina, delovno knjižico ima izdano pri mestnem svetu v Gradcu dne 11. 9. 1908.
15. W. Franciška, poselsko knjižico ima izdano na občini v Warldkirfanu dne 12. 11. 1897.«

Prav tako, kot ni bilo moč ugotoviti, od kdaj sta bila bordela odprta, tudi ne moremo točno reči, kdaj so jih zaprli. Menda sta nehala delovati nekoč med prvo svetovno vojno.² Ob prvem povojnem popisu leta 1921 izvemo, da je bil lastnik obeh hiš Ljudevit Vencajz in da sta bili obe hiši sekvestrirani (v hiši ne sme biti več nobene obrti). Prostitucija s tem seveda ni zamrla. Odvijala se je pač po gostilnah, ulicah, parkih in temnih vežah.

Največ podatkov iz življenja javnih hiš in prostitucije v Ljubljani nasploh, je ohranjenih za prvo desetletje našega stoletja. Leta 1904 je Maria Löwy najbrž svoji dve hiši oddala v upravljanje. Mestni magistrat je imel kar dosti dela, da je med vsemi, ki so želeli odpreti bordel na Zvonarski 11 in 13, izbral pravega. Zanimivo je, da so na mestni svet prihajale prošnje ljudi, ki niso bili Slovenci. Na mestni magistrat je 6. 7. 1904 prišla prošnja Adolfa Bricha in njegove žene, ki sta stanovala v Odenburgu. V prošnji sta poudarila, da v kraju bivanja nimata bordela in da zato lepo prosita Mestni magistrat, da jima dovoli odpreti bordel v Zvonarski ulici 13 in 11. Podobno prošnjo je na Mestni magistrat 9. 12. 1904 poslala tudi Sofija Beropam.³

Mestni očetje so se odločili, da bodo dovoljenje za bordel dali edinemu *pogumnemu* Slovencu, ki ga mnenje javnosti ni kaj dosti skrbelo. Ta *vrtli* Slovenec je bil Alojzij Kališ, vdovec iz Kamnika. Še preden je

Alojzij Kališ dobil dovoljenje, se je mestni svet pozanimal v Celovcu, Mariboru, Gradcu, na Reki in Hamburgu, kako je tam urejena prostitucija in s kakšnimi sredstvi tamkajšnji občinski možje zatirajo neprimerno izkoriščanje prostitutk po lastniku bordela. Zanimalo jih je, kako je rešeno vprašanje hrane in stanovanja prostitutk in v kakšni meri lastnikom bordelov dovoljujejo, da kupujejo razne potrebščine za prostitutke. Skratka, mestni svet je želel vedeti, s kakšnimi sredstvi lahko nadzorujejo lastnika bordela, da ta na račun najstarejše obrti ne bi preveč obogatel.⁴

Na podlagi predlogov, ki so jih dobili z Maribora, Celovca in drugih mest, so izdelali navodila, s katerimi so nadzorovali prostitucijo v Ljubljani.⁵

1. Za javne ženske ali nečistnice so imeli vse tiste ženske, ki so s svojim telesom opravljale *nečisto* obrt.

2. Vsaka javna ženska se je morala osebno oglasiti pri policijskem oddelku mestnega magistrata. Tam so jo vpisali v posebno knjigo, tako imenovani glavni zapisnik. V tem zapisniku pa je morala biti navedena zaporedna številka prostitutke, razred, krstno in družinsko ime, starost, stan, rojstni in domovinski kraj, stanovanje in pa zakaj se je odločila za prostitucijo. Če so ugotovili, da je ženska poročena ali mladoletna, še nepokvarjena ali neizkušena, je bilo o tem treba obvestiti starše oziroma moža. Dokler so ugotavljali, kakšnega izvora je bodoča prostitutka, so ji morali priskrbeti tudi ustrezno stanovanje.

3. Vsako dekle, za katero, se je vedelo, da je javna ženska, a ni bila vpisana v glavni zapisnik, so poklicali na mestni urad. Če se je izkazalo, da je ženska res prostitutka, se je morala takoj vknjižiti.

4. Preden so ženske vpisali v zapisnik, jo je moral pregledati zdravnik (včasih so pregledovali tudi siloma). Po pregledu so ji izročili spričevalo z zdravniškim mnenjem. Če je bila ženska spolno bolna, jo je policijski oddelek takoj poslal v deželno bolnišnico.

6. Zdravnik je priznani in vknjiženi ženski izročil še zdravniško knjižico. Ta knjižica je poleg dneva vknjižbe, zaporedne številke in v drugi točki navedenih določenih vprašanj, vsebovala še opis osebe in pa tudi fotografijo. Knjižica je morala imeti tudi rubriko za vpisovanje zdravniških preiskav.

6. Vsaka javna ženska je morala imeti zdravstveno knjižico vedno pri sebi. Pokazati jo je morala tako svojim strankam, kot tudi varstvenim organom, če so to zahtevali. Zdravstvene knjižice prostitutka ni smela posoditi svojim neregistriranim »kolegicam«. V primeru pa, da je knjižico izgubila, je to morala nemudoma javiti policijskemu uradu.

7. Javno žensko so izpisali iz knjige, če je umrla, hirala, bila izgnana, če je spremenila bivališče in če se je odpovedala prostituciji; to le v primeru, če je verodostojno dokazala, da se drugače preživlja in da več kot dva meseca ni bila kaznovana. Tudi v tem obdobju je morala biti ženska vsaj enkrat na mesec zdravniško preiskana.

8. Če se je javna ženska nameravala preseliti, je to morala povedati na policijskem oddelku. Prosit ji

morala za dovoljenje za novo stanovanje. Spremembo stanovanja je bilo treba zapisati v glavni zapisnik in v zdravstveno knjižico. S spremembo stanovanja pa je moral biti seznanjen tudi policijski zdravnik.

9. Javna ženska, ki ni bila registrirana v Ljubljani, se je smela v Ljubljani s prostitucijo ukvarjati le eno leto. Po poteku tega obdobja je morala po 1. členu postave z dne 27. 7. 1871 str. 88 Ljubljano zapustiti, sicer je bila izgnana. Ko je poteklo pol leta od izгона, se je ženska zopet lahko vrnila v Ljubljano, a le za dva meseca. Če pa je prekoračila ta termin, se ji je za vselej prepovedalo ukvarjanje z najstarejšo obrtjo v Ljubljani.

Mestni očetje so sestavili tudi načrt, s katerim so hoteli kar najbolj zmanjšati dohodek lastniku bordela. Določili so še strogo nadzorovanje (stalna prisotnost npravstvene policije, sprotno plačevanje električne in plinske razsvetljave, tedenski pregled *obrtiške* knjige).

23. 2. 1905 je bil na mestnem magistratu sestavljen zapisnik, s katerim se je prostitutkam dovolilo, da stanujejo v Zvonarski ulici številka 11 in 13. Zapisnik nam pove, da je bila hiša v Zvonarski 11 boljša, kot pa hiša v Zvonarski 13. Pa tudi vse sobe v hiši niso bile enako kvalitetne. Boljše stranke so si očitno lahko privoščile *boljše* prostitutke v lepih sobah.

Mestni očetje so A. Kališu postavili kar trde pogoje, ki jih je moral dosledno spoštovati, če je hotel odpreti bordel.⁶

1. Prostitutke so obravnavali kot v hiši stanujoče stranke, ki se jim mora stanovanje pravočasno odpovedati. In sicer je odpovedni rok znašal štiriindvajset ur.

2. Sobe, ki so se oddajale v najem, so se delile po kakovosti v tri vrste; najboljše se imenujejo sobe prve vrste, srednje so bile sobe druge vrste, preprostejše pa so bile sobe tretje vrste:

a) sobe prve vrste na številki 11 je Kališ lahko oddajal za najemnino, ki na dan ni smela znašati več kot tri krone,

najmnina za sobe prve vrste v hiši številka 13 pa ni smela znašati več kot dve kroni in petdeset vinarjev.

b) za sobe druge vrste je dnevna najmnina smela znašati (v obeh hišah) največ dve kroni na dan.

c) za sobe tretje vrste pa dnevna najmnina v hiši številka 11 ni smela presežati krone in petdeset vinarjev, v hiši številka 13 pa 1,40 krone.

Katere sobe so spadale v prvo, drugo ali tretjo vrsto, je skupno določil mestni magistrat in pa lastnik hiše. Na vsakih vratih je morala biti oznaka, katere vrste je soba in pa ime in priimek prostitutke.

3. Vse druge *potrebščine* si je vsaka prostitutka lahko oskrbela, od koder je hotela.

4. Mestni svet je dovolil, da so prostitutke nekateri stvari pod določenimi pogoji dobivale tudi od Alojzija Kališa posteljno perilo, električno oziroma plinsko razsvetlavo, kurjavo, postrežbo in hrano.

a) za posteljno perilo je Kališ smel dnevno zahtevati 30 vinarjev,

- b) za električno razsvetljavo, če je bila v sobi ena žarnica za deset sveč, 40 vinarjev, za plinsko razsvetljavo pa je smel zaračunati 30 vinarjev.
- c) za kurjavo, toda le v času, ko se je v sobi res kurilo, pa 80 vinarjev na dan.
- d) za postrežbo, to je za sobarico, upraviteljico, hišnika, je smel dnevno zaračunati 60 vinarjev.
- e) hrana je morala biti dobra in izdatna, na dan so prostitutke plačale zanjo štiri krone 10 vinarjev, če je vsebovala
- zjutraj: belo kavo z enim kosom kruha,
- opoldne: juho, meso z dvema prikuhama, poleg tega pa je morala biti na jedilni mizi dvakrat tedensko pečenka, trikrat pa še močnata jed,
- zvečer: mesna jed z eno prikuho.

5. Poleg tega je Kališ lahko od vsake prostitutke dnevno zahteval po deset vinarjev za uporabo vodovoda, in pa trideset vinarjev za policijskega stražnika.

6. Za točno plačevanje luči, vode in za stražnika (dve kroni na noč od prostitutke) je bil nasproti mestni občini odgovoren le Alojzij Kališ.

7. Kališ je bil dolžan paziti tudi na to, da je vladala v obeh hišah kar največja snaga, pokoriti pa se je moral tudi vsem zahtevam policijskega zdravnika in magistrata.

Če se je katera od prostitutk upirala zahtevam Kališa ali pa, da je kljub zdravnikovi prepovedi še naprej sprejemala stranke, je moral to Kališ v roku treh ur javiti mestnemu magistratu.

8. V javnih hišah nihče ni smel prodajati alkoholnih pijač niti ne tobaknih izdelkov. Prostitutke, ki so si zaželele vina ali piva ali cigaret, so smele te stvari kupovati zunaj hiše. Za kakršno koli prodajanje pijače ali tobaka pa je bila določena stroga kazen: izgon iz hiše.

9. Da bi bile stanujoče stranke obveščene o pravicah in dolžnostih nasproti hišnemu gospodarju, je moral Kališ napraviti tiskane tablice na trdnem papirju.

10. Vsaka tablica je morala imeti magistratni uradni pečat. Če pa je tablico kdo odstranil, ali če je bila nečitljiva, je moral Kališ takoj napraviti novo.

11. Vsako popravljanje številčnih nastavkov z namenom koga oškodovati, je bilo kaznivo.

12. Kališu, njegovim rodbinskim članom in uslužbencem je bilo strogo prepovedano, da bi prostitutkam posojali denar.

Iz zgoraj navedenih pravil lahko vidimo, da je mestni svet strogo določil pravila poslovanja in se jih je tudi dosledno držal. O tem se je Alojzij Kališ kaj kmalu lahko prepričal. Ohranjeno je pismo, ki ga je Kališ 2. 9. 1905 poslal na mestni svet. V njem pravi, da je hišo kupil od Matilde Löwy in jo potem oddajal v podnajem prostitutkam. S 1. 8. 1905 pa so prostitutke morale zapustiti stanovanje, ker je 21. 6. 1905 za svoj god v javni hiši pogostil gostujočo policijsko stražo. Kališ se je pritožil nad tako hudo kaznijo in prosil mestni svet, da mu zopet dovoli odpreti bordel.⁶ Očitno je bila prostitucija tudi za lastnika bor-

dela kar dober posel, kajti ob zaprtju bordela zaradi prej omenjenega *prekrška* so na mestni svet zopet začele prihajati prošnje za podelitev pravice do odprtja bordela v Zvonarski ulici (tako prošnja sta na primer 6. 9. 1905 poslala zakonca Ferdinand in Jožefina Vovaner iz Gradca).⁷ No, mestni svet je vendarle odpustil Kališu in njegova prošnja je bila 23. 10. 1905 ugodno rešena.⁸

ŽIVLJENJE PROSTITUTK V JAVNI HIŠI

Ob prihodu v hišo so prostitutke morale napraviti tako imenovani *zabeležni vpisnik*. V njem so bili naslednji podatki⁹:

ime in priimek prostitutke, datum, kraj in občina rojstva, vera, stan, velikost prostitutke, oblika obraza, barva las in oči, posebna znamenja, dan zglasitve in dan odhoda ter navedba, zakaj se ukvarja s prostitucijo.

Prostitutke pa so morale upoštevati hišni red, ki je določal¹⁰

- da je vsaka prostitutka morala biti doma ob 21. uri,
- vsem strankam kakor tudi drugim obiskovalcem je bilo prepovedano zadrževanje v veži in po hodnikih. Vstop v hišo pa je bil dovoljen le odraslim osebam,
- prepovedani so bili tudi prepiri med prostitutkami. V primeru kaljenja miru so prostitutko kratko malo izgnali iz hiše. Ravno tako nemirov niso smeli povzročati obiskovalci. Le-ti so se morali pokoriti zahtevam hišnika, če pa so omalovaževali njegove zahteve, jih je lahko izročil oblastem,
- vsaka stranka je morala skrbeti za snago stanovanja. Posebej čista je morala biti postelja in posteljina. Stranka pa je tudi sama odgovarjala za vsako poškodbo oprave,
- umazane vode in milnice stranke niso smele zlivati v lijake,
- v sobah je bilo strogo prepovedano prati perilo. Tla pa je bilo treba prepojit z voskom in jih večkrat prelikati,
- kopalnico v hiši so lahko uporabljale, vendar so to morale vnaprej povedati. Posebej pa so morale plačati za uporabo kuriva. Po uporabi kopalnice pa so morale preveriti, če so vodne pipe zaprte,
- vsaka prostitutka je morala ob vstopu v hišo plačati najemnino za dva dni naprej. Oddati pa je morala tudi dve fotografiji. (Ena je bila potem razstavljena v izložbeni omari v veži. Pod fotografijo sta bila tudi ime in priimek prostitutke. Drugo pa je imel hišni gospodar).
- Vsako poškodbo plinske ali električne razsvetljave je prostitutka morala sama plačati.
- Prostitutke so se lahko prosto sprehajale po vrtu, niso pa smele sloneti na oknih in gledati na ulico, kakor tudi niso smele imeti ponoči odprtih oken.
- Odpovedni rok je bil en dan, stanarina pa se je plačevala dnevno, in sicer zvečer.

Štev. 366 — 418 — 443

Razred: .....

Zabiležni vpisnik

prostitovane

Szep Roza „Szabola“

rojene dne 9/12 - 1885 v Szombathely
 v občini Vas
 v okraju Szombathely
 pristojne v občino Vas
 v okraju 4

Vera Kat
 Stan st.m.
 Velikost srednje (log majhna)
 Obraz dolgačija
 Lasje temno rjave
 Oči rjave
 Posebna znamenja

Iz »zabiležnega vpisnika« ljubljanskega mestnega magistrata 1909—1911

- Ko so prostitutke čakale na goste, so morale biti v isti sobi, to pa zato, da so bile stopnice in hodniki vedno prosti.
- Hišni red je tudi določal, da nobena od prostitutk ni smela biti prikrajšana glede števila gostov. Zato so jih sprejemale lepo po vrstnem redu. Vrstni red pa so začeli šteti od 19. ure naprej.
- Ko je prišel gost, ga je sprejela dama, ki je bila po vrstnem redu prva. Imenovana se je *dama inšpekcije*. Če gostu ta dama ni bila všeč, ga je morala odpeljati v čakalno sobo, kjer so čakale vse ostale *dame*. In tam si je gost lahko izbral zanj najlepšo prostitutko.
- Kot vsi bordeli je tudi ljubljanski imel stalne obiskovalce, ki so si po navadi želeli obiskovati vedno eno in isto *damo*. Taki obiskovalci so inšpekcijski dami povedati ime in priimek zelene dame, ta jo je potem morala poklicati in v nobenem primeru ni smela zatajiti njene navzočnosti.

Alojzij Kališ je za prostitutke kar dobro skrbel. V hiši jim je zgradil kuhinjo, tako da so lahko jedle doma. Dokler še ni bilo kuhinje, so se prostitutke večinoma hranile v gostilni Pri Sodcu. Vendar jim to ni bilo najbolj všeč. Sosedje so jih menda zelo grdo gledali, če so se pri belem dnevu pojavile na cesti pa tudi v gostilni so bile tarče sovražnih pogledov in besed drugih gostov. Vendar pa jesti v hiši ni bilo obvezno, lahko so se hranile še naprej po gostilnah. (Tak primer je bila Amalija D., njej je hrano plačeval neki *imeniten* gospod v gostilni Pri novem svetu.)¹⁰

Prostitutke, ki so se hranile v hiši, so bile s hrano menda zelo zadovoljne. Izjavljale so, da bi bile zelo nesrečne, če bi se še naprej morale hraniti v gostilnah. Kajti ene so ponavadi spale do dvanajstih in jim je bilo v veliko nadlogo, če so se morale vsak dan opoldne obleči.

Tudi s tem, da bi jim hrano nosili iz gostilne na dom, se niso strinjale. To je namreč prinašalo kopico

problemov: težko je bilo najti človeka, ki bi bil pripravljen vsak dan prostitutkam nositi hrano, jed bi se med potjo shladila, in prostitutke prislužen denar ni so rade spustile iz rok, saj jim je problem predstavljal tudi napitnina, ki bi jo morale dati tistemu, ki bi jim prinašal hrano.¹¹

Kališ je (kljub prepovedi) tudi za pijačo dobro poskrbel. Prodajal je pivo po 26 vinarjev, za četrt litra vina pa je bilo treba odšteti 24 vinarjev. Prostitutke so večinoma pile pivo, ki so ga kupile pri njem, če pa so si želele vina, so ga rajši naročile v gostilni.

BOJ PROTI PROSTITUCIJI

Spodobni meščani in meščanke pa z javno hišo v Ljubljani seveda niso bili zadovoljni. Hoteli so nagajati Kališu. Tako je nekdo poslal v začetku leta 1905 pritožbo, da Kališ denarno izkorišča prostitutke. Komisija se je 3. 2. 1905 odpravila v bordel in tam posamično zaslišala vseh petnajst prostitutk (Julijano M., Marijo G., Alojzijo V., Zofijo Z., Amalijo D., Marijo S., Ando W., Marijo V., Ano W., Ano Ž., Heleno S., Ano H., Josefino R., Moniko B., Marijo G). Prostitutke so izjavile, da so s cenami v hiši zadovoljne, kljub temu da plačujejo več, kot so plačevale pri gospe Löwy. Trdile so, da so bile prej mnogo bolj izkoriščane. Gospa Löwy jim je stalno preveč zaračunavala, poleg tega pa jim je odvzela tudi *nogavičino* (napitnina, ki jo obiskovalec da čez določeno vsoto in bi morala biti last prostitutke). Gospa Löwy jim je menda preiskala vsak kotiček, vsako obleko, tako da so potem prostitutke denar skrivale med drva v drvarnici. Gospod Kališ pa je bil s prostitutkami dober, ni jim pobiral denarja, zato so ga nekaj lahko celo prahranele.¹²

Še bolj pa so se nad javno hišo zgražali starši, katerih otroci so hodili v bližnjo šolo. Menili so namreč, da bližina take *ustanove* kvarno vpliva na vzgojo njihovih otrok in lahko povzroči pohujšanje malih bitij. Na vse te probleme je škof Jeglič opozarjal župana Hribarja in skušal doseči, da bi se javna hiša zaprla. Hribar je poslal Jegliču pismo, v katerem mu odgovarja na pritožbe. V pismu pravi, da si je okolico hiše sam ogledal in se prepričal, da ni resnično, da bi se iz nove šole moglo videti v hišo ali celo opazovati, kaj se v vrtu ali hiši dogaja. Tudi iz ulice tik pred hišo se ne da opaziti ničesar, kar bi pohujšalo mladino. Toda za vsak primer je Hribar poskrbel za vse varnostne ukrepe, da na kakšen način le ne bi prišlo do pohujšanja, saj v pismu pravi: »... *naročil pa sem mestni policiji, da na primeren, neočividni način otroke, ki bi se hoteli zbirati ali postopati pod to hišo, od tega odvrne, ter sploh skuša doseči, da otroci ne prihajajo okoli Zvonarske ulice v šolo. Resnici na ljubo moram pa priznati, da tudi z ulice tik pred šolo ni videti ničesar, kar bi moglo povzročati kako pohujšanje.*« Hribar se je pri reševanju tega problema počutil nemočnega. Pravi namreč, da bi sam poskrbel, da bi se ta *nečist obrt* nehal vršiti, seveda če bi bili hiši mestna last. Ker

pa nimajo denarja, hiši ne morejo odkupiti. Hribarju se prostitucija zdi nujno zlo zoper katerega ne more nič storiti in jo po svoje celo podpira. Saj pravi: »*Stvari, ki so namreč na svetu in jih ne moremo spraviti s sveta. Če se mora tak nečedni obrt vršiti je bolje, da se to godi za zakljenjenimi vrati in gostilniškimi vrati, kakor pa po javnih cestah in nasadih.*«¹³

Kranjski deželani so obojali prostitucijo tudi preko časopisov in tako skušali doseči, da bi jo oblasti preprečile ali pa vsaj omilile. Tak apel sem našla v glasilu kmetske županske zveze, Občinski upravi »... *največ pohujšanja pa tudi zla povzročata spolna nernavnost, ne le po mestih — žalibog tudi na deželi, po vaseh se gnezdi ta nesreča, kar je najhujše pri tem — nikdo se ne zgane, da bi stavil meje pohujšanja. Duhovščina se trudi in prizadeva, stavi in uči, toda dalje ne more, ker nima zato moči in pravice ne. Ali naša županstva ne vedo, da je njihova sveta dolžnost tu poseči vmes? Iz lastne skušnje poznam osebno kraje in osebe na deželi, o katerih so mi pripovedovali to in ono, zlasti od onih žensk, katerih možje hodijo za kruhom po svetu, na Nemško, v Ameriko! — Pošte-no misleči župan! Tudi tu vas kliče dolžnost zakonov in postav, da posežete vmes! Pravico imate kaznovati ženske osebe, ki dajejo javno pohujšanje. Če pa ne dosežete ničesar s kaznimi, katere smete uporabljati z ozirom na določbe predpisov o npravstveni policiji in če se dotična oseba upira celo policijskim ukazom, treba jo je naznaniti kazenskemu sodišču, da ta stori nadaljnje korake ...*«¹⁴

Kaj več o tem, kako je javnost reagirala na javno hišo v Ljubljani, pa mi ni uspelo odkriti.

UREDITEV PROSTITUCIJE V LJUBLJANI

Tako kot drugod v Evropi je bila tudi pri nas prostitucija urejena s sistemom reglementacije. Prostitutke so po tem sistemu uradno registrirane in postavljene pod zdravstveni nadzor. Svojo obrt pa so lahko zakonito opravljale v javnih hišah ali privatno.

Vendar je bil ta sistem sprva dokaj slabo dodelan in nejasen, kajti nikjer ni bilo določeno, kdaj in kako lahko krajevna policijska oblast kaznuje prostitutko. Nejasnosti so bile odpravljene z zakonom, ki je izšel dne 24. 5. 1885. S petim členom tega zakona je bilo določeno, da lahko varnostna oblastva sama določijo pogoje, pod katerimi dovolijo *obrti* *nečistovanje*. Ta člen je tudi določal, da je bilo sodišče pri kaznovanju prostitutk kompetentno le tedaj, kadar so navzlic policijskemu kaznovanju nadaljevale s svojo obrtjo, ali če so delale, kadar so imele *sramno bolezen* ali pa *kadar so z očitno nečistostjo veliko pohujšanje delale in mladostne ljudi zapeljevale*.¹⁵

Vsaka javna ženska je morala biti dvakrat tedensko (torek, petek) zdravstveno preizkšana. Pri pregledu je vsaka dobila zdravstveno knjižico, s katero je lahko opravljala svojo obrt. Če je katera delala brez knjižice, so jo najprej zaprli za dva dni, če pa je isto počela tudi po prihodu iz zapora, so jo dali v prisilno delavnico ali pa izgnali iz mesta.

Javnim ženskam je bilo prepovedano stanovati v obljudenih ulicah, trgih ali blizu šol in uradov. Prepovedano pa je bilo tudi vabljenje moških bodisi z besedami, klici, znaki ali kretnjami, kakor tudi z namigljivim smehljanjem. Prostitutke tudi niso smele pohajati po cestah in promenadnih trgih, še zlasti ne po Mestnem trgu, po Zvezdi, po Prešernovi, Gledališki in Knafljevi ulici ter Dunajski, Tržaški in Franc Jožefa cesti. Prepovedano je bilo tudi sprehajanje sem ter tja, postajanje brez vsakega vzroka, sumljivo počasna hoja in oziranje, slonenje na oknih svojega ali tujega stanovanja, kolikor s tem vzbujajo pozornost *pasantov*, čezmerno razsvetljevanje sobe ponoči — okna so morala imeti zagrinjala, da se ni videlo v sobo. Prepovedano pa je bilo tudi postajanje pri večnih vratih, pa čeprav pri lastnih.

Kolikor je npravstveno policijska služba odkrila prostitutko, ki se ni držala pravil, so jo kaznovali ali z zaporom, prisilno delavnico ali pa z izgonom iz mesta. Kazen je bila odvisna od stopnje in števila prekrškov.¹⁶

POREKLO IN STAROST PROSTITUTK V LJUBLJANSKI JAVNI HIŠI

Iz seznamov prostitutk, ki so delale v javni hiši, lahko ugotovimo, da so bile to večinoma tujke; Nemke, Madžarke in nekaj Hrvatice. Vendar pa na osnovi priimkov sklepam, da je v bordelu našlo zaposlitev tudi nekaj Slovenk, čeprav po vsej verjetnosti niso bile iz bližnje okolice Ljubljane. (V bordelu je v letu 1910 delovala Neža H. iz Ptuja, ki je govorila slovensko, leta 1905 pa so tu delale Amalija D., Ana Ž., Marija G. Od kod so prišla ta dekleta in kakšen je njihov pogovorni jezik, žal ne vem, toda priimki so očitno slovenski in zato se ne strinjam z mnenjem, da so v bordelu delale izključno tujke).

Presenetljiv podatek dobimo, če primerjamo starostno strukturo zaposlenih prostitutk ob popisu leta 1900 in 1910. Prostitutke iz leta 1900 so bile v povprečju kar za 12,5 let mlajše od tistih iz leta 1910. Najmlajša prostitutka v letu 1900 je bila komaj štirinajstletna Madžarka Elizabet S., najstarejša pa je štela trindvajset let. V letu 1910 pa je bila najmlajša prostitutka stara že 24 let, najstarejša Kreih S. pa je štela že devetindeset let. Dekleta so se s prostitucijo lahko začela ukvarjati, ko so postale polnoletne, zgornja starostna meja pa ni bila določena. Ženske so se s prostitucijo najbrž ukvarjale veliko časa, dokler so bile še zanimive za moške.

ULIČNA PROSTITUCIJA

Poleg prostitucije v javni hiši pa je obstajala tudi pocestna — nekaserirana prostitucija. Delovno mesto pocestnic so bile mračne veže, samotne ulice, parki, grmovja »... skratka mesta, kjer je bilo manj verjetnosti, da bi jih opazilo budno oko npravstvene policije. Da je ta oblika prostitucije v Ljubljani dobro cve-

tela, nam pričajo številni policijski zapiski o aretaciji 'vlačug'«. ¹⁷

Toda kazni, ki so si jih prislužile, po navadi niso kaj dosti pomagale. Ko so prišle iz zapora, so zopet odšle na delo na ulico, kot npr. Julijana G., ki je bila zaradi *nočnega vlačanja* zaprta najmanj 9-krat. Policiji je ob deveti aretaciji očitno prekipelo in so jo za dve leti izgnali iz ljubljanske občine.

Ena izmed zloglasnih ljubljanskih pocestnic je bila Frančiška K., rojena leta 1886. Sprva je delovala v Ljubljani, od tod je odšla v Trst. Iz Trsta pa so jo zaradi *javnega vlačanja* poslali nazaj v rojstno občino Ljubljano. Tu je po ulicah še naprej iskala moške. Leta 1905 jo je aretiriral stražnik ravno v trenutku, ko se je s trgovskim knjigovodjem Primožem U. pogajala glede cene, za katero se mu bo vdala. Ker ni imela poselske knjižice (se pravi dovoljenja za to obrt), je bila poslana v prisilno delavnico.¹⁶

Če smo prej ugotovili, da so v javni hiši delovale v glavnem samo tujke, pa ob pregledu policijskih zapisnikov ugotovimo, da so na ulicah delovale večinoma Slovenke (npr. Kristina M. — Ljubljancanka, Julijana G. — Loški potok, Julijana L. — Logatec, Julijana B. — Litija, Ana T. — Retje itd.).¹⁸ Vzrok, zakaj so Slovenke rajši odhajale na cesto, kot pa delale v javni hiši, mogoče lahko pripišemo njihovem *bolj sramežljivemu* značaju. Kajti če so delale na cesti in to brez poselske knjižice, je njihova obrt ostala javnosti nekoliko bolj prikrita; če pa so delale v javni hiši, so jih v javnosti bolje poznali in so bile zato na vsakem koraku tarče posmeha in zaničevanja.

PROSTITUCIJA IN SPOLNE BOLEZNI

Tako, kot drugod po Evropi, je bil tudi pri nas odpor proti prostituciji vsaj delno povezan s strahom pred *veneričnimi obolenji*. Dejstvo je, da so v Evropi resno poskusili zatreti prostitucijo prav tedaj, ko je izbruhnila epidemija sifilisa. Nekateri strokovnjaki trdijo, da stari svet ni poznal sifilisa in da so ga v Evropo zanesli Kolumbovi mornarji, ko so se vrnil v Španijo. Sprva so obboleli ljudi izobčili kot gobavce, pregnali so jih iz njihovih domov in pustili, da so umrli, ali pa jih je ozdravila narava, kakršna je bila pač božja volja. Sploh pa je bila takrat razširjena vera, da je sleherna spolna bolezen kazen božja za greh. Zdravniki so se marsikje dolgo časa branili zdraviti spolne bolezni, deloma iz verskih in moralnih predsodkov, deloma pa iz strahu, da se ne bi sami okužili. V začetku 18. stoletja so v Nemčiji uvedli sistem zdravniškega nadzorstva nad prostitutkami. Te so morale hoditi na pregled vsakih štirinajst dni in vse okužene ženske so obdržali v bolnišnici, dokler se niso pozdravile. Precej evropskih držav je prevzelo ta sistem prisilnega zdravniškega nadzorstva, le konservativna Velika Britanija ne, to pa zato, ker bi popisovanje prostitutk pomenilo uradno odobravanje pregrehe.

Tudi v Ljubljani so imeli izdelan načrt zdravstvene nadzorstva nad prostitutkami (iz leta 1904).¹⁹

- Vsako javno žensko je preiskal mestni policijski zdravnik dvakrat tedensko. Med dvema zaporednima preiskavama ni smelo preteči več kot tri dni. Datum preiskave je moral biti vpisan v zdravstveni knjižici, prav tako je moral biti zabeležen tudi rezultat preiskave.
  - Preiskavo je bilo treba skrbno opraviti. Če je bila prostitutka sifilitična, ali pa da so sumili, da je bolna, so ji odvzeli zdravstveno knjižico in jo poslali v deželno bolnišnico. Če ženska ni odšla takoj prostovoljno v bolnišnico, so jo opazovali še tri dni, in če je bil sum potrjen, so jo nemudoma pod prisilo poslali v bolnišnico. Pri spolnih boleznih, ki niso nalezljive, se je ženska lahko sama zdravila doma. V primeru nosečnosti je ženska v sedmem mesecu morala opustiti svojo obrt.
  - Preiskava je bila odvisna od razreda, v katerega je spadala javna ženska. Preiskavo so lahko vodili v njenem stanovanju ali uradni sobi. Če ženska v času preiskave ni bila doma, je v uradno sobo morala priti dan kasneje, sicer so jo privedli siloma in jo hkrati tudi prestavili v drug razred.
  - Vsak policijski zdravnik je moral imeti poseben zapisnik, kamor je zapisoval stanje pregledanih žensk.
  - Če javna ženska ni hotela prostovoljno v bolnišnico, jo je tja moral pod prisilo poslati policijski urad.
  - Javne ženske so morale biti vedno lepo čiste in se ravnati po zdravniških navodilih.
  - V vsakem lokalnu za javne ženske je morala biti na razpolago brizgalnica za maternico, umivalna posoda, čista voda, brisača in skodelica čistega olja.
- Spolnim boleznim v Ljubljani dolgo časa niso posevali posebne pozornosti. Šele, ko se je število obolelih stalno večalo, so leta 1904 v mestni ordinacijski sobi (v Mestnem domu) uvedli ordinacijsko uro za kožne in spolne bolezni. To ordinacijo je brezplačno vodil dr. Jernej Demšar.²⁰ Pod največjim zdravniškim nadzorstvom so bile prostitutke v javni hiši, pa čeprav same niso bile glavni krivec za širjenje spolnih boleznih v Ljubljani. Moški so se pritoževali predvsem nad *ljubicami* iz gostiln in ceste. Navedimo nekaj primerov:
- Milan H.; brivec, je poslal pismo, v katerem navaja, da leži v deželni bolnišnici spolno bolan. Venerično bolezen pa je dobil od svoje ljubice Fani, ki je bila natararica v Švicariji.²¹
  - Anonimna prijava, naj se natararica v gostilni pri Rahu, pod imenom Ivana, da zdravniško pregledati, ker je »nezdrava za uporabo moškemu spolu.«²²

— Jernej Ž. je tožil služkinjo Franjško B., da je od nje dobil sifilis, vendar se je kasneje izkazalo, da je bila zdrava.²³

— Franc V., čevljarjski pomočnik, je ovadil Amalijo T., češ da je od nje dobil spolno bolezen.²⁴

Seveda pa so se pojavljale tudi pritožbe nad zdravstvenim stanjem javnih deklet v Zvonarski 11 in 13. Krajevno vojaško poveljstvo je navedlo več primerov, da so se njihovi vojaki družili v javni hiši števil. 13, in sicer pri Ani Ž., Mariji D. in Mariji T.²⁵ Neki oficir pa je tožil prostitutko *Wicki* iz Zvonarske 11, da je od nje 5. 1. 1906 dobil venerično bolezen, vendar se je to izkazalo kot netočno, kajti prostitutka *Wicki* je bila 5. 1. po mnenju zdravnika še zdrava in je oficir bolezen dobil kasneje, ali pa od kakšne druge prostitutke.²⁶

Ordinacijska soba, kakor tudi stalna kontrola nad zdravstvenim stanjem registriranih prostitutk, pa je pripomogla k temu, da so zdravniški krogi proti koncu leta 1909 poročali, da so spolne bolezni v Ljubljani silno redke, in da je bila zadnja infekcija v bordelu zaznana 28. 9. 1908, v letu 1907 pa so bili zabeleženi le trije primeri spolne bolezni.²⁷

Tudi na spolne bolezni so Ljubljčanji gledali *postrani*. In bili so primeri, ko so hlapci oziroma služkinje zaradi spolne bolezni izgubili delovno mesto.

OPOMBE

- * Prispevek je povzetek avtoričine seminarske naloge na Filozofski fakulteti za zgodovino v Ljubljani. — 1. Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Reg I/1277, folija (fol.) 197. — 2. Damjan Ovsec, oris družabnega življenja, Ljubljana 1978, str. 45. — 3. ZAL, Reg I/1274, fol. 598. — 4. ZAL, Reg I/1274, fol. 562. — 5. ZAL, Reg I/1274, fol. 571. — 6. ZAL, Reg I/1277, fol. 192. — 7. ZAL, Reg I/1277, fol. 206. — 8. ZAL, Reg I/1274, fol. 598. — 9. ZAL, Reg I/1277, fol. 208. — 10. ZAL, Reg I/1277, fol. 234. — 11. ZAL, Reg I/1277, fol. 218, 219, 220. — 12. ZAL, Reg I/1277, fol. 197. — 13. ZAL, Reg II/26. — 14. Občinska uprava, 10. 1. 1908, str. 3. — 15. ZAL, Reg I/1277, fol. 197. — 16. Janez Cvirn, Iz zgodovine prostitucije v Celju ob koncu prejšnjega stoletja, Kronika 33, Ljubljana 1985, str. 142. — 17. ZAL, Reg I/1277, fol. 235. — 18. ZAL, Reg I/1276, fol. 643, 642, 507, 692, 1277, fol. 5, 75, 98, 1277, fol. 260. — 19. kot op. 5. — 20. ZAL, Reg I/1431, fol. 197. — 21. ZAL, Reg I/1431, fol. 197. — 22. ZAL, Reg I/1431, fol. 289. — 23. ZAL, Reg I/1431, fol. 291. — 24. ZAL, Reg I/1431, fol. 293. — 25. ZAL, Reg I/1431, fol. 295. — 26. ZAL, Reg I/1431, fol. 304. — 27. ZAL, Reg I/1431, fol. 318.

MARIBORSKI PEHOTNI POLK (Ob 70. letnici nastanka slovenske vojske leta 1918)

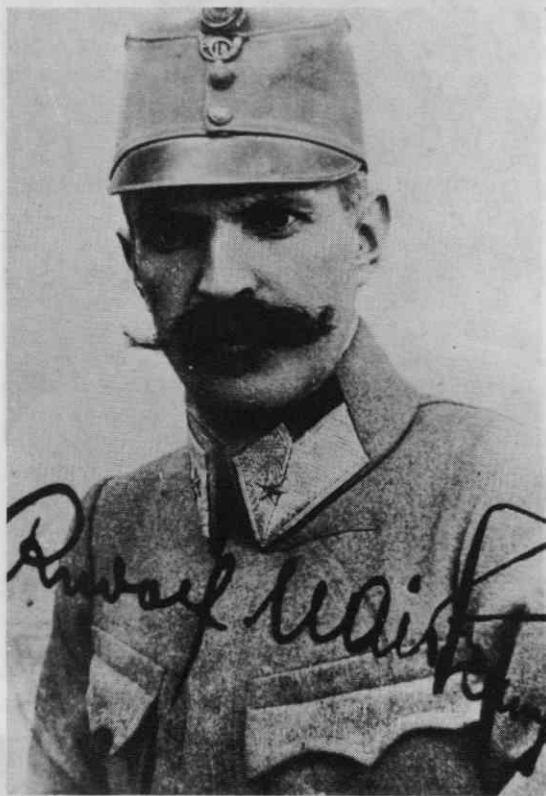
JANEZ J. ŠVAJNCER

Mariborski polk oziroma Mariborski pešpolk je bil ena izmed temeljnih enot slovenske vojske v letih 1918—1919. Nastal je iz slovenskega jedra 26. strelskega polka (*Schützenregiment Nr. 26*). Ta polk je bil ustanovljen leta 1901 kot 26. Landwehrrinfanterieregiment Marburg. Polkovni štab, štaba 1. in 3. bataljona so bili v Mariboru, štab 2. bataljona je bil v Celju. Po narodni sestavi je bil polk izrazito slovenski in je težko verjeti uradnemu avstrijskemu vojaškemu podatku iz maja 1918, da je bilo v polku 61% Slovencev, 31% Nemcev, 3% Čehov, 3% Poljakov, 1% Rusinov in 1% Hrvatov.

Po sestanku, na katerem je takrat še major Maister razglasil Maribor za jugoslovanski¹, je dal v meljski vojašnici 26. strelskega polka trobiti alarm. Vojakom in oficirjem je sporočil, da je prevzel poveljstvo in jih pozval, naj vztrajajo v službi Jugoslaviji. Odpustil je nemške vojake. Slovenci so začeli vriskati, nemški oficirji protestirati. Nemški vojaki so začeli vojašnico zapuščati, odšlo pa je tudi veliko slovenskih vojakov. Po svojem nagovoru je Maister ustroj in upravo 26. strelskega polka, zdaj kot slovenske enote, zaupal stotniku Edvardu Vaupotiču². Okoli 11. ure 1. novembra 1918 je imel Vaupotič v svojih rokah meljsko vojašnico in vsa skladišča. Sestavil je 1. jugoslovansko stotnijo, za njenega poveljnika je imenoval nadporočnika Jožeta Malenška. V službi je ostalo 7 oficirjev in 87 podoficirjev ter vojakov. Tako je bil prvi poveljnik nastajajočega Mariborskega polka stotnik Vaupotič, 1. jugoslovanska stotnija pa temelj, iz katerega je kmalu nastal cel slovenski polk.

Nova slovenska stotnija je še istega dne dala oficirje in moštvo za stražo na železniškem kolodvoru in pri pomembnejših stavbah na levem bregu Drave, na desnem bregu so enake naloge prevzeli predvsem slovenski topničarji pod vodstvom podoficirja ognjičarja Joška Slobodnika. Zaradi majhnega števila vojakov je 1. novembra popoldne general Maister sklenil, da vpokliče v svoj polk prostovoljce mariborske narodne straže. V Mariboru se je v narodno stražo prijavilo okoli 300 moških. Prvega novembra so jih kurirji uspeli priklicati v Narodni dom približno 20, ko pa so jih zvečer peljali proti meljski vojašnici, kjer naj bi jih oblekli in oborožili, so na poti skozi mesto v temi vsi pobegnili. Od vseh tristo prostovoljcev mariborske narodne straže je 1. novembra 1918 stopil v službo en sam — Zdenko Verstovšek. Iz št. Petra pri Mariboru pa je kurir pripeljal narodno stražo 19 moških in ti prostovoljci so nekaj dni in noči pomagali stražiti kolodvor.

Tretjega novembra je imel Maister že toliko vojakov, da je lahko poslal stotnika Metoda Rakušo z dvema oficirjema, 24 moškimi in dvema strojnicama na Pragersko, 7. novembra je bil stotnik Rakuša s poročnikom Pavlom Verbičem, 12 moškimi in eno strojnico

Manj znani Rudolf Maister, slikan še kot major, vendar ta fotografija najbolj ustreza njegovi podobi v prevratnih dneh leta 1918

poslan proti plenilcem v Strnišču. Tam je ostal do sredine decembra. 3. novembra je bilo v meljski vojašnici v rezervi samo 57 moških, vsi drugi so bili na kolodvorih ali drugod po mestu.

Takoj po prvem novembru so se v službo prijavljali novi prostovoljci, predvsem narodno zavedni rezervni in aktivni oficirji, do ustreznega števila vojakov je pripomogel Maistrov mobilizacijski poziv 9. novembra 1918. Zglasiti so se morali obvezniki letnikov 1879—1900. Sprva je bil odziv slab, pred iztekom roka, 18. novembrom, pa se je zelo povečal. Iz Ljutomer in Ormoža je pripeljal cel vlak vpoklicancev in po tej mobilizaciji je bila v Mariboru slovenska vojska v večini. Po neki trditvi so v Melju vpoklicance starejših letnikov celo zavračali, ker jih je bilo preveč. Konec novembra 1918 je imel general Maister na območju Štajerskega obmejnega poveljstva okoli 4000 vojakov.³

Mariborski polk je Edvard Vaupotič nameraval organizirati šele 24. novembra 1918, toda Maister je zahteval, da mora priti do ustanovitve že 21. novembra. To zahtevo je Vaupotič uresničil in 21. novembra 1918 je bil Mariborski polk formiran. Imel je 3

Organizator slovenskega Mariborskega polka stotnik Edvard Vaupotič

bataljone, v vsakem 4 stotnije, vsaka stotnja je imela 3 pehotne vode in oddelek lahkih strojnic s štirimi strojnicami. Na polkovni ravni je bila postavljena stotnja težkih strojnic, tehnična stotnja in dopolnilni bataljon z dvema dopolnilnima stotnjama. 21. novembra 1918 je imel Mariborski polk približno 2000 mož in več kot 70 oficirjev, po Seručarjevi knjigi Vojne akcije u Koruškoj 1918/19, Beograd, 1950, naj bi imel Mariborski pešpolk ob koncu novembra 170 oficirjev in 1940 mož.

Oficirji v polku so bili:⁴ Polkovni poveljnik: podpolkovnik *Avgust Škrabar*⁵, adjutant nadporočnik *Julijan Gustin**, v štabu stotnika *Mirko Rajh** in *Ciril Rakuša**, blagajnik nadporočnik *Alojz Horvat**, intendant nadporočnik *Julij Dernovšek* in nadporočnik *Janko Peterčič*, polkovni zdravnik *dr. Artur Rebula*, vodja skladišča nadporočnik *Leon Lindtner**.

— 1. bataljon: poveljnik major *Milan Grebenc**, adjutant poročnik *Hinko Kefer*, 1. stotnja: nadporočnik *Jože Malenšek*, poročnika *Franc Mordej* in *Pero Cestnik* ter štabni narednik *Ivan Hanžekovič**; 2. stotnja: nadporočnik *Martin Bevk*, poročnik *Anton Sabati*, praporščak *Vladimir Porekar* in častniški namestnik *Anton Žerak**; 3. stotnja: nadporočnik *Jernej Paulič*, poročnika *Ulrih Malič* in *Ivan Dreo*, štabni narednik *Maks Zaveršnik**; 4. stotnja: nadporočnik *Jožef Prah*, poročnika *Jožef Groznik* in *Slavko Korošec*°, praporščak *Jakob Kaučič**.

— 2. bataljon: poveljnik major *Edvard Vaupotič**, adjutant nadporočnik *Goršič*; 5. stotnja: nadporočnik *Franjo Lukner*, poročnik *Jožef Pinterič*, praporščak *Ivan Štibler*, štabni narednik *Anton Plohl**; 6. stotnja: nadporočnik *Beno Zeilhofer*, poročnik *Janko Želj*, praporščak *Franc Arič*, štabni narednik *Anton Špes**; 7. stotnja: stotnik *Jožef Rosina**, poročnika *Franc Greif* in *Franc Druškovič*, štabni narednik *Jožef Lepuša**; 8. stotnja: nadporočnik *Otmar Križ**, poročnik *Anton Vreča*, štabna narednika *Karol Kotnik*° in *Franc Gselman*°.

— 3. bataljon: poveljnik stotnik *Ferdo Plaskan**, adjutant poročnik *Alojz Osterc*; 9. stotnja: nadporočnik *Adolf Bezjak*, poročnik *Franjo Haberman*, praporščak *Vinko Kunej*°, častniški namestnik *Franjo Savrič*; 10. stotnja: nadporočnik *Ivan Gračner*, poročnika *Viktor Košuta* in *Vilko Kotnik*, štabni narednik *Ciril Draksler**; 11. stotnja: nadporočnik *Stanko Jurko*, poročnika *Vojteh Knop* in *Jožef Šribar**, praporščak *Ivan Megla*; 12. stotnja: nadporočnik *Miroslav Rauter*, poročnika *Milan Zaklan** in *Ivan Veselko*, štabni narednik *Franjo Bedenik*°.

— Dopolnilni bataljon: poveljnik major *Franc Jurkovič**, adjutant poročnik *Ciril Skvarča*, blagajnika nadporočnika *Alojz Šijanec** in *Dragan Laznička**, intendant nadporočnik *Oto Zeilhofer*, vodja skladišča poročnik *Stanko Rauter*; 1. dopolnilna stotnja: stotnik *Stanko Dekleva**, nadporočnik *Anton Kohor*°, poročnik *Franc Lovrec*, praporščak *Feliks Živko*, častniški namestnik *Jožef Pogrujč**, štabni narednik *Janko Čaučič*°; 2. dopolnilna stotnja: stotnik *Vaclav Dic**, nadporočnik *Ludvig Rozman*, poročnik *Rudolf Korošec*, štabna narednika *Anton Črešnar**, in *Gustav Kumer**.

— Tehnična stotnja: nadporočnik *Janko Hameršek*, poročnik *Perger*, štabna narednika *Franjo Aleksič** in *Matija Fras**; telefonski vod: nadporočnik *Franjo Štuhec*.

Ob koncu novembra 1918 je imel Mariborski polk 39 težkih strojnic, 42 lahkih strojnic, 1737 pušk Manlicher M95, več sto pušk raznih drugih sistemov, 1038 ročnih bomb, 118 020 nabojev za puško Manlicher 8 mm, 276 850 nabojev za strojnice 8 mm, 20 tromblonskih granat za puške in tako dalje.

23. novembra 1918 je polk sodeloval pri razorožitvi nemške Schutzwehr v Mariboru. 25. novembra je 2. bataljon pod poveljstvom majorja Vaupotiča zasedel črto Plač—Špilje in ostal tam do maja 1919. Zavrnil je več sovražnikovih napadov, 6. stotnja pod poveljstvom nadporočnika Benedikta Zeilhoferja je 1. decembra 1918 vkorakala v Radgono. 22. decembra sta bili dve stotnji 1. bataljona pod poveljstvom stotnika Metoda Rakuše poslani v Medmurje proti Madžarom. V Murski Soboti so stotnika Rakušo ujeli Madžari in se je k polku vrnil šele 9. aprila 1919, ko je Madžarom pobegnil.

29. decembra je bila ena stotnja iz 1. bataljona z vodom strojnic poslana na koroško fronto pri Marenbergu (danes Radlje). Kmalu ji je sledil ves 1. bataljon, tudi stotnji iz Medmurja. Na Koroškem je bil

1. bataljon zbran 10. januarja 1919 in je zasedel odsek od Kaple do štajersko-koroške meje. 18. februarja 1919 je 1. bataljon Mariborskega polka zamenjala stotnija Tržaškega bataljona in tako se je mariborski bataljon vrnil v Maribor.

Decembra in januarja 1919 so bile skoraj vse stotnije Mariborskega polka na raznih odsekih razmejitvene črte z Avstrijo, tako v Lučanah (kjer so januarja 1919 pričakovali močnejši sovražni napad), v Ljutomeru, Radencih, Ormožu, Soboti, Cmureku, Crnici, Trnovem; v Zgornji Kungoti je bila dalj časa rezerva Štajerskega obmejnega poveljstva — 3 do 4 stotnije z eno do dvema baterijama in nekaj tovornimi avtomobili za prevoz na morebitni ogroženi odsek.

4. februarja 1919 so močne sovražne sile pod videzom ljudske vstaje pod vodstvom nadporočnika Johanna Mikla napadle Radgono. Sprva so dosegle nekaj uspehov, toda v hudem boju je 6. stotnija Mariborskega polka pod poveljstvom nadporočnika Benedikta Zeilhoferja obdržala najpomembnejše položaje. Nadporočnik Zeilhofer je bil takoj ob začetku napada ranjen, vendar je poveljeval kljub rani kar z ležišča.⁶

20. februarja 1919 je bila ukazana nova razporeditev stotnij: 1., 11. in 12. stotnija so se vrnile s fronte v Maribor, iz Maribora pa je bila 1. stotnija poslana v Ljutomer (tam je ostala do 8. aprila) in 11. stotnija v Radence. — 7. in 8. stotnija sta bili premeščeni iz Cmureka v Zgornji Cmurek in združeni, en vod je bil

poslan v Spodnjo Ščavnico. — 9. in 10. stotnija iz Špilja in 12. stotnija iz Maribora so bile poslana v Radgono. — 6. stotnija se je vrnila v Maribor iz Radgone in odšla k Sv. Juriju v pesniški dolini.

Sovražne čete so 8. marca 1919 napadle in zasedle Soboto (na grebenu nad Muto), v noči z 11. na 12. marec jo je 2. stotnija Mariborskega polka z dvema vodoma strojnic spet zavzela. Stotnija je bila pohvaljena, posebej poveljnik nadporočnik Bevk, poročnik Anton Poje, praporščak Jakob Kaučič in častniški namestnik Anton Žerak. V začetku marca je del 1. bataljona Mariborskega polka zasedel položaje na Kapli in se ob koncu marca spet vrnil na stare položaje.

3. aprila 1919 je bil 3. bataljon Mariborskega polka pod poveljstvom stotnika Cirila Rakuše poslan v Velikovec v sestavo Koroškega obmejnega poveljstva. Zasedel je položaje od Drave v smeri St. Peter — Lipov dvor — Olševnica — Orliča vas. 5. aprila 1919 je imel Mariborski polk 1684 vojakov, 244 podoficirjev in 47 oficirjev. Polkovni štab je bil v Mariboru, kjer je bila tudi tehnična stotnija. Stotnije so bile razmeščene v naslednjih krajih: 1. Ljutomer, 2. Sobota, 3. Kapla, 4. Sobota, 5. Špilje, 6. Sv. Jurij, 7. Cmurek, 8. Špilje, ves 3. bataljon (9. 10., 11. in 12. stotnija) je bil na območju Velikovca.

V ofenzivnem sunku slovenskih polkov 29. aprila 1919 na Koroškem sta sodelovala 1. in 3. bataljon Mariborskega polka. 2. bataljon je ostal na mejnem

Izrez iz slike generala Maistra in njegovih oficirjev, posnete aprila 1919. Spodaj na sredi, tretji z desne ali tretji z leve, je poveljnik Mariborskega polka podpolkovnik Avgust Škrabar

odseku pri Špilju. 1. bataljon se je odpeljal (razen 2. stotnije) iz Maribora 28. aprila v Sinčo vas, 29. aprila se je 2. stotnija borila v sestavi Ljubljanskega polka, 1., 3. in 4. stotnija Mariborskega polka so bile sprva določene za rezervo koroškega obmejnega poveljstva, še istega dne pa dobile povelje, naj zavarujejo bok napadajočega celjskega bataljona in zapolnijo vrzel med obema celjskima bataljonoma. Mariborski bataljon se je pri Šmarjeti spopadel s sovražnikom in zaplenil nekaj strojnic ter dva gorska topa. Ponoči je prišel ukaz, da se mora 1. bataljon zaradi neuspeha ofenzive vrniti na položaje pri Št. Rupertu pri Velikovcu. Tam je ostal do avstrijskega napada 2. maja in ta ter naslednji dan branil velikovško mostišče, 4. maja pa dobil ukaz za umik, ker pa ni mogel ustaviti Avstrijcev tudi na novih položajih, se je 5. maja umaknil do Dravograda, 6. maja do Mute in 7. maja do Brezna, odkoder se je z vlakom odpeljal v Maribor. Bataljon je imel 5 mrtvih, 11 ranjenih in 98 ujetih, izgubil je 6 strojnic, 3 konje in poljsko kuhinjo.

3. bataljon Mariborskega polka je 29. aprila napadal na črti Sv. Štefan, vendar njegov medli napad ni uspel in se je vrnil na izhodiščne položaje. Že 1. maja se je ta bataljon umaknil čez Dravo na desni breg in s tem v precejšnji meri prispeval k porazu na velikovškem odseku. Umikal se je tudi 4. maja in umik končal 5. maja, v Maribor se je vrnil 7. maja. Ker se je neprestano umikal, ni imel izgub.

1. bataljonu je med ofenzivo poveljeval stotnik Mario Grisold, ker pa je zbolel poveljnik 3. bataljona stotnik Ciril Rakuša, je 3. maja stotnik Grisold prevzel poveljstvo nad obema bataljonoma.⁷ Poraz na Koroškem in delež Mariborskega polka pri tem še ni popolnoma raziskan.

V Mariboru sta bila 1. in 3. bataljon po porazu na koroškem bojišču izpopolnjena z vpoklicanci, ves polk je bil reorganiziran. 1. bataljon se je odpeljal nazaj na Koroško 14. maja, 25. maja pa še polkovni štab z 2. in 3. bataljonom ter strojnično in tehnično četo. Polk je bil nastanjen na območju Vuzenice in Mute.

Pred začetkom druge koroške ofenzive so polku in bataljonu poveljevali naslednji oficirji: polkovni poveljnik podpolkovnik *Avgust Škrabar*, adjutant poročnik *Julius Gustin*;

— 1. bataljon: poveljnik major *Milan Grebenc*, poveljniki čet: 1. kapetan *Drago Krumenaker*, 2. poročnik *Martin Bevk*, 3. kapetan *Vaclav Dic*, 4. kapetan *Mario Grisold*;

— 2. bataljon: poveljnik major *Edvard Vaupotič*, poveljniki čet: 5. poročnik *Janko Hameršek*, 6. poročnik *Benedikt Zeilhofer*, 7. kapetan *Jože Rosina*, 8. *Stanko Dekleva*;

— 3. bataljon: poveljnik kapetan *Ferdo Plaskan*, poveljniki čet: 9. kapetan *Ciril Rakuša*, 10. kapetan *Metod Rakuša*, 11. poročnik *Stanko Jurko*, 12. poročnik *Mirko Rauter*.

— Tehnična četa: poročnik *Leo Lindtner*, telefonski vod poročnik *Franjo Štuhec*;

— I. etapna četa poročnik *Karel Tribnik*, II. etap-

na četa poročnik *Jože Malenšek*, III. etapna četa poročnik *Rudolf Polak*. Dopolnilnemu bataljonu je poveljeval kapetan *Anton Dolar*.

Za ofenzivo sta bila 1. in 3. bataljon Mariborskega polka uvrščena v Labotski odred generala Maistra. Ta odred je imel nalogo zavzeti Dravograd in nato napredovati dalje do Labota in St. Paula. Po topniški pripravi, ki se je začela 28. maja 1919 ob četrti uri zjutraj in je trajala četrte ure, je Labotski odred začel napadati v ukazani smeri. 2. četa je ob 5.30 brez posebnih naporov zavzela Puhštanjski hrbet in s tem prebila sovražno linijo, 3. četa je ob 13.30 dosegla Dravograd.⁸ Do 2. junija je 1. bataljon napredoval do St. Paula, enako 2. bataljon, 3. bataljon na črto železniške proge južno od vasi Sachling—Hamsdorf. Po ofenzivi je polk zasedel odsek Kleinalpe — St. Jakob — Wölnitz (Golovica). Na teh položajih je ostal do 1. julija 1919, ko se je moral umakniti na novo demarkacijsko črto južno od St. Paula nad Labotom. Prvi bataljon je zasedel odsek Labot, 2. bataljon odsek Marenberg (Radlje), 3. bataljon je 1. julija odpoval v Ljubljano, kjer je ostal kot divizijska rezerva.

V drugi koroški ofenzivi so v 1. bataljonu padli poročnik *Ulrih Malič* in 4 vojaki, 14 vojakov je bilo ranjenih, 2. bataljon je imel 3 mrtve vojake, enega ranjenega oficirja in 13 vojakov, 3. bataljon je imel 2 mrtva in 8 ranjenih vojakov. V ofenzivi je Mariborski polk zajel 30 sovražnikov, med njimi 2 oficirja, zaplenil 3 topove, 47 strojnic in 6 minometov.

Za zasluge na koroški fronti so bila leta 1920 podeljena naslednja odlikovanja: polkovni poveljnik *Avgust Škrabar*⁹ je bil odlikovan z redom Karadžordževe zvezde z meči IV. stopnje, zlati vojaški red Karadžordževe zvezde z meči je dobil narednik *Leopold Hostnik*, red belega orla z meči 5. stopnje poročnik *Benedikt Zeilhofer* (predvsem za obrambo Radgone), podeljenih je bilo 12 zlatih medalj za hrabrost in 10 srebrnih medalj za hrabrost. Zlate medalje za hrabrost so dobili: kapetani I. st. *Mario Grisold*, *Metod Rakuša*, *Ferdo Plaskan*, poročnika *Janko Ahačič* in *Josip Hočever*, rezervna poročnika *Adolf Bezjak* in *Martin Bevk*, rezervni podporočniki *Vojteh Knop*, *Ante Frlič* in *Jakob Perhavec*, narednika-vodnika *Franjo Savrič* in *Matija Fras*. Srebrne medalje za hrabrost: narednik-vodnik *Anton Žerak*, naredniki *Ciril Draksler*, *Ivan Obed*, *Ivan Belak*, *Stanko Ozmec*, *Martin Tomažič*, kaplarji *Ivan Zagoršek*, *Franc Štiflar*, *Franc Konič* in *Franc Gregorinčič*.

Julija 1919 so v Mariborskem polku potekali tečajji srbščine, s popolno vključitvijo polka v skupno kraljevo armado pa je prišlo sredi julija 1919 tudi do znižanja vojaške in podoficirske mezd. To je bil povod za velik vojaški upor v Mariboru in na Koroškem 22. julija 1919. Izplačilo nižje mezd je bilo povod, resnični razlog pa nezadovoljstvo z novo velikosrbsko kraljevino in njeno vojsko. V Mariboru je v boju s kralju zvestimi četami padlo 6 upornih vojakov (če ne več, saj so bila po pisanju graških časopisov trupla upornikov, ki so padli na dravskem mostu, pometana v reko), dva svoja uporna obsojena tovariša pa so

morali sami ustreliti vojaki na dvorišču topniške vojašnice.¹⁰

Ob teh uradnih dejstvih o Mariborskem polku ne bi bilo prav prezreti tudi česa drugega. Ali je bil na primer poleti 1919 polk še vedno enak kot novembra 1918? Ali se ni v enoti dogajalo nekaj, česar nizanje podatkov v okviru polkovne zgodovine ne pove ali pa tudi ne more povedati? Če ne bi bilo julijskega upora 1919, bi bil odgovor na to vprašanje manj pomemben, toda zaradi upora ni, čeprav je odgovor dejansko že upor sam. Več znamenje pove, da je prišlo leta 1919 v Mariborskem polku do bistvenih sprememb, najpomembnejši sta zadržanje polka ob aprilskem ponesrečenem napadu na Koroškem in seveda upor julija 1919. Že takoj po porazu ob avstrijskem protinapadu maja 1919 so se na Slovenskem začele razprave z obtožbami, kdo je poraz zakrivil. O tem so kasneje pisali tudi zgodovinarji. Prevladalo je mnenje, da je poraz zakrivilo slovensko vodstvo, ki je sprejelo sklep o napadu na močnejšega sovražnika, k porazu pa je prispevalo stanje, v katerem je bila vojska, slaba oskrba in ob vsem še socialistična propaganda. Pripisovanje krivde slovenskim voditeljem je bilo politično vzeto z vsedržavnega vidika koristno, saj je potrjevalo šibkost Slovencev in pomagalo centralizacijskim ciljem Beograda. Zato je lahko ohranil čiste roke general Smiljenič, čeprav je bil na čelu slovenskih polkov že od februarja in je tudi odobril dispozicije za napad. Ta smer obravnave ni predmet teh vrstic, zato ostanimo samo pri začetem izhodišču. Po tem pa — ne samo vodstvo, tudi slovenske enote leta 1919 niso bile več enake kot leta 1918. Ob vsem, kar vemo o julijskem vojaškem uporu, jih je spremenila realnost v novi državi.

Slovenski vojak je bil za Jugoslavijo iz Majniške deklaracije, za slovensko-hrvaško republiko, kot je nastala novembra 1918, ni pa bil za velikosrbsko monarhijo. Razen tega se je leta 1919 bistveno spremenila tudi sestava slovenskih enot. V Mariborskem polku so bili v začetku novembra 1918 sami prostovoljci. Tudi po Maistrovem mobilizacijskem razglasu z dne 9. novembra 1918 so prišli — po Mravljakovih spominih za zbornik 1958 — še vedno samo tisti, ki so tudi hoteli priti. Mobiliziranje januarja 1919 pa je bilo bistveno drugačno. Moral je priti, kdor je hotel ali ne, še doslednejši je bil vpoklic na »orožne vaje« maja 1919 pred ofenzivo na Koroškem. Nekateri podatki nam povedo, da so bili vpoklicani ne samo Slovenci, marveč tudi pravi Nemci. Tako je na primer 10. junija 1919 v Ljubljani pripadnik 3. bataljona Mariborskega polka Nemeč narednik Fischer pred zborom dejal, da mu ne more nihče zapovedati, naj govori v drugem jeziku kot materinem, in da se bo pritožil nemškemu konzulatu. Ta isti narednik je 2. julija z narednikom Hinkom Krištofom v Mariboru vlomil v glavno blagajno Mariborskega pešpolka in odnesel 8600 kron. Ta drobec pove, kdo vse je bil v uniformi nove vojske.

Po porazu maja 1919 je precej ostrih obtožb vežljalo tudi oficirjem slovenskih polkov, zlasti na pri-

mer poveljniku 3. bataljona Mariborskega pešpolka, češ da je dajal zmedena povelja. Očitki niso bili neupravičeni, ker pa je prišlo do razkroja tudi v drugih enotah, je mogoče prej ugotoviti, da mnogi oficirji niso bili dorasli zahtevnejši stopnji vojskovanja. Na pomembne poveljniške dolžnosti so prišli oficirji, ki so z osebno hrabrostjo, iznajdljivostjo in izkušnjami iz svetovne vojne dobro poveljevali svojim vodom in stotnijam, poveljevanje bataljonom pa je bilo prezahtevna naloga.

15. julija 1919 je bil Mariborski polk po vključitvi v skupno kraljevo velikosrbsko vojaško organizacijo preimenovan v 45. pešadiski puk. Ukaz z dne 30. junija 1919 o preimenovanju je polk dobil v St. Paulu 3. julija 1919. Po zmagoviti ofenzivi na Koroškem je polk ostal na svojih položajih do 20. oktobra 1919. Takrat je 1. bataljon v Ljubljani zamenjal 3. bataljon, 2. bataljon je bil razmeščen na odseku Grebinj in v Labot je prišel 3. bataljon. 25. junija 1919 so bili demobilizirani vsi starejši od 38. let. Slovensko naravo je polk ohranil do demobilizacije maja 1920.

V tem času je potekalo razslovenjanje polka,¹¹ slovenskim oficirjem so se začele dogajati vedno večje krivice. Polkovni poveljnik podpolkovnik Avgust Škrabar je postal leta 1920 pomočnik novega srbskega polkovnega poveljnika, major Edvard Vaupotič je bil razporejen celo samo za komandirja 4. čete v 2. bataljonu, ki mu je zdaj poveljeval neki srbski major. Novembra 1920 je bil poročnik Benedikt Zeilhofer samo vodni oficir v 4. četi 2. bataljona, slovenskega poveljnika je imel samo še 1. bataljon ... in tako dalje in tako dalje. V polk so prihajali rekruti iz južnih delov države, tja pa so bili premeščeni slovenski oficirji. Vsak je moral praviloma prebiti več mesecev v okupacijskih enotah v albanskih krajih.

V starojugoslovanski armadi sta kasneje do generalskega čina napredovala nekdanja oficirja Mariborskega polka Mirko Rajh in Metod Rakuša, mogoče še kateri, po drugi strani pa je bil celo z nesmiselno obtožbo preganjan in zapostavljen ter končno upokojen kot kapetan I. stopnje odlikovanec z redom belega orla z meči Benedikt Zeilhofer, podobno se je godilo še marsikateremu slovenskemu oficirju. Uspeli so predvsem tisti, ki so brez predsodkov sprejeli narodno in razredno naravo kraljeve armade, ki so pozabili, da so najprej Slovenci in šele potem vse drugo, torej na tisto, zaradi česar so pravzaprav novembra 1918 dvignili orožje proti stari mačehovski Avstriji in tudi postavili slovenski Mariborski polk.

OPOMBE

1. Več o tem in o že večkrat opisanih dogodkih je predvsem v literaturi: Maistrovi spomini v Spominskem zborniku 1918/19, Maribor 1979; Lojze Ude: Boj za severno slovensko mejo 1918—1919, Maribor 1977; več osebnih pričevanj je bilo pripravljenih za onemogočeni spominski zbornik leta 1958 in bodo natisnjena v zborniku 1988. 2. Edvard Vaupotič, aktivni oficir avstroogrške armade, rojen 25. avgusta

1881, umrl 29. marca 1953, med prvo svetovno vojno v mariborskem 26. strelskem polku, znan po osebni hrabrosti v jurišnem oddelku. Po prvi svetovni vojni je ostal v aktivni vojaški službi in je dosegel čin podpolkovnika. 3. Zbornik Slovenci v desetletju 1918—1928, R. Andrejka: Razvoj vojaštva in vojaški dogodki od prevrata do danes. 4. Ta imenski seznam in drugi podobni imenski seznama ter številčni podatki so iz polkovne zgodovine. Napisal jo je major Ivan J. Krpan in jo je izdal 45. pešadski puk v Mariboru leta 1926 pod naslovom Istorija 45. pešadiskog mariborskog puka 1918—1922. 5. Z znakom * pri priimkih so označeni aktivni oficirji, rezervni pa so brez njega. Te oznake niso popolnoma zanesljive, pri posameznikih pa je znak °, ko ni mogoče določiti ali gre za aktivnega ali rezervnega oficirja, saj so oznake deloma nastale leta 1978 na podlagi spomina Cirila Skvarče. 6. Več o tem je napisal sam Zeilhofer v Dialogih, Maribor, 1969, številka 1—2. 7. Svoje spomine na te dogodke je opisal pod naslovom Tri zgodbe s koroške fronte 1919. leta v Mariborskem koledarju za leto 1936, str. 82—98. 8. Celotno napredovanje Mariborskega polka v tej ofenzivi je natančno popisano v Krpanovi knjigi Istorija 45. pešadiskog puka, Maribor 1926. 9. Avguštin Škrabar se je

rodil 10. avgusta 1866 v Barkovljah pri Trstu, kot častnik domobranskega polka št. 5 se je udeležil 1. svetovne vojne in postal leta 1916 podpolkovnik. V Maribor je prišel iz Ljubljane 15. novembra 1918. Poveljnik Mariborskega in kasnejšega 45. pehotnega polka je bil od novembra 1918 do 21. oktobra 1920, ko ga je zamenjal neki srbski podpolkovnik, Škrabar pa je nazadoval v pomočnika polkovnega poveljnika. Po upokojitvi je živel v Mariboru, Zveza Maistrovih borcev ga je izvolila za prvega predsednika in častnega člana. V Mariboru so ga borci posebej počastili ob njegovi 70-letnici leta 1936 in 80-letnici 1946. 10. Več o uporu je zapisano v člankih: dr. Milan Ževart: Vojaški upor v Mariboru julija 1919, Dialogi, Maribor 1967, str. 561—570; Janez J. Švajncar: Prispevek k podobi o vojaškem uporu v Mariboru leta 1919, Kronika, Ljubljana 1982, str. 214—224, in drugod. Leta 1987 je bil v Mariboru zgodovinopisni posvet o vojaških upornih in revolucionarnih gibanjih v Mariboru 1918—1941 in tako tudi o vojaškem uporu julija 1919. 11. Več o tem sem napisal v članku Razslovenjanje slovenskih vojaških enot v kraljevini SHS s primerom Mariborskega pešpolka, Kronika, Ljubljana 1982, str. 31—41.

SLOVENSKI SPOMENIKI PADLIM V PRVI SVETOVNI VOJNI

ŠPELCA ČOPIČ

* * *

S tem naslovom so zajeti različni spomeniški objekti: kamnite plošče, obeliski in kvadri, kipi in različne stavbe, ki so bili postavljeni med obema vojnama v spomin na slovenske vojake, padle na različnih frontah. Spomeniki so pomensko označeni z letnicami začetka in konca prve svetovne vojne, z različnimi simboli in najpogosteje z imeni padlih vojakov. Spomeniki so bili postavljeni pogosto na pokopališčih, v zavetju farne cerkve in redkeje samostojno na izbranim prostoru v vasi ali mestu.

Spomeniki druge svetovne vojne so jih potisnili v senco in njihovo vzdrževanje je postalo odvisno od večje ali manjše zaščitenosti pokopališč in skrbnosti cerkvenih upraviteljev za kulturno dediščino, vse dokler niso dobile veteranske borčevske organizacije znova več veljave in se niso odbori zveze borcev zavzeli tudi za spomenike padlim v prvi vojni. Ta del slovenske zgodovinske dediščine je še vedno neenakomerno varovan in propagiran ter malo prisoten v zavesti slovenskega naroda, kar je razumljivo iz samega poteka zgodovinskih dogodkov. Upamo lahko, da bodo zgodovinske raziskave in vrednotenje rezultatov povečali zanimanje za prvo svetovno vojno, prav kot lahko raziskava političnega življenja v Sloveniji med obema vojnama odkrije vlogo, ki jo je imelo postavljanje spomenikov padlim in manifestacije ob njih. Mimo te vsebine pa so vredni pozornosti spomeniki sami kot objekti likovnega spomeniškega programa.

Predstavljeni spomeniki padlim v prvi vojni so bili raziskani v sedemdesetih letih kot del širše zastavljene raziskave slovenskega spomeniškega kiparstva v prvi polovici 20. stoletja.¹ Za primerjavo so bili pritegnjeni tudi arhitektonski spomeniki in le deloma spominke plošče. Seveda lahko vrednotimo spomenike po čisti likovni kvaliteti, brez misli na obsežnost smrtne žetve, ki jo zaznamujejo ali na politične boje, ki so spremljali njihovo postavljanje. Vendar se je pri spomenikih težko popolnoma izmakniti njihovi vsebini in pogosto težavnem nastajanju, kar narekuje nekoliko širši pristop. Tako so v prvem delu predstavljeni spomeniki različnih oblik in kvalitete v grobem časovnem zaporedju ter v drugem delu skopo razčlenjena in ovrednotena celotna dediščina, seveda le na izbranih primerih.

Prav na začetku dobe, ki nas zanima, se nam ponuja kip *Kranjskega Janeza*, ki je šele pozneje dobil pod svoje okrilje mrtve vojake. Kiparju Svetoslavu Peruziju je v Judenburgu naročilo poveljstvo c.k.r. 17. pehotnega polka kranjskih Janezov kip vojaka v uniformi polka. Leta 1916 ga je izdelal v polovični velikosti v mavcu, nato 1917 izklesal figuro v tirolskem marmorju in dokončal glavo, ko je bil odpuščen iz Judenburga.² Nedokončani kip je prevzel novodošli mladi kipar, avtor odmevnega modela za Gubčev spomenik, Lojze Dolinar, ki se je s Peruzijevim ki-

pom vrnil v Ljubljano in ga dokončal. Kranjski Janez je bil tako »razpoložljiv« kipi in ko so 1923. leta pripeljali v Ljubljano posmrtno ostanke judenburških žrtev, so ga postavili na njihovo gomilo. Kipi je dobil kockast podstavek iz belega kamna s črnimi napisnimi ploščami in je stal med grobovi šestih judenburških upornikov, okoli pa so bili med mladimi smrekami še drugi vojaški grobovi.³ Slabo vzdrževanje le-teh je povzročalo stalne skrbi ljubljanski mestni občini, ki pa je šele tik pred drugo svetovno vojno uresničila dokončno ureditev vojaškega pokopališča, h kateremu se povrnemo.

Postavljanje spomenikov padlim vojakom je bilo odvisno samo od dinamičnih posameznikov, ki so znali organizirati nabiralno akcijo med farani, v vojaških organizacijah ali mestni skupnosti ter se dogovoriti za obliko spomenika in prostor postavitve. Najenostavnejša oblika je bila *spominska plošča*, ki so jo vzdali na cerkveno steno, redkeje občinsko poslopje, kar je bilo odvisno od politične orientacije glavnih zbiralcev in organizatorjev, vendar je v vaškem okolju prednjačila cerkvena sosesčina. Najpogostejša je bila pravokotna oblika plošče z gladkim okvirom ali valovito okrašenim zgornjim zaključkom. Na plošči sta bili letnici 1914 in 1918, pogosto enakokrak križ v krožni obliki ter imenski seznam padlih vojakov, včasih razporejenih po vaseh in redko dopolnjen z ovalnimi fotografskimi portreti na porcelanu. Na nekaterih ploščah so bili še drugi simboli kot palmova veja, redko vojaški boben, sablja in puška, izjemoma žalostni počivajoči lev, ki ga je populariziral avstrijski kipar A.D. Fernkorn na asperskem spomeniku. Ti dodatki so bili vgravirani ali reliefno obdelani. Plošče so bile po drugi vojni s cerkvami vred potrebne obnove in z njimi večkrat modernizirane, običajno s poenostavljenimi oblikami okvirov. Ti spomeniki ne posegajo po močnejših likovnih učinkih, celo če so bolj ambiciozno zasnovani kot v *Čemšeniku*, dominira učinek cerkvene fasade spomeniško kompozicijo, ki jo sestavljajo visoko križanje, dve ozki dolgi plošči z imeni padlih in klečalnik spodaj. Glavnina ostaja trezno informativna vsaj za gledalce, ki jih ne prizadene branje imen padlih. Gradivo ni v celoti zbrano, saj beleži Krajevni leksikon Slovenije celo prosto stoječe spomenike padlim v prvi vojni le izjemoma, ne pa spominskih plošč, ki so tudi v likovni domeni čisto na obrobju, pomembne torej le kot zgodovinska pričevanja.

Med oblikovalci spomenikov padlim so bili dejavni mojstri podobarskih delavnic in domači kamnoseki, posebno če je bil naročen preprost *obelisk*, ki je sodil v njihov program nagrobnih spomenikov. Tako so že 1922. leta postavili na pokopališču ob župni cerkvi sv. Jurija v *Šebreljah* spomenik padlim v obliki čokatega obeliska na kockastem podstavku in nizko piramidno zaključenega.⁴ Poleg vojnih letnic in imen 46 padlih vaščanov izstopa spomenik z majhnim angelom s križem, kakršne so imeli kamnoseki na zalogi za nagrobne in z večjim številom verzov o temačnih straneh življenja in svetlobi nad zvezdami. Okoli spomenika

je majhen ograjen vrtiček, tako da se le po napisih razlikuje od ostalih nagrobnikov. Spomenik so domačini postavili z lastnimi sredstvi, odkritje je bilo zelo slovesno, saj so se ga udeležili celo slovenski poslanci v rimskem parlamentu. Šebreljci pa so zaigrali dramsko igro Ignacija Borštnika »*Stari Ilija*« in z dobičkom pokrili stroške za spomenik. Slavje je bilo med zadnjimi v okupirani Primorski, v kateri so fašisti postopoma porušili starejše slovenske spomenike in med vojnama postavili svoje, v proslavo zmagovite Italije.

Kamnosek France Cengle iz Radovljice je bil avtor spomenika v *Kamni Gorici* (1925), narejenega v obliki *kamnitih »vrat«*, ki jih varujeta dve kamniti granati — ti sta nova simbola — in na vrhu orel z razpetimi krili. Na ločni konstrukciji je razvršenih pet porcelanastih portretov, ki jih ob odkritju spomenika še ni bilo. Na poglobljenem delu vrat pa so na sivi marmornati plošči pod enakokrakim križem razvrščena imena padlih. Nasproti nekoliko surovemu vtisu tega spomenika deluje — ali je deloval — bolj sloko drugi spomenik istega avtorja v *Dovju-Mojstrani* (1925). Spomenik stoji pred vhodom na pokopališče v Dovju in ga sestavljajo: tristopenjsko podnožje, nizek zidec v ozadju, v sredini uokvirjena črna plošča z imeni padlih, na okviru venec porcelanastih portretov in zgoraj vojak v uniformi 17. kranjskega pešpolka, kar je bilo morda za spomenik usodno. Leta 1938 so neugotovljeni storilci vrgli vojaka s podstavka, mu odbili glavo in ga zakotalili v Savo. Kipi brez glave so pred leti še hranili v Dovju, spomenik pa je ohranjen, toda brez vertikalnega zaključka.

Kamnosek Vinko Čamernik je izoblikoval še nekoliko bolj bogato sestavljen spomenik na pokopališču v *Šmartnem ob Paki* (1926). Obdaja ga dvojna ograja iz cementa, zunanja iz granat, povezanih z verigami in notranja, dekorativno zvezdasto preluknjana. V sredini se dviga prizmatični spomenik z napisnim delom in reliefnimi simboli: ugasnjena, navzdol obrnjena plamenica in navzdol obrnjen meč, ki ga ovija palmov list. Na vrhu stoji vojak s čelado na glavi, puško ob nogi in vencem v eni roki. S svojo višino presega spomenik obdajajoče nagrobne in je daleč vidno znamenje ob cerkvi.

Med spomeniki z bolj zapleteno genezo je bil Malgajev spomenik na *Ravnah* (1924), prvi, katerega odkritje je odmevalo po vsej Sloveniji. Spomenik so Nemci 1941. leta uničili in je bil 1947 postavljen v novi obliki. Prvotni je bil bolj slopast kot obelisk, narejen iz grobih klesancev pohorskega granita. Na bazi so stale štiri štiriindvajsetcentimetrskate granate, izdelek guštanske jeklarne. Na srednjem kubusu je tekel na beli marmornati plošči napis o Malgaju in Maistrov verz: »*A jaz ne spim ...*«. Na naslednjem zožujočem delu iz velikih bronastih črk ime junaka, nad njim majhen reliefni portret in zgoraj državni grb iz belega marmorja, čisto na vrhu pa kamniti križ za zaključek kompozicije. S pripravami za spomenik je začel odbor že 1919. leta s prošnjo za nabiralno akcijo, ki je bila tedaj naslovljena še na okrajno glavarst-

Spomenik padlim v prvi vojni, Šmartno ob Paki, 1926

vo v Velikovcu. Plečnikov učenec Jože Burger je pripravljaval osnutke, k sodelovanju je bil povabljen sam mojster Plečnik in vso akcijo je spremljal general Rudolf Maister, katerega pesem o Malgaju je za priložnost odkritja uglasbil Emil Adamič. Odbor je imel v načrtu različne oblike spomenika, celo predelavo v spomeniško obeležje »Votle peči« pri Tolstem vrhu, pri čemer je zadel ob neke načrte elektrifikacije tedanjega lastnika terena in guštanjskih — sedaj ravenskih — jeklarn grofa Jurija Thurna. Končno je odbor v časovni stiski, ker je hotel odkriti spomenik na obletnico Malgajeve smrti, sprejel realizirano varianto. Ob vložnem delu je bil spomenik likovno skromen dosežek, toda iz secesijske vesnanske risbe, ki je spomenik popularizirala na razglednici, veje nekaka domačijska nota, čustveno odmevna posebno za koroške poplebiscitne begunce.⁵

V Borovnici so 1927. leta postavili nenavaden spomenik padlim, ki spominja na znamenje z nekakim kamnitim lectovim srcem ali kamnito monštranco na vrhu. Načrt je izdelal Oton Grebenc, profesor na Tehnični srednji šoli v Ljubljani, ki je bila tedaj tudi glavna za likovni pouk na tej stopnji.⁶ Leto dni kasneje je kipar Cankarjevega spomenika na Vrhniku, Ivan Jurkovič, postavil v Škofji Loki spomenik padlim v obliki nekake nacionalne herme. V brezovem gaju ob pokopališču stoji visok masiven slop, ki nosi na vrhu kip žalujoče Slovenke v narodni noši.⁷

Med obema vojnama najbolj zaposleni spomeniški kipar Lojze Dolinar ni odklonil niti manjših spomeniških del: reliefa za *Begunje pri Cerknici* (1927), kipa stoječega vojaka na spomeniku v Polju (1926)⁸ in klečečega na spomeniku v *Preski pri Medvodah* (1926). Figura vojaka v standardni opremi je modelirana v gladkih večjih površinah, fiziognomija že otrpla v stilizaciji poglobljenih očesnih duplin in upadlih lic ter grenko ukrivljenih ust. Za spomenik v *Polzeli* (1927) je Dolinar zasnoval ranjenega leva v kraškem kamnu. V nizki diagonali vzpenjajoča se žival doseže za pogled od daleč kar patetičen izraz bolečine, ki ga iz bližine oslabita dekorativna stilizacija grive in skromno oblikovani, iz umetnega kamna narejeni podstavek.⁹

Ob koncu dvajsetih let sta postavila svoje spomenike tudi oba glavna predstavnika slovenskega ekspresionizma, ki sta se v teh letih že umirila in posebno za javni prostor ublažila slogovne skrajnosti: brata France in Tone Kralj. Tonetovo delo je relief na spomeniku padlim v *Dobu pri Domžalah* (1928), ki predstavlja vojaka z umirajočim ali mrtvim tovarišem v naročju.¹⁰ Kompozicija je blizu motivu Pietà, modelacija nekoliko suhoparna in grafično ostra. Spomenik je bil po drugi vojni spremenjen, ne da bi bil poškodovan relief, le celota znižana in z novo napisno ploščo prilagojena sosednjemu spomeniku padlim v drugi svetovni vojni. Tonetov spomenik padlim na

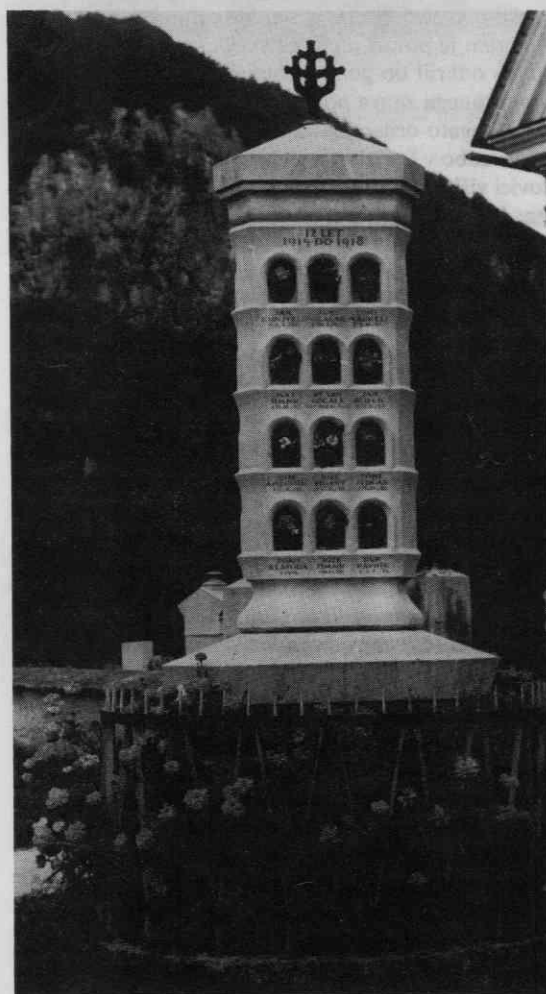
Spomenik padlim v prvi vojni (Tone Kralj), Sv. Gora pri Litiji, 1929

Sveti Gori nad Litijo (sedaj Zasavska Gora, 1929) sestavlja pravokotno podnožje z marmornato napisno ploščo, na njem se dviga debel cilindrični steber s figuro klečečega vojaka. Ima nagnjeno glavo, ena roka leži na prsni, druga drži puško. V profilu se telo prikazuje v zlomljeni liniji, krhko v primerjavi z velikostjo podstavka. Tokrat je kipar zasnoval celoto spomenika enotno, tudi na podstavku ni več tradicionalnih profilov in ornamentov.

France Kralj je postavil ob južni steni domače župne cerkve sv. Križa v *Dobropolju* (sedaj Videm-Dobropolje, 1930) 7 metrov visok spomenik padlim.¹¹ Tudi tega je v celoti sam zasnoval: podstavek v obliki kvadratične plošče nosi na straneh simbol križa, letnici vojne, imena vasi in padlih vojakov ter avtorjevo signaturo. Iz plošče se dviga proti vrhu razširjeni stožčasti steber in na njem klečajoči vojak iz kraškega kamna, ki sega z eno roko proti vratu, z drugo za glavo, puška mu drsi med kolena. Vsa kompozicija od baze preko rdeče obarvanega stožca vleče pogled navzgor h krčeviti, stlačeni figuri, pa čeprav meri ta skoraj dva metra in pol. Od črk do figure je očitno kiparjevo iskanje skladnosti novih oblik.

Tu prekinjamo skupino figuralnih spomenikov z deli arhitektov Ivana Vurnika in Jožeta Plečnika. Vurnikovi spomeniki padlim v prvi vojni so bili postavljeni: v *Bohinjski Beli* in v *Trbovljah* (1926), v *Vodicah* in na *Črnučah* (1927), v *Šmartinu pri Kranju* (sedaj *Stražišče*, 1928) in 1929 v *Srednji vasi* v Bohi-

nju. V *Bohinjski Beli* je dvignil na okrogli podstavek prizmatični slop z vdolbinicami za lučke ali rože in imena vojakov pod njimi.¹² V *Trbovljah* pa je sestavljal sploščeno tabernakeljsko ogrodje iz kamna in kovanega železa, ki deluje kot znamenje v prostoru.¹³ V *Vodicah* je postavljena slopasta kompozicija variiranih členov z vdolbinami za večno luč in križem na tankem vrhnjem delu, kar spominja od daleč na srednjeveške svetilnike. Na šmartinskem pokopališču je položil zelo plitvo široko bazo, nanjo kockasto, šilasto urezano podnožje slopa z imeni padlih in vse prekril z nizko razsežno streho. To krasijo na notranji strani bakreni reliefi apokaliptičnih jezdecev, narejeni po načrtu kiparja F. Kralja. Črnuški spomenik je monolitni stebriček z moderniziranim jonskim kapitelom in vencem kovanih svetilk pod volutami, postavljen v krožno cvetlično gredo. Cvetja danes ni več. Ob župni cerkvi sv. Martina v *Srednji vasi* v *Bohinju* je postavil visoko »okno«, zapolnjeno z imeni padlih vojakov v spodnjem delu in odprto z mrežo v zgornjem, kjer se na nebu profilirajo krščanski simboli.

Spomenik padlim v prvi vojni (arh. Ivan Vurnik), Bohinjska Bela, 1926

Arhitekt Vladimir Šubic je izoblikoval spomenik padlim iz šempetrske fare v *Ljubljani* (1927). Jedro je mrežast kovinast valj z vkomponiranimi simboličnimi oblikami, obdajajo pa ga štirje slopi z napisi.¹⁴ Spomenik na krožni stopničasti bazi je stal tesno ob zidu cerkve sv. Petra, leta 1939 pa so ga premaknili na sedanji Hrvatski trg ter mu dodali tanki vertikalni svetilnik v sredo valja, slope pa razvrstili levo in desno. Ob teh likovno zahtevnejših spomenikih so še vedno postavljali preprostejše obeliske, nekoliko modernizirane (*Zagorje*, 1928) ali bolj tradicionalne (*Moravče*).

Med Plečnikovimi spomeniki padlim v prvi vojni ima najzanimivejšo predzgodovino spomenik v *Breznici* (1931), ki mu je France Stelè posvetil daljši članek v *Mladiki*.¹⁵ Na Plečnikovem prvotnem načrtu za brezniški spomenik je narisana kamnita krogla — zemlja — iz rezanega kamna, postavljena na umetno vzpetino, ki naj bi bila kot naravni griček, porasel z gorskim zelenjem. V izvotleni krogli bi naj gorela večna luč. Ker domači kamen ni bil dovolj kvaliteten za kroglo, so naročili boljšega, ki pa je zaradi nesporezuma dospel že rezan v blokih, mere katerih pa niso ustrezale načrtu. Da ne bi uničeval lepega materiala in trošil preveč denarja, je naredil arhitekt nov načrt, v katerem je povzel idejo gotskega svetilnika, kakršnega so odkrili ob gotski stolnici v Mariboru in ga restavriranega znova postavili ob cerkev. Plečnik je narisal bogato ornamentirane, bolj baročne variante in za izvedbo v linijah strog visok obelisk, ki nosi na polovici višine kip sv. Krištofa, delo kiparja Borisa Kalina, in na vrhu skoraj gotski zaključek z odprtini za večno luč in križnimi konicami. Pred spomenikom je menza, celota postavljena na levi strani fasade Marijine cerkve v Breznici. B. Kalin se je vživel v arhitektovo zamisel, rahlo stiliziral draperijo, obraz starca in otroka pa modeliral bolj realistično, predvsem pa je zadržal krivine teles in draperije, da so ustvarjale živahnost in presenečenje, ne da bi uničile vertikalni zagon spomenika.

V tridesetih letih je volja do postavljanja spomenikov padlim pešala, obenem pa se je krepila želja po iskanju novih spomeniških oblik, kot jo je dokazal že Plečnikov spomenik v Breznici. Osamljena sta dva obstenska figuralna spomenika: prvi v *Stari Loki* (1930)¹⁶ in drugi v *Trebnjem* (1933)¹⁷. Spomenik v *Stari Loki* je zasnoval akademski kipar Božo Pengov iz znane ljubljanske podobarske delavnice Pengovov, kamnoseško delo pa je opravil Alojzij Vodnik iz Ljubljane. Spomenik se dviga ob vzhodni steni staro-loške cerkve sv. Jurija. Pred spomenikom obdaja kovana železna ograja ozko cvetlično gredo. Za njo se na dveh stopnicah dviga tridelni podstavek: spodnji del nosi relief s prekrizanimi, navzdol obrnjenima plamenicama, povezanima s trakom, srednji del vojne letnice in imena padlih, zgornji pa v cvetličnem vencu marmorni medaljon z reliefom Žalostne matere božje. Tu se podstavek zoži in ga ob straneh mehko zaključita voluti. Na vrhu stoji kip postavnega vojaka s sklonjeno glavo in puško ob strani, v kraškem kamnu posplošeno, površinsko gladko modeliran.

Spomenik padlim v prvi vojni (kipar Božo Pengov), Stara Loka, 1930

Tudi trebanjski spomenik stoji ob vzhodni cerkveni steni župne cerkve Marijinega vnebovzetja, toda tokrat prav ob prometni cesti in ne odmaknjeno kot v *Stari Loki*. Členjena groba kamnita baza je razvita bolj v globino, ob straneh jo zaključujeta dve granati z imeni padlih in spredaj napisna plošča. Srednji kvader nosi skupino Kristusa in vojaka s sklonjeno glavo, ob njunih nogah sta med razbitinami kolo kake lafete in lobanja, za Kristusom na steni križ in celota vkomponirana pred tri šilaste loke v ostenju. Signirani avtor spomenika je bil mojster Lipovš iz Mirne, vendar sta figuri pripisani Meštrovičevemu študentu specialistu Frančišku Smerduju.

V *Bočni* so odkrili 1936. leta spomenik s kipom ranjenega vojaka, ki je delo kiparja Zdenka Kalina. Lopa arhitekta Franja Kugliča, v kateri stoji kip, odkriva iskanje novih oblik v zameno za nekdanje kapele. Ekspresivno dramaturgirana figura vojaka je redka v tej skupini kipov, pa tudi v Kalinovem kiparstvu.

V *Žireh* pa so 1938. leta postavili desno od cerkve sv. Martina prav tako spomenik padlim v kapeli nove

Spomenik padlim v prvi vojni, del kipa (Karel Putrih) v Žireh, 1938

oblike, za katero je naredil načrt arhitekt Rado Kregar, kipar pa je bil Karel Putrih.¹⁸ Visoko sloko kapelo loči od ceste kovana ograja. V zelo plitvi notranjščini so razvrščene napisne plošče, ki morajo naštetih kar 138 padlih iz žirovske fare. Putrihov kip, dvignjen kot na oltarju, predstavlja ležečega mrtvega vojaka v polni opremi in za njim zgornji del mlade žene s palmovo vejo in s plapolajočo draperijo. Nad vrati kapelice je bronasta glava — maska žalujoče žene, nad njo križ. Omenimo ob tem spomeniku težave, ki so bile značilne za mnoge. Že 1928. leta so Žirovci začeli zbirati za spomenik in do pomladi 1938 so imeli v hranilnici 15.000 dinarjev. Tedaj so osnovali poseben odbor, ki je odločil, da zaradi regulacijskega načrta podro staro kapelo Žalostne matere božje ter postavijo nov spomenik v obliki kapele. Zaradi visokega predračuna 30.000 din so ponovno razposlali vabila za prispevke in obljubljali, da bo spomenik nekaj posebnega in da Žiri ne bodo zaostajale za drugimi kraji v Sloveniji. Za spomenik so prispevali tudi svojci padlih iz Italije, kamor je tedaj pripadal del nekdanje žirovske far. Stroški za spomenik so narasli na skoraj 40.000 din in na dan odkritja je bila velika tombola, katere dobiček je nekoliko zmanjšal primanjkljaj.

V Črnomlju so 1938. leta postavili spomenik padlim v obliki iz grobih klesancev zgrajene usločene stene, ki nosi imena padlih in v sredini bronasti relief kiparja Franceta Goršeta z motivom matere in mrtvega vojaka. Kipar je komponiral figuri vertikalno v nalomljenih linijah in ju krepko posplošeno zmodeliral.

Relief na spomeniku padlim v Črnomlju (France Gorše), 1938

Vtis celotnega spomenika, ki je postavljen na bregu pod nekdanjo meščansko šolo, je zaradi odprtega prostora mogočnejši.

V Kamniku so že od 1924. leta zbirali denar za spomenik, akcija je ponovno oživila 1934. leta, saj so imeli tedaj že mnogi manjši kraji spomenike padlim. Veliko besed so posvetili lokaciji, nevsakdanjo idejo za spomenik pa je prispeval slikar in grafik Stane Cuderman.¹⁹ S sodelovanjem kiparja Borisa Kalina in domačih obrtnikov so zgradili ob pokopališču železobetonsko ločno konstrukcijo, ki je delno obložena s ploščami iz rdečkastega porfirja, na slopu ob pokopališkem zidu so na apnenčasti plošči imena padlih. V bližini je zdaj mogočna lipa, levo pa na nizkem gričku 3 metre visoka roka iz belega marmorja, ki drži rezilo meča in dviga visoko ročaj kot križ. Zaradi počasnega napredovanja vseh del se je odkritje zavleklo do 10. septembra 1939, teden dni po začetku druge svetovne vojne.

Tudi v Črenšovcih so zamujali s postavitvijo spomenika padlim. Kip so naročili kiparju Tinetu Kosu, ki ga je dokončal do 1939. leta, kamnosek Anton Vodnik iz Ljubljane pa je pripravil kvadratičen podstavek iz cementa in na njem spominski steber iz umetnega kamna. Na vrh so postavili Kosov kip vzravnane krilatega angela, ki je držal pred seboj zlomljeno telo vojaka. Spomenik so odkrili šele 1. septembra 1940.

Najredkejše oblike spomenika padlim so bile prave stavbe; taka je spomeniška kapela na Jesenicah

(1927), gladka kubična grobnica na pobreškem pokopališču v *Mariboru* (1937) in končno kostnica na ljubljanskem pokopališču *pri Sv. Križu*, sedaj *Žale*.²⁰ Najobsežnejšo zgodovino ima seveda ljubljanski spomenik. Ljubljana sicer ni bila v bližini bojišč, toda v njene bolnišnice so pripeljali mnoge ranjence, posebno s soške fronte. Poznejša pregledovanja ljubljanskih pokopališč so odkrila 5.165 vojaških grobov, med njimi 3.737 grobov Slovencev. Zakona o vojaških grobovih iz leta 1922 in 1928 sta zahtevala dostojno vzdrževanje grobov in zidanje mavzolejev, toda pomanjkanje denarja je ustavilo vsako začetno akcijo. Med njimi so bili načrti za »spominski gaj« in Plečnikov načrt za spomenik s tremi nizkimi piramidami in manjšimi obrobniimi kapelami. Ker je 1931. leta tudi italijanska država že uredila svoje veliko vojaško pokopališče, so 1937 razpisali natečaj, na katerem je zmagal ing. arh. Edo Ravnikar, ki je nato izdelal dokončne načrte, izvedbo pa je prevzel stavbenik Trčelj. Enajst metrov visoka, na zunaj zaprta centralna zgradba je sprejela vse izkopane kosti vojakov v svojo bolj bogato oblikovano notranjščino. Ima simetrično dvignjena dohoda zadaj in spredaj, kjer je na stopnišču dobil svoje dokončno mesto Peruzziyev kip Kranjskega Janeza, ki smo ga srečali na začetku te spomeniške dobe. Slovesno odkritje kostnice je bilo 10. decembra 1939. leta.

Seveda pa so slovenski umetniki sodelovali pri podobnih delih v drugih krajih Jugoslavije: kipar Ivan Zajec je avtor spomenika padlim v *Svilajncu*, ki ga je zmodeliral kar dvakrat, prvič 1926. leta in ko so ga med drugo vojno uničili, je naredil 1951 nov kip. Lojze Dolinar je bil avtor velikega spomenika padlim dijakom-vojakom v *Skopju* (1935, uničen), Josip Urbanija pa je bil med prvo vojno vojak v Bosni in njegov kip ogromnega žalujočega leva (1916—1917) so po vojni postavili na vojaškem pokopališču, današnjem partizanskem pokopališču v *Koševu* v Sarajevu in se sedaj pripravljajo, da bi ga restavrirali.

To je bila skopa predstavitev oblikovno zelo različne in kvalitetno neizenačene dediščine spomenikov padlim.

* * *

Spomeniki padlim v prvi vojni pripadajo široki spomeniški skupini in delijo z njo njene posebnosti, obenem pa imajo še svoje značilnosti. Spomeniki zavzemajo v likovni umetnosti mejni prostor med arhitekturo in kiparstvom pa tudi slikarstvom. Od najstarejših dob so močno odvisni od vsakokratnih družbenih razmer, eni seveda popolnoma, drugi manj, odvisno od sporočila.

Spomeniki padlim vojakom se pojavijo pozno v primerjavi z zgodnjimi upodobitvami vojakov na slavolokih rimskih cesarjev ali na reliefih na različnih kasnejših spomenikih zmagovalnim cesarjem in generalom. V Evropi so nastajali ti novi spomeniki z Napoleonovimi vojnami tudi pri nas v obliki stebra ali obe-liska, širili so se v Združenih državah Amerike po

končani državljanski vojni (1865) ter v Franciji po francosko—pruski vojni (1870—1871). Vojne, v katerih je bilo vse več — bolj ali manj — prostovoljnih vojakov, ki so sledili klicu vesti, svojemu prepričanju ali drugačnim nagibom, so zahtevale tudi počastitev njihovega spomina in z demokratizacijo družbe se je večalo število v domačem kraju postavljenih spomenikov. Nasledniki cesarjev in generalov so na teh spomenikih — posebno kiparskih — še vedno individualno predstavljeni imenovani junaki, ki jih lahko spremljajo reliefne upodobitve brezimnih vojakov. Le-ti so lahko upodobljeni na skupinskem spomeniku, posvečenem kakemu zmagovalnemu, slavljenemu polku.

Po prvi svetovni vojni so se spomeniki padlim v tej vojni silovito razširili. Ves čas med obema vojnama so postavljale spomenike svojim padlim zmagovalnim državam za svoje slavne zmage in strahovite poraze, ki so se končno le spremenili v zmage. Ker pa so imeli spomeniki vedno tudi mobilizacijsko vlogo za te ali one politične cilje, kar seveda odkrivamo tudi pri zmagovalcih, so postavljali spomenike tudi premagani, predvsem Nemčija, ki je z njimi — poleg ohranjanja spomina na žrtve — povezovala in povzdigovala nemški narod in z nastopom nacizma očitno propagirala svoje revanšistične in osvajalske programe. Podobno je fašistična oblast v Italiji prevzela spomeniško dejavnost na slovenskem Primorskem v svoje politične programe.

Velika bojišča prve svetovne vojne so bila seveda najprimernejši kraji za postavljanje spomenikov, saj so dejansko ostala ogromna množična grobišča, ki jih je bilo treba označiti. Vendar je bil pietetni dejavnik le eden med mnogimi in zato — da bi bilo za propagando bolj udobno — so postavljali spomenike tudi v mestih in krajih, od koder so bile žrtve ali sedeži oblasti. Tudi slovenski časopisi so prinašali ob slavnostnih odkritjih podobe spomenikov, tako francoskega spomenika pri Verdunu (1929) ali kolosalnega svetilniku podobnega spomenika pri Dixmuidenu v Belgiji (1930), ki se je napajal iz flandrijskega nacionalizma. Istega leta so odkrili spomenika v Lillu in Neuportu, 1935 v Metz u in tako dalje. Da tudi njim niso potekala zbiranja in dela po načrtu in pravočasno, nam dokazuje spomenik bitke na Marni in njenega generala Focha, ki so ga odkrili 10. 9. 1939, ko se je že začela druga svetovna vojna. Tudi italijanski spomenik padlim na soški fronti v Redipuliji sodi v skupino bolj veličastnih spomenikov na bojiščih, kjer je padlo mnogo Slovencev. Toda ta zemlja ni pripadla Jugoslaviji in Slovenci niso bili ne dovolj enotni, ne dovolj bogati niti politično dovolj močni, da bi izsilili postavitev svojega spomenika na tem zgodovinskem prostoru. Morda bi se vse to lahko zgodilo, če bi ..., toda uganjanja niso naša naloga.

Ker fronte niso potekale na tleh, ki so bila v novi državi slovenska, so Slovenci organizirali postavljane spomenikov v domačih krajih, v okviru cerkvene skupnosti fare ali upravne občine. Okvir je bil ozek, majhna posest — ustvarjalna in materialna — še raz-

drobljena in zato možnost uspeha zelo majhna. Oni veličastni spomeniki niso mogli biti modeli in tudi res je, da med obema vojnama v Sloveniji ni bilo nobene akcije s tako vseslovenskim in celo slovanskim odmevom, z vpletenimi političnimi nasprotji in angažirano kulturno javnostjo, kot je bilo pred prvo vojno postavljanje spomenika Francetu Prešernu v Ljubljani pa tudi tako ostre kritike ni doživel noben spomenik. Postavljanje dinastičnih spomenikov, ki so zahtevali precejšnja sredstva, so bile skoraj uradne zadeve.

Omejena sredstva in velikost spomenika seveda ne odločajo o njegovi umetnostni vrednosti, le dva med različnimi dejavniki te magije sta. Pomemben vrednostni dejavnik pa je soudeležnost v nastajanju in razvoju moderne umetnosti.

Toda v pregledih moderne umetnosti zadnjih sto let spomenikov padlim skoraj ne najdemo. Silovito spreminjanje umetnostnih oblik je potekalo v umetnikovem ateljeju in manjših skupinah umetnikov ter je le stežka prodiralo preko razstav v javnost. Občinstvo je tej umetnosti dolgo odrekalo pravico do javnega prostora. V Franciji so v Montaubanu postavili spomenik padlim (1898) v francosko—pruski vojni, delo kiparja Antoina Bourdella. Spomenik je kombinacija bolj tradicionalnih figur in mladega golega junaka, ki z divjo kretnjo dviga meč. Kipar je naredil več študij te nenavadne, nove figure, pretirane in silovite. Prav to plastiko pa so osvojili muzeji, ki jo razstavljajo samostojno in kot glasnik nove umetnosti deluje zato, ker je očiščena oblik, ki bi jo vezale na preteklost, le misel na baročna pretiravanja oplazi gledalca. Iz časa med obema vojnama ostajajo zabeležena spomeniška dela nemškega ekspresionističnega kiparja Ernsta Barlacha, ki so jih nacisti porušili (predvsem spomenik v Güstrowu 1927, obnovljen v Kölnu) in spomenik padlim v marcu (Weimar 1920) arhitekta Walterja Gropiusa, ki je cikcakasta, geometrizirana arhitektonska oblika. Sicer pa tudi drugi spomeniki niso mnogo bolj številni, v najozjem izboru so ostali le trije in med njimi ni figuralnega kiparskega spomenika. V odvisnosti do sodobnih umetniških tokov, ki znova uveljavljajo figuralno umetnost in navezujejo na tradicijo, se lahko podobno ozke sodbe kmalu spremenijo, kar še ne pomeni, da bodo izgubile moč vse ostre kritike, namenjene spomeniškem kiparstvu.

* * *

O slovenskih spomenikih padlim v prvi vojni je bilo kar precej objavljenega in učinkujejo teksti kot nekaka kronika dogajanja z mnogimi nadrobnostmi. Malo pa je likovno kritičnega, malo misli o likovni vrednosti spomenika, o njegovem izrazu, kvaliteti celote in o odnosu do obdajajočega prostora. Največ tovrstne pozornosti je spomenikom padlim posvetil Karel Dobida v reviji Mladika in bolj občasno je zastavil besedo za izbrane spomenike France Stelè.

Oba sta bila proti ambicioznim spomenikom mojstrov podobarskih delavnic in kamnosekov, proti spomenikom, ki jih nista zasnova in izrisala kipar

ali arhitekt. Tako je zapisal K. Dobida: »V Ljubljani imamo oddelek za stavbinsko umetnost na univerzi, dovolj sposobnih arhitektov in kiparjev, da se nam ni treba obračati za umetniške spomenike do neveščih obrtnikov. Zavedajmo se, da spomenike ne postavljamo za par let.«²¹ F. Stelè je bil še strožji: »... brez sodelovanja umetnika danes ne more biti dobrega spomenika, tudi če bi šlo za najenostavnejše naslikan ali izklesan spominski napis. Naš slikarski ali kamnoseški obrtnik ga ne zmore več.«²² Tudi petdeset let kasneje ni mogoče spremeniti njune sodbe. Le to, česar se je K. Dobida bal, ko je zapisal, da bodo po teh spomenikih »... še čez deset in sto let sodili in obsodili naš okus, in, ko nas vseh že davno ne bo več, bo še kamenje vpilo,«²³ se ni izpolnilo. To kamenje ni bilo nikoli posebno glasno in z leti je postalo še tišje, posebno ko so po drugi vojni preplavili njihovo okolje številni novi spomeniki padlim v drugi vojni. Med temi novimi je marsikateri dokazoval, da v nekaj desetletjih likovna kultura in čisto obrtniško znanje nista postala vsesplošna last niti zabeležila pomembnega dviga. Vendar imajo tudi najrevnejši spomeniki svoje občinstvo in ko postanejo del svojega okolja, delijo z njim svojo usodo, so uničeni ali zaščiteni in pridobivajo novo občinstvo med občudovalci starega in ljudskega.

Tudi za akademske kiparja spomeniki padlim niso bili lahke naloge in v razponu svoje nadarjenosti jim niso vedno posvetili dovolj ustvarjalne energije, iskanj in poglobljanj, saj noben spomenik ne sodi med najboljša dela vsakega med njimi. Razlog za to niso mogla biti samo omejena sredstva, temveč prej šibko družbeno vrednotenje spomenika. To se je po drugi vojni v Sloveniji in Jugoslaviji spremenilo, ne glede na mnoge slabe spomenike, ki so nastali, so pomembni umetniki vložili v spomenike velik ustvarjalni potencial in imeli vso podporo vsaj dela družbe.

Med kiparskimi spomeniki je začetnik vrste Peruzijev kip Kranjskega Janeza iz Judenburga, ki je enostaven, statičen, zamišljen in trpen. Z njim je dal kipar zgled nekakega nad svojo usodo žalujočega vojaka, nebojevitiga, vojni odtujenega. Vzorov za bolj junaški tip, za razgibanega vojaka v napadu, za dramatični izraz in labilni položaj ranjenega ali umirajočega je bilo dovolj. Vendar so sprejeli slovenski kiparji in občinstvo podobo tega vdanega vojaka v statični pozi, ki z nobeno preživo gesto ne kali pietetnega miru. Kljub temu, da je bil delo dveh kiparjev, je kip dovolj skladen, brez drobničavosti realističen in predstavlja nekakega »človeka brez posebnosti«, ki mu daje poseben poudarek, nekako dodano vrednost predvsem strogi okvir Ravnikarjeve kostnice.

Brata Kralja sta zasledovala enotno koncepcijo spomeniške celote. Tonetov spomenik na Sveti Gori je ocenil K. Dobida kot »... prav lepo in v svoji preprostosti iskreno delo ...«,²⁴ katerega šibka točka je neodporni umetni kamen. Težko bi našli spomenik, ki bi se bolj harmonično povezoval z okoljem pa tudi figura sama, drobna na masivnem valju podstavka, nakazuje rahlo rotacijo in spaja s tem šibkim vtisom

gibanja pravilne geometrične oblike podstavka z nepravilnejšimi krivinami človeškega telesa. Francetov spomenik v Dobropolju je bolj dramatičen, figura ekspresionistično krčevita, ne trpna, pa tudi ubrana ne kot ona na Sveti Gori. Pri dobrepoljskem spomeniku so očitne težave pri osvajanju skladnosti med novimi oblikami podstavka in tudi novim tipom figure, ki ob vsej poudarjeni izraznosti ohranja človeške mere. Pri starejših spomenikih smo bili vajeni razlik med arhitektonskimi deli spomenika in med človeško anatomijo, posebno z nagrobnimi spomeniki so bile že dolgo udomačene kombinacije trdih ravnih linij in ostrih kotov z nepravilnimi mehкими oblinami človeškega telesa. V moderni umetnosti so kiparji to nasprotje med »arhitekturo«, posebno tradicionalno, in med telesnimi oblikami rešili tako, da so odstranili bazo kipa in figuro postavili direktno na »tla«. France Kralj je to preskusil na svojem interierskem kipu, spomenik pa je skušal oblikovati na novo ali vsaj modernizirati in pri tem ohraniti vse njegove tradicionalne sestavine, kar mu je v precejšnji meri uspelo. Umirjeno realistični Goršetov relief v Črnomlju deluje domače in z utišano govorico nekoliko težkih oblik prepričljivo.

Putrihov kip v Žireh bi prišel v boljši prostorski razporeditvi bolj do veljave, da bi kip lahko zadihal, tako kot je Plečnik povzdignil kip B. Kalina v Žirovnici, da se lahko giblje in je dobro viden. Nenavadni kamniški spomenik nosi v sebi del, pravzaprav možnost, modernega spomenika. Odrezana, nesorazmerno velika roka B. Kalina bi sama, gola in prazna, spominjala na povečano glavo kiparja A. Giacomettija ali na ogromni palec Césarja, toda v povezavi s simboličnim križem — mečem, ločno konstrukcijo in lipo je celota drobljena in literarna in jo nadvladuje tradicija. Za čas, ko je spomenik nastal, in še dolgo potem je bila za modernost spomenika odločilna čistost likovne ideje, ki je morala vsrkati vso sporočilno vsebino in jo čim neposredneje in z novimi oblikami izraziti.

Toda slovensko kiparstvo v 19. stoletju ni preživelo bohotne evropske spomeniške dejavnosti, ni bilo zasedeno z nobeno spomeniško »kugo«, ker ga še ni bilo. Ni se moglo odreči neki tradiciji — kakorkoli zastareli — ki je še osvojilo ni. V primerjavi s tistim veličastnim kiparstvom na omenjenih evropskih spomenikih padlim je bilo slovensko maloštevilno, majhno in skromno, nekako po meri Slovenije in je nadaljevalo njeno že dokazano simpatijo do znamenj.

Morda je ta povezava še najbolj očitna pri spomenikih padlim, ki so jih oblikovali arhitekti, posebno Ivan Vurnik. Vodilo ga je iskanje nacionalnega sloga, vendar je sam poudaril, »... da se ne pride do 'našega sloga' na ta način, da zbiramo razne nacionalne motive in si jih potem sestavljamo v nove priložnostne oblike ...«²⁵ Ker je odrasel v podobarski delavnici in duhovni tradiciji krščanske Evrope, je iskal navdih za spomenike v starejši krščanski umetnosti in jih, izvirno osebno preoblikovane, z velikim poslušom za velikostna razmerja in sožitje s prostorom postavjal na

pokopališča in trge. Pomembna mu je bila simbolična oblika, ki je omogočila interpretacijo arhitektonskega spomenika kot nosilca duhovne vsebine. Pozoren na likovno dognano formo in na skrbno obrtniško izdelavo je Vurnik po negotovi in izčrpani produkciji celega stoletja, skupaj s Plečnikom, resnično oživel slovensko znamenje in mu v civilni funkciji podaljšal življenje. Čas ni oslabil skladnosti spomenika s cerkveno arhitekturo in naravnim okoljem v Bohinjski Beli ali v Srednji vasi. V Vodicaš še zanemarjeno okolje ne more vzeti vsega čara drobnemu spomeniku in šmartinskemu pokopališču je dal Vurnikov spomenik pečat enkratnosti. Vsa njegova moč je v kvaliteti velikostnih razmerij posameznih delov spomenika in celote, v poeziji oblik, ki mu zagotavljajo prvo mesto.

V Plečnikovem delu za Slovenijo so predstavljali spomeniki padlim v prvi vojni le drobci, v katerem je zanimiva arhitekturna vrnitev na kroglasto obliko pri prvotnem načrtu za spomenik v Breznici. Plečnik je izoblikoval zemeljsko kroglo že za natečajni osnutek za Gutenbergov spomenik na Dunaju (1897, prva nagrada), tedaj zaprto, za Breznico pa čistejšo in v srednjem pasu odprto krožno obliko. Pri realiziranem spomeniku pride do veljave njegov izostreni posluh za velikostna razmerja in kvaliteta kamnoseškega dela, ki je neopazno, pa je vendar samo z njim dosežena popolnost in učinkovitost oblik, kot si jih je zamislil arhitekt. Plečnikova strast za material, posebno kamen, je pripravila do žarenja marsikatero čudno obliko. Plečnik je ustvaril v tujini svoj najmodernejši spomenik padlim. S predsednikom Češkoslovaške republike T.G. Masarykom je zasnoval spomenik padlim češkim legionarjem, ki je bil postavljen pred predsednikovo letno rezidenco v Lanih in objavljen v Domu in svetu 1929. leta. Reprodukcijska predstavlja visok, tenak slop kvadratičnega tlorisa in grobe obdelave, ki je spodaj spojen s skoraj tretjino nižjim in profiliranim, bolj gladko obdelanim značilnim Plečnikovim krajnikom. Na vrhu slopa je drobna krogla, kamor se stekajo žice, s katerim je krhki spomenik privezan na zemljo.

Ravnikarjeva kostnica na Žalah nadaljuje Plečnikovo koncepcijo arhitekture in povzema srednjeveško krščansko stavbo, kostnico ali krstilnico v čisti centralni obliki. Strogi geometrični obrisi in čisti volumen oživljajo kamnoseško bogato ostenje in razpotegnjeni stopnišči v osi spomenika, poudarek pa mu daje dovolj velik prazen obdajajoči prostor na sicer gosto zasedenem pokopališču. To praznino je danes nekoliko zapolnilo visoko drevje. S Peruzzijevimi kipom na sprednjem stopnišču je odpadla potreba po dodatnem pisnem označevanju funkcije spomenika.

* * *

V celoti deluje dediščina spomenikov padlim v prvi vojni po meri naroda in njegovega zoženega življenjskega prostora: s stopnjami kvalitete in omejenega modernizma je presešla zgolj zgodovinsko dokumentarno vrednost spomenikov in položila v nekatere slo-

venske kraje likovne oblike, znake in znamenja v prostoru, ki so spremenili okolje, povezali različne objekte v njem, dali nov poudarek konfiguraciji terena, središčno točko v pokrajini in postali sami soustvarjalci likovne kulture na podeželju in v mestu.

OPOMBE

1. Jelisava Čopič: Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja, I, II, Ljubljana 1977 (disertacija, rkp) z nadrobnejšo literaturo za posamezne spomenike. V besedilu so ob spomenikih letnice odkritja. — 2. Bojana Hudales-Kori, Kipar Svetoslav Peruzzi ZUZ, n.v. VIII, Ljubljana 1970, str. 169, 187—188, 196. — 3. Nagrobnik judenburškim žrtvam, Mladika, Prevalje 1923, str. 277. — 4. Spomenik padlim v Šebreljah, Mladika, Gorica 1922, str. 186. — 5. Pokrajinski arhiv Maribor, Odbor za Malgajev spomenik v Guštanju. — 6. Spomenik padlim vojakom, Ilustrirani Slovenec, 12. VI 1927, str. 191. — 7. Saša Šantel,

Jurkovičeva »Žalujoča Slovenka«, Jutro, 11. X. 1928, str. 3. — 8. Devica Marija v Polju. Osnutek kiparja Lojzeta Dolinarja, Mladika, Celje 1929, str. 406. — 9. Odkritje spomenika padlim v Polzeli, Slovenec, 27. IX. 1927, str. 3. — 10. Nova umetnina Toneta Kralja, Slovenec, 31. X. 1928, str. 7. — 11. Največji vojni spomenik v Sloveniji, Ilustracija, 1930, str. 353. — 12. Ivan Vurnik, Vurnikova šola za arhitekturo, Dom in svet, 1927, str. 31. — 13. Ib., str. 31. — 14. Odkritje spomenika padlim šentpeterske fare, Slovenec, 21. VI. 1927, str. 3. — 15. France Stelè, Vojni spomenik na Breznici, Mladika, Celje 1931, str. 409—414. — 16. Odkritje spomenika 50 padlim junakom starološke fare, Jutro, 28. X. 1930, str. 5. — 17. Trebnje spominu vojnih žrtev, Ponedeljski Slovenec, 27. XI. 1933, str. 1. — 18. Spomenik padlim Žirovcem, Slovenec, 18. X. 1938, str. 5. — 19. Eda Stadler, Spomenik padlim v Kamniku, Umetnost, Ljubljana 1940, str. 94—50. — 20. Zgodovinski arhiv Ljubljana Reg I., fasc. 2302, Grobnica padlih vojakov v svetovni vojni pri Sv. Križu v Ljubljani. — 21. - a. (Karel Dobida), Naši vojaški spomeniki, Mladika, Celje 1929, str. 431. — 22. Glej op. 15, str. 413. — 23. Glej op. 21, str. 431. — 24. Glej op. 21, str. 430. — 25. Glej op. 12, str. 30.

BITNJE IN ŽABNICA

(Prostorsko spreminjanje vasi)

BREDA OGORELEC, SAŠA DALLA VALLE

Vasi Bitnje in Žabnica ležita na zahodnem robu Sorškega polja, ob cesti Kranj—Škofja Loka. Ne le na Gorenjskem, tudi v slovenskem merilu sta posebnost, ki jo velja ohraniti tudi zanamcem. Njun prvotni tloris in parcelacija, stara okrog tisoč let, sta v pretežni meri ohranjena, prav tako njun agrarni značaj. Zaradi ugodne notranje strukture namreč nista doživeli močnejše preobrazbe, kakršne je bilo deležno na primer sosednje Stražišče, ki se je spremenilo v kaotično, urbanistično komaj »premagljivo« zmes urbanih in ruralnih elementov.¹

Da bi spoznali značilnosti vasi Bitnje in Žabnica, njuno spreminjanje, in določili kvalitete, ki jih je treba spoštovati v prihodnje² smo preučevali razvoj parcelacije, zasnove vasi in značilnosti stavb v posameznih obdobjih, kot vir pa so nam služili ohranjeni katastrski načrti: franciscejski kataster iz leta 1825/26 in katastri iz leta 1867, 1943 in 1977.³

I. OBDOBJE OD 10. STOLETJA DO LETA 1826

— Parcelacija

Prvotno so Sorško polje prekrivali hrastovi gozdovi (dobrave). Zemljišča v Žabnici so bila delno kultivirana že pred 10. stoletjem, v Bitnjah pa so gozd pri-

čeli krčiti najbrže konec 10. stoletja, ko je freisinški škof sem naselil podložnike iz Bavarske.⁴ Značilna lastnost in posebnost zemljiške razdelitve vaškega zemljišča Bitenj in Žabnice so proge. Tu je namreč v Sloveniji najbolj tipičen primer »čiste razdelitve na sklenjene proge«.⁵ Kolonisti so dobili v obdelavo komplekse gozda — 92 gozdnih hub, ki so merile večinoma 7 do 9 ha.⁶ Postopoma so jih krčili v smeri od zahoda proti vzhodu, dokler niso bila vsa na prodnih nanosih ležeča zemljišča spremenjena v njive in travnike. Širina prog je bila večinoma okrog 30 m (od 24 do 48 m), dolžina pa je dosegala do 3,1 km.

Proge so strogo vzporedne (smer vzhod—zahod), kmečki domovi so razporejeni ob njihovih koncih v dolgi vrsti v smeri sever—jug čez vse vaško zemljišče. Od vsakega doma je po sredi pripadajoče proge vodila pot. Polja so bila razvrščena na obeh straneh te poti tako, da so se njive sosedov stikale. Taka razdelitev nas čudi, saj so bile pravde zaradi mejaštva med slovenskimi kmeti zelo pogoste. Kasneje so poti prenesli na parcelne meje, njihovo nekdanjo lego pa lahko razberemo tudi v današnjih katastrskih načrtih, kjer so označene kot ozke pašniške proge. Prvotno so se proge končale ob domovih, za njimi so se pričeli skupni pašniki in gozd. Kasneje, verjetno pa že pred 16. stoletjem, so razdelili tudi srenjski gozd tik za vasjo in tako so se sklenjene gruntarske proge podaljšale

proti zahodu, le pas ob potoku Žabnici so razdelili med kajzarje. Njihove parcele so bile nepravilnih oblik — t.im. »kajžarske grude«, merile so 700 do 2500 m². Iz franciscejskega katastra je razvidno, da so bile grude večinoma travniki, redkeje manjše njive. Gmajno — skupni pašnik so razparcelirali najkasneje, ta je bila razdeljena na delce (kompleks je razdeljen na med seboj vzporedne parcele) in na grude (parcele nepravilnih oblik).

— Zasnova vasi

Gruntarski del vasi je nastal, podobno kot mnoga druga naselja, na naravni meji. Leži na stiku med mrotnim svetom ob potoku Žabnici in bolj suhim svetom na prodnih nanosih, s tem pa tudi na stiku dveh različnih produkcijskih enot vaškega zemljišča, njijskega kompleksa na vzhodu ter kompleksa vlažnih travnikov, pašnikov in gozda na zahodu.

Lego na robu Sorškega polja pa je pogojevala tudi oskrba z vodo. Ker prekriva Sorško polje debela plast nanosov, je gladina talne vode v precejšnji globini, na njegovem robu pa se približa površju in je dosegljiva z vodnjaki, hkrati pa potoki omogočajo napajanje živine in pranje. Na kontinuiteto poselitve kažejo arheološki ostanki dveh rimskih vil⁷, rimske ceste⁸ in starih slovanskih grobov.⁹

Vas Žabnica je starejša, slovenska vas, omenja se leta 973.¹⁰ Gruntarski del je nastal, kot omenjeno, konec 10. stoletja s kolonizacijo bavarskih kmetov. Uvrščamo ga med gozdne vasi. Take vasi so v Sloveniji redke, najbolj so zastopane v Ljubljanski kotlini, na Dravskem polju in sporadično še tu in tam po vlažnejših ravninah. Domala vse so enovrstne.¹¹

Glede na tlorisno zasnovo sodijo gozdne vasi v skupino dolgih vasi¹² oziroma vrstnih vasi¹³. Hiše so razvrščene v dolgi vrsti, enakomerno oddaljene druga od druge, saj je razporeditev stavb določal kolonizacijski načrt. Vsak dom stoji zase na kulturnem zemlji-

šču, ki se vleče v zelo dolgi, ne posebno ozki progi čez polje.¹⁴

Čprav se vrsti od severa proti jugu pet vasi (Zgornje, Srednje in Spodnje Bitnje ter Zgornja in Spodnja Žabnica) ni med njimi nikakršnih vidnih meja, domovi se nizajo drug za drugim v enakomernih presledkih, brez prekinitve, v dolžini 3 km in pol. Tako celo J.V. Valvasor omenja Bitnje kot najdaljše naselje: »prednjači po dolžini vsem mestom v državi, dolga je namreč veliko nemško miljo«.¹⁵ Stanovanjske hiše so bile postavljene dosledno na zahodni strani notranje vaške ceste, niz gospodarskih poslopij na vzhodni strani pa je imel še vrzeli. Verjetno so bila sprva tudi vsa gospodarska poslopja na zahodni strani, a so jih prišli sčasoma prestavljati na drugo stran ceste. Od tega tipičnega vzorca odstopata dve skupini domov v Žabnici, kjer so stanovanjske hiše in gospodarska poslopja vsa na isti, vzhodni strani ceste.

Zasnova vasi je zato monotona, ritma ob cesti nanižanih domov ni razbil noben od nekmečkih objektov. Vse cerkve so postavili zunaj gruntarske vasi, kar tri pa na plani svet Sorškega polja (Sv. Uršula, Sv. Miklavž, Sv. Vid).¹⁶ Tako razširitev v osrednji vaški prostor — trg, ki je sicer pred cerkvami običajen, v Bitnjah ni.

Prehod med poslopji je sčasoma postal tako tesen, da so speljali promet med vasjo in polji, morda po že prej obstoječi gospodarski poti. To se je zgodilo pred letom 1825, saj je v franciscejskem katastru že vrisana. Prestavitev ceste na traso med vas in polja v začetku verjetno ni bila problematična, z razvojem prometa pa je dandanes povezava kmetij s polji resno otežena. Druga hipoteza, ki se nam zdi manj verjetna, pa je, da je omenjena vzhodna cesta nastala hkrati z vasjo!¹⁷

Kajžarski del je nastal v 16. stoletju.¹⁸ Kajže so postavili na prvotno srenjski zemlji zahodno od vasi, v močvirnem gozdu in na pašniku. Leta 1572 jih je bilo

Bitnje

15, 1825 pa že 84. Največ jih je bilo v Zgornjih Bitnjah: okrog cerkve sv. Tomaža, ob potoku Žabnici in ob cesti, ki teče vzhodno od potoka. Tu je bilo kajžarskih domov kar štirikrat več kot gruntarskih.

V Srednjih Bitnjah je bilo kajžarjev dvakrat več kot gruntarjev. Njihove hiše so bile postavljene s podolžno stranjo ob cesti (gasi), ki poteka v smeri sever—jug, a je precej zvijugana. Kajže so bile od nje neenakomerno oddaljene, tako da o pravilnem tločrtu ne moremo govoriti. Le v južnem delu Srednjih Bitenj so obojestransko razvrščene kajže ustvarile krajšo ulico.

V Spodnjih Bitnjah se potok Žabnica povsem približa stari, gruntarski vasi, zato so tu kajže najdlje od vasi, ob gozdnem robu. V Žabnici je ležalo kajžarsko naselje s 34 lesenimi kajžami na zahodnem bregu potoka Žabnice (Šutna). Tudi tu je bil tloris nepravilen, o notni gradbeni liniji ne moremo govoriti.

— Značilnosti stavb

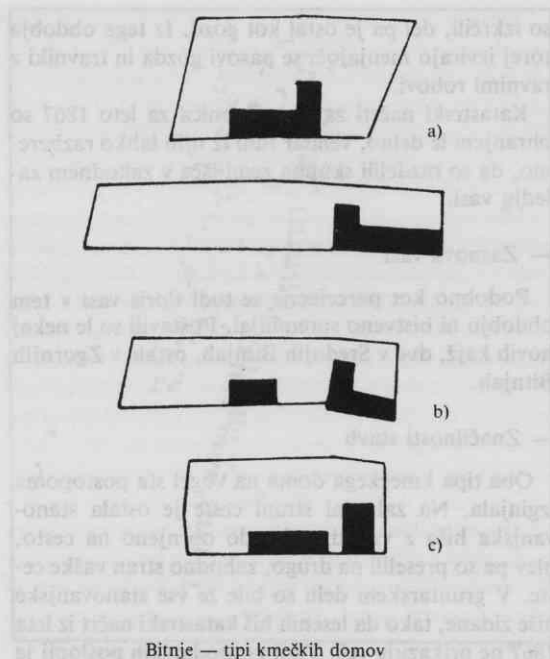
Najstarejše ohranjene stavbe so cerkve: sv. Miklavž v Spodnjih Bitnjah, Sv. Tomaž v Zgornjih Bitnjah,¹⁹ Sv. Uršula v Srednjih Bitnjah.²⁰ Prvotna cerkev sv. Vida (ime vasi Bitnje izvira iz imena Vid²¹) pa se ni ohranila. Stala je za cerkvijo Sv. Miklavža v Spodnjih Bitnjah.²²

Poleg cerkva sta iz tega obdobja tudi dva kmečka dvorca, eden v Zgornjih Bitnjah severno od cerkve sv. Tomaža in drugi v Zgornji Žabnici. Prvega sestavljata dve vzporedni poslopji, severno gospodarsko in južno stanovanjsko. Le-to ima polovico pritličja in prvega nadstropja arkadiranega (imitacija plemiške arhitekture). Tudi baročni dvorec v Zgornji Žabnici (Žabnica 5) je enonadstropen, s poudarjeno simetrično zasnovo, glavna fasada je obrnjena k cesti Škofja Loka—Kranj. Pripadajoče gospodarsko poslopje je postavljeno zahodno od notranje vaške ceste in je grajeno na vogel, tj. v obliki črke L, delno je leseno. Oba dvorca se od gruntarskih domov ločita tako po prostorski zasnovi kot po velikosti in oblikovanju objektov.

Prvotna razporeditev stavb kmečkega doma je bila določena s kolonizacijskim načrtom in zato uniformirana. Nato se je v teku stoletij zasnova spreminjala, tako da smo jih v *gruntarskem delu* Bitenj razvrstili v 3 tipe:

a) Stanovanjska hiša je postavljena s podolžno stranjo ob vaško cesto, na njeni vzhodni strani. Gospodarsko poslopje stoji pravokotno na cesto, na njeni vzhodni strani. Vhod v stanovanjski objekt je iz vaške ceste. Prav tako ima gospodarsko poslopje, poleg gospodarskih vhodov z dvorišča še vhod z vaške ceste. Ta tip kmečkega doma so večinoma pojavlja v Srednjih Bitnjah.

b) Na zahodni strani ceste stoji dom na vogel. Stanovanjska hiša je vzporedna cesti, v globino parcele sega nanjo naslonjeno gospodarsko poslopje. S čelno fasado na cesto stoji na njeni vzhodni strani še eno gospodarsko poslopje (hlev). Vhodi v objekte so tudi

tu z vaške ceste. Ti domovi so v Srednjih in Spodnjih Bitnjah. Dom na vogel stoji v Srednjih Bitnjah dosledno na zahodni strani ceste.

c) V južnem delu Bitenj pa se potok Žabnica približa naselju tako, da je ob njej komajda dovolj prostora za cesto oziroma je ni. Domovi so tu postavljeni zrcalno. Dostop imajo s ceste Škofja Loka—Kranj, stanovanjski del je zidan na bregu Žabnice.

Franciscejski kataster iz leta 1826 nam kaže, da so bili najbolj pogosti domovi z lesenim stanovanjskim delom in zidanim hlevom pod eno streho. Nekateri domovi so bili povsem leseni, nekateri so imeli zidano stanovanjsko hišo in leseno gospodarsko poslopje, le šest domov pa je bilo v celoti zidanih.

V *kajžarskem delu* sta bila stanovanjski del in hlev v istem poslopju, širokem 8 m in dolgem 10 do 25 m. Kajže so bile večinoma lesene: v Zgornjih Bitnjah je bila zidana približno ena tretjina, v Srednjih in Spodnjih Bitnjah so bile razen ene vse lesene. Iz tega obdobja je ohranjena le lesena kajža severozahodno od cerkve sv. Tomaža (Zgornje Bitnje 80).

II. OBDOBJE 1825—1867

— Parcelacija

Parcelacija je ostala v glavnem nespremenjena. Izjema je nekdanja srenjska zemlja zahodno od potoka Žabnice (ledinsko ime Gmajna) med Zgornjimi in Srednjimi Bitnjami. Razdelili so jo na med seboj vzporedne parcele, ki se drže v tej pokrajini prevladujoče smeri parcelacije vzhod—zahod. V last so jo dobili gruntarji in tudi kajžarji. Nekateri od teh parcel

so izkrčili, del pa je ostal kot gozd. Iz tega obdobja torej izvirajo menjajoči se pasovi gozda in travniki z ravnimi robovi.

Katastrski načrti za k.o. Žabnica za leto 1867 so ohranjeni le delno, vendar tudi iz njih lahko razberemo, da so razdelili skupna zemljišča v zahodnem zaledju vasi.

— Zasnova vasi

Podobno kot parcelacija se tudi tloris vasi v tem obdobju ni bistveno spreminjal. Postavili so le nekaj novih kajž, dve v Srednjih Bitnjah, ostale v Zgornjih Bitnjah.

— Značilnosti stavb

Oba tipa kmečkega doma na vogel sta postopoma izginjala. Na zahodni strani ceste je ostala stanovanjska hiša z vzhodno fasado obrnjeno na cesto, hlev pa so preselili na drugo, zahodno stran vaške ceste. V gruntarskem delu so bile že vse stanovanjske hiše zidane, tako da lesenih hiš katastrski načrt iz leta 1867 ne prikazuje več. Tudi gospodarskih poslopj je bilo vse več zidanih. Od kajž jih je z zidanimi nadomestili le sedem, velika večina pa jih je ostala lesena. Tudi večina na novo postavljenih kajž je bila lesena. Leta 1851 so postavili še zadnjo od cerkva, sv. Urha v Žabnici.²³

III. OBDOBJE 1867—1943

— Parcelacija

Značilnosti parcelacije so ostale nespremenjene, do

Bitnje — parcelacija 1867

drobljenja parcel je prišlo le v kajžarskem delu Zgornjih in Srednjih Bitenj.

— Zasnova vasi

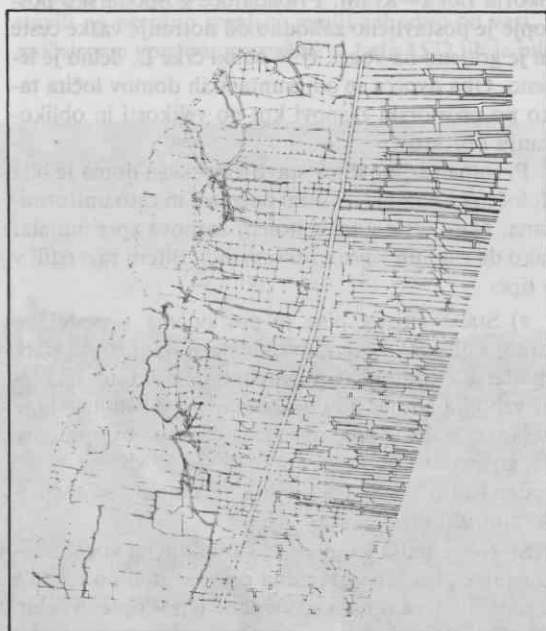
V kajžarskem delu vasi se je zgodila zazidava okrog cerkve sv. Tomaža v Zgornjih Bitnjah in v Srednjih Bitnjah, segla je tudi na zahodni breg potoka Žabnice. Kajžarji so se ukvarjali s sitarstvom²⁴, saj je bila njihova posest preveč skromna, da bi omogočala preživetje. Druga smer za širitev vasi je bila ob cesti Škofja Loka—Kranj in to v Zgornjih Bitnjah in ob cerkvi Sv. Miklavža v Spodnjih Bitnjah.

Prostorsko so se vasi torej širile, skupno število prebivalcev pa se je zmanjšalo (od 1553 leta 1869 na 1490 leta 1931). Skoraj za 20% se je zmanjšalo v Srednjih Bitnjah, ki imajo najbolj agraren značaj. Vzrok je v manjši številčnosti družin, s tem pa se je dvignil bivanjski standard. Število prebivalcev se je v tem obdobju povečalo le v Zgornjih Bitnjah in Žabnici.

— Značilnosti stavb

Iz tega obdobja je večina stanovanjskih hiš pa tudi hlevov v gruntarskem delu Bitenj in Žabnice. Gradili so pritlične hiše, običajno z izrabljenih podstrejšem. Kritina je bil bobrovec, na redkih celo skril. S stavbnim redom iz leta 1875 (25) je bila namreč zahtevana kritina, varna pred ognjem. Pogoste so bile frčade nad vhodom, čopov praviloma ni.

Na stranski fasadi so bila v pritličju po tri okna, redkeje štiri, na podstrešju pa običajno dve okni, pogosto z okroglimi linami na vsaki strani. Večina hiš je imela venec. Ob južni fasadi ponekod še vedno raste trta. Vhod je bil sredi fasade, pogosto s kamnitim

Bitnje — parcelacija 1977

portalom. Na vsako stran vhoda so bila po tri do štiri okna.

V stari, gruntarski vasi so namesto prejšnjih lesenih postavili zidane hleve, saj je bilo prepovedano postavljati nova lesena poslopja.²⁶ Na vzhodno stran vaške ceste so jih prenesli tudi pri 15 preostalih domov in na vogel. Leta 1943 so bili taki le še trije. Hlevi so bili vedno postavljeni pravokotno na smer vaške ceste, vhod so imeli tudi z nje. Tudi ta vhod je imel pogosto kamnit portal.

S stavbnim redom so bila z deskami zabita strešna čela prepovedana²⁷ in jih je bilo treba zazidati. Iz tega obdobja izvirajo značilna velika okna z opečno mrežo na zatrepnih fasadah. Ker mreža ni nosilna, je bilo njeno oblikovanje svobodno in pojavile so se kompozicije, ki kažejo zakonitosti nastajanja ornamenta. Stilizacijo je narekoval gradbeni material, navadno opa normalnega formata.²⁸ Ne redko so bili na zatrepjih poleg opečnih mrež tudi golobnjaki.

Zahtevani odkmik kmetijskih poslopij od sosednjih je bil v tem času 10 m.²⁹ Hlevi so bili običajno postavljeni na severnem robu parcele, južni napušč je bil zato daljši in podprt z lesenimi stebri. Tudi redke, še ohranjene kajže izvirajo, sodeč po katastrskem načrtu iz leta 1869, iz tega obdobja. Stanovanjski del je ostal lesen, hlev pa je bil zidan, redkeje obratno.

IV. OBDOBJE 1943—1977

—Parcelacija

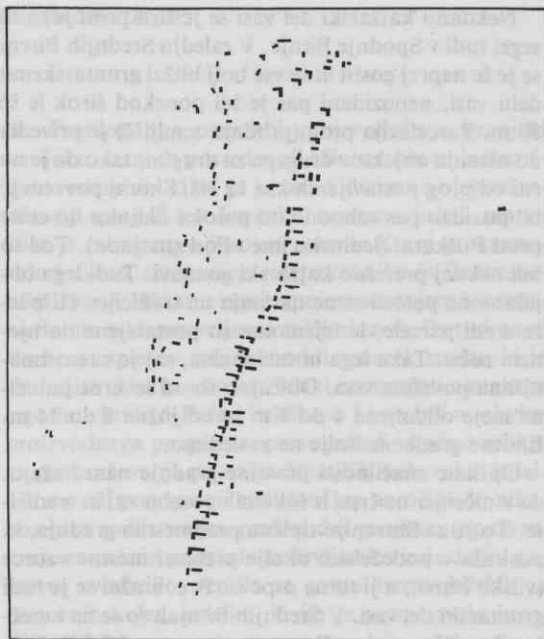
V tem obdobju se je parcelacija najbolj spremenila. Skrajni vzhodni del njivskega sveta (ledinski imeni Štuki in Ledina) je bil priključen državnemu posestvu, sedaj KŽK Kranj, zato se tu značilna razdelitev na proge ni ohranila. Katastrski načrt še vedno prikazuje staro parcelacijo, dejansko pa so tu veliki strnjeni kompleksi njivskega in travniškega sveta, široki po sto metrov in več. Ohranjena je še smer vzhod—zahod, a je drobna struktura izgubljena.

Spremenjena pa je tudi parcelacija med nekdanjim gruntarskim in kajžarskim delom vasi. Skoraj vse proge so pričeli deliti in odprodajati, ta proces je tekkel od zahoda proti vzhodu. Le redke proge so povsem razdelili, običajno le eno do dve tretjini. Severni rob proge so praviloma namenili za dovozno cesto, preostalo progo pa razdelili na 20 do 25 m široke in okrog 30 m globoko od ceste segajoče parcele. Tako nastale gradbene parcele merijo v povprečju 700 m². Opisana parcelacija je brez kakršne koli zgodovinske kontinuitete. V končni fazi vodi namreč v sistem šahovnice, ki je slovenskim vasetuj.

V starem (gruntarskem) delu Bitenj meri stavbišče in kmečko dvorišče običajno 1000 do 1500 m², skupaj s sadovnjakom, ki sega do ceste Kranj—Škofja Loka, pa 1500 do 3500 m² (v Srednjih Bitnjah).

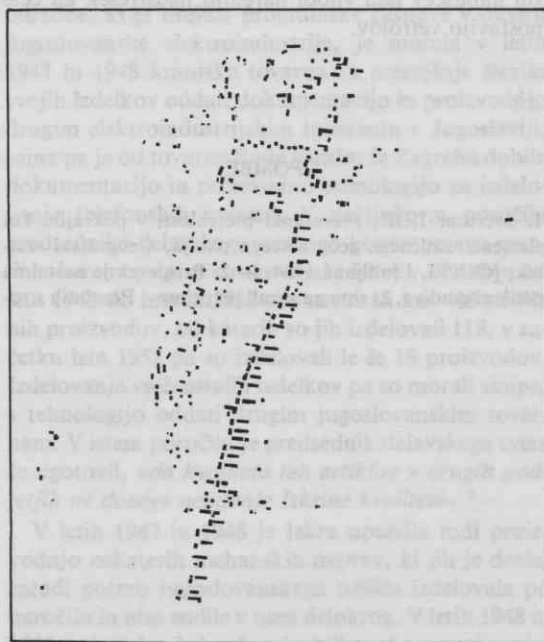
—Zasnova vasi

Obdobje 1931 do 1971 je bilo obdobje najhitrejše

Grajena struktura — Bitnje 1867

rasti. Kar za dvakrat so se povečale Zgornje Bitnje, sledi jim Šutna s 60% rastjo. Skupno število prebivalcev se je povečalo za polovico, od 1490 na 2242. Vrhunec gradnje je bil v šestdesetih letih, ko naštejemo v povprečju vsako leto 30 ljudi več. Prostorsko rast naselij uvrščamo v tip neusmerjane enodružinske gradnje na komunalno neopremljenem zemljišču. Omenimo naj, da so se vsa naselja v šestdesetih letih z vodo oskrbovala še iz vodnjakov!

Grajena struktura — Bitnje 1977

Nekdanji kajžarski del vasi se je širil proti jugu in segel tudi v Spodnje Bitnje. V zaledju Srednjih Bitenj se je še naprej gostil in se vse bolj bližal gruntarskemu delu vasi, nepozidani pas je bil ponekod širok le še 80 m. Parcelacija prog (prodaja zemljišč) je privedla do nizanja objektov drugega za drugim, tako da je na eni od prog postavljenih kar 12 hiš. Skoraj povsem je bil pozidan pas zahodno od potoka Žabnice do ceste proti Puškarni (ledinsko ime »Pod gmajno«). Tod so bili nekdanj pretežno kajžarski gozdovi. Tudi lega objektov na parceli se ne naslanja na tradicijo. Hiše leže sredi parcele, le izjemoma so postavljene na njenem robu. Taka lega ni racionalna, saj je s tem zmanjšana površina vrta. Običajno so od severne parcelne meje oddaljene 4 do 8 m in od južne 8 do 14 m. Enotne gradbene linije ne zasledimo.

Opisane značilnosti povojne gradnje nam kažejo, da v ničemer ne črpa iz lokalnih posebnosti in tradicije. To je za Slovenijo tipična predmestna gradnja, ki poskuša v podeželsko okolje prenesti mestne vzorce (vilske četrti), a ji to ne uspeva. Preobražal se je tudi gruntarski del vasi. V Srednjih Bitnjah so se na kmečka dvorišča med vaško cesto in cesto Ljubljana—Škofja Loka pričele vrvitati stanovanjske hiše in pomožna poslopja (lope, garaže, silosi).

— Značilnosti stavb

Enodružinske stanovanjske hiše so gradili posebno v zaledju vasi. Z vidika oblikovanja odstopajo od tradicije, saj prevzemajo »kvazi-meščanski« tip hiše. Pritličje so dvignili nad nivo terena (visoko pritličje), streha ima manjši naklon, tako da pogosto izbira podstrešja ni mogoča. Tloris ni več podolgovat, temveč se približa obliki kvadrata. Dva ali celo trije balkoni imajo predvsem statusno funkcijo. Zaradi krajših napuščev nad vhodi naredijo nadstrešek ali celo postavijo vetrolov.

OPOMBE

1. Svetozar Ilešič, Preostanki preteklosti v pokrajini kot element resničnega geografskega okolja, Geografski vestnik, XXXVI, Ljubljana 1964. — 2. Prispevek je nastal na podlagi gradiva, ki smo ga zbrali ob pripravi Posebnih stro-

kovnih podlag za prostorske ureditvene pogoje za prostorsko celoto Bitnje (nosilec Saša Dalla Valle) in raziskovalne naloge Analiza agrarne pokrajine za potrebe prostorskega planiranja (nosilka Breda Ogorelec) na Urbanističnem inštitutu SRS. — 3. Franciscejski kataster je ohranjen za obe katastrski občini, Bitnje in Žabnica, hrani se v Arhivu SRS. Kataster iz leta 1867 (indikacijske skice) je ohranjen za k.o. Bitnje, za k.o. Žabnica pa le del; leta 1943 so bile izmerjene le Bitnje; kataster iz leta 1977 zajema obe katastrski občini, izmera leta 1986 pa ponovno le Bitnje; načrti se hranijo na Geodetski upravi v Kranju. Podrobneje je obravnavano in grafično prikazano le spreminjanje parcelacije v vasi in njeni neposredni bližini. — 4. Pavle Blaznik, Bitenj (historično geografska študija), Geografski vestnik, IV, Ljubljana 1928, p. 90. — 5. Svetozar Ilešič, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, SAZU, Ljubljana 1950, p. 75. — 6. Blaznik, p. 88, p. 93, p. 96. — 7. Podatki Milana Sagadina, dipl. arheol., z Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine v Kranju: Villa rustica v Spodnjih Bitnjah in med Žabnico in Dorfarji. — 8. Op.c.: na morebitne sledove rimske ceste so doslej naleteli na več mestih na Sorškem polju, vzhodno od sedanje ceste Kranj—Škofja Loka. — 9. Op.c.: arheološka lokaliteta je v Zgornjih Bitnjah, vzhodno od ceste Kranj—Škofja Loka. — 10. Srednjeveški urbarji za Slovenijo, zvezek četrti, Urbarji freisinške škofije, objavil P. Blaznik, SAZU, Ljubljana, 1963, p. 131; naselje se omenja kot Sabnitza. — 11. Anton Melik, Slovenija I, 1. zvezek, Ljubljana 1936, p. 549. — 12. Op.c., p. 548. — 13. Blaznik, p. 88. — 14. Melik, p. 549. — 15. J.V. Valvasor, Slava Vojvodine Kranjske, Ljubljana 1984. — 16. Lokacije Sv. Miklavža, Sv. Vida in Sv. Urha se vežejo na lokalitete rimskih podeželskih vil. Tudi pri cerkvi Sv. Tomaža v Zgornjih Bitnjah, po podatkih arheologa Sagadina, ledinsko ime Britof kaže na morebitno arheološko lokaliteto. Lega Sv. Uršule dobrih 500 m stran od vasi, na polju, je bolj neobičajna. Le delno se veže na arheološke ostanke, saj pot do nje vodi mimo stroslovanskih grobov. — 17. France Vardjan, Krajinsko območje naselja Bitnje, tipkopis, brez letnice, p. 4; navaja, da je cesta »morda že takrat (t.j. ob nastanku vasi, op.a.)« tekla po današnji trasi. — 18. Blaznik, p. 97. — 19. Sand Nicolas zu Veitingen omenjen leta 1428, Sand Thomas omenjen okrog 1470 v Urbarjih freisinške škofije, pp. 238, 239. — 20. Sv. Uršula je iz leta 1612, Krajevni leksikon Slovenije I, Ljubljana 1968, p. 169. — 21. Op.c., p. 168. — 22. M. Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500), I A—M, Ljubljana 1975 p. 20. — 23. Krajevni leksikon, p. 174. — 24. Op.c., p. 173. — 25. Stavbni red (postava o stavbah), Deželni zakonik za Vojvodstvo Kranjsko, leto 1875, XI. del, 1. 12. 1875, paragraf 45. — 26. Op.c., paragraf 42. — 27. Op.c., paragraf 48. — 28. Jurij Kobe, Opečne mreže, Arhitektov bilten, letnik 5, št. 5—6. — 29. Op.c., paragraf 57.

ISKRA KRANJ NA ZAČETKU PETDESETIH LET

JANEZ KOPAČ

Danes v Kranju poslujejo tri Iskrine delovne organizacije: Iskra — Kibernetika, Iskra — Tovarna električnega ročnega orodja in Iskra — Telematika. Vse tri delovne organizacije so zrasle iz tovarne, ki je dobila svoje ime marca 1946.

V obdobju pred drugo svetovno vojno v Kranju ni bilo elektrotehnične industrije. Na območju, kjer danes stojita delovni organizaciji Iskra — Kibernetika in Iskra — Tovarna električnega ročnega orodja, to je na desnem bregu reke Save, v bližini kranjske železniške postaje, so leta 1922 ustanovili najstarejšo tekstilno tovarno v Kranju, ki so jo zgradili s češkim kapitalom in se je imenovala *Jugočeška*, jugoslovanska in češka tekstilna industrija d.d. Kranj. Tovarna je kmalu postala znana kot največja jugoslovanska tovarna tiskarin in umetne svile, v tridesetih letih je zaposlovala okoli 1.000 delavcev, letno pa je izdelala nad 10 milijonov metrov vsakovrstnih tkanin.¹

Z začetkom druge svetovne vojne je *Jugočeška* prenehala delati kot tekstilna tovarna. Nemci so odpeljali in v glavnem prodali za ta čas najmodernejše tekstilne stroje. V tovarniške obrate so namestili stroje za obdelovanje kovin in finomehaniko ter organizirali proizvodnjo delov za letalsko industrijo. Tako je leta 1941 nastala v Kranju podružnica firme *Luftfahrzeugerätewerk* iz Berlina, ki so jo s kratiko imenovali LGW. Nemci so poskrbeli tudi za novo strokovno usposobljenost nekdanjih tekstilnih delavcev.

Nekaj dni pred koncem druge svetovne vojne je upravni vodja tovarne postal Janez Hrovatin, ki je bil eden od uslužbencev v tovarni LGW. Glavna skrb je bila ohraniti kar največ strojnega parka tovarne. Kot je zapisano v zborniku 35 let Iskre je Hrovatin tovarno preimenoval v *Strojne tovarne Kranj*, ki je po končani vojni prešla pod Ministrstvo za industrijo in rudarstvo pri Narodni vladi Slovenije.² Že maja 1945 je ministrstvo kot delegata v tovarno poslalo Vladimirja Klavsca, Janez Hrovatin pa je postal tehnični vodja oziroma glavni inženir tovarne.³

Strojne tovarne Kranj so po osvoboditvi zaposlovale okoli 1.200 delavcev, katerih glavno delo je bilo popravilo vozil in druge strojne opreme tankovske divizije, ki je prišla v Kranj. Remontna dejavnost pa je nekatere obrate (npr. orodjarno) preobremenila, medtem ko ostale kapacitete niso bile izkoriščene, kar vse je privedlo, da je do septembra 1945 število zaposlenih v Strojnih tovarnah Kranj padlo na 850 delavcev.

Tovarniški strokovnjaki so kmalu ugotovili, da popravilo vojaških strojev in avtomobilov ni perspektivna dejavnost, zato so že poleti 1945 izdelali proizvodni program za področje elektromehanike, merilne in stikalne tehnike, ur, kinoprojektorjev, telekomunikacij itd. Prepričani so bili, da bodo z izdelki tega programa, za katerega je bilo takrat v Jugoslaviji veliko zanimanje, zaposlili razpoložljivi strojni park in delav-

ce. Predlog o spremembi proizvodnje v kranjski strojni tovarni so posredovali Ministrstvu za industrijo in rudarstvo, ki pa ga je zaradi dvoma o njegovi realizaciji sprejelo šele čez nekaj mesecev. Šele 8. marca 1946 je ministrstvo Strojne tovarne Kranj preimenovalo v *Iskra, tovarno za elektrotehniko in finomehaniko Kranj*. Hkrati z novim poimenovanjem je tovarna dobila še danes veljavni zaščitni znak. Pa tudi tu ni šlo brez zapletov, saj so morali osnutek znaka, ki je simboliziral iskro s šestimi kraki, zamenjati z znakom s petimi kraki.⁴ Poleg izdelkov, ki so bili v okviru proizvodnega programa, pa so zaradi izredno velikega povpraševanja po najrazličnejših mehanskih izdelkih morali prevzemati tudi številna naročila, ki nikaikor niso sodila v njen proizvodni program (npr. rezkarje za pete in podplate za čevljarstvo industrijo, patentne svinčnike, ventile za gume avtomobilskih in motornih koles, izdelke, ki jih je potrebovalo kmetijstvo itd).

Primanjkovalo je tudi delavcev, zato so tovarniški »člani KPJ in sindikalni aktivisti odšli v vasi v okolici Kranja in prepričevali mlade ljudi, naj se zaposlijo v tovarni.«⁵ Skrbeli so tudi za vzgojo strokovnega kadra in so že leta 1945 ustanovili svojo poklicno šolo.⁶ Pomembnost proizvodnega programa je privedla do tega, da je Iskra z odločbo vlade FNR Jugoslavije z dne 31. decembra 1946 dobila značaj zveznega podjetja oziroma podjetja splošnega državnega pomena pod administrativno-operativnim vodstvom Glavne uprave elektroindustrije FNR Jugoslavije.⁷

Že prvo leto je tovarna ponudila tržišču okoli 60 različnih izdelkov. Zaradi zvezne administrativne odredbe, ki je urejala programske zasnove v okviru jugoslovanske elektroindustrije, je morala v letih 1947 in 1948 kranjska tovarna za precejšnje število svojih izdelkov oddati dokumentacijo in proizvodnjo drugim elektroindustrijskim tovarnam v Jugoslaviji, sama pa je od tovarne Rade Končar iz Zagreba dobila dokumentacijo in proizvodno tehnologijo za izdelovanje telefonskih naprav. V zaključnem poročilu predsednika delavskega sveta ob koncu prvega mandata beremo, da so strokovnjaki Iskre v obdobju od leta 1945 do marca 1952 skonstruirali kar 418 različnih proizvodov, od katerih so jih izdelovali 118, v začetku leta 1952 pa so izdelovali le še 19 proizvodov. Izdelovanje vseh ostalih izdelkov pa so morali skupaj s tehnologijo oddati drugim jugoslovanskim tovarnam. V istem poročilu je predsednik delavskega sveta še ugotovil, »da kvaliteta teh artiklov v drugih podjetjih ne dosega nekdanje Iskrine kvalitete.«⁸

V letih 1947 in 1948 je Iskra opustila tudi proizvodnjo nekaterih mehanskih naprav, ki jih je doslej zaradi potreb jugoslovanskega tržišča izdelovala po naročilu in niso sodile v njen delokrog. V letih 1948 in 1949 se je tako dokončno izoblikoval osnovni proizvodni program kranjske tovarne, ki so ga sestavljali

električni števcji, merilni instrumenti, vžigalne tuljave, avtoelektrični izdelki, električni vrtalni stroji in proizvodnja na področju telefonije. To je bilo obdobje administrativnega planskega gospodarstva in prvega jugoslovanskega petletnega plana, ki je potekal od 1. januarja 1947 do 31. decembra 1951, ko je bila temeljna naloga in glavni kazalec uspešnosti vsakega planskega subjekta doseganje s planom začrtanih nalog.

Kakor druge tovarne se je tudi kranjska Iskra pri realizaciji plana srečevali s številnimi težavami. Reševali so jih tudi z udarniškim popoldanskim in nedeljskim delom, saj je prišlo leta 1949 na vsakega zaposlenega kar okoli 300 udarniških ur, ki so jih opravili v tovarni ali na drugih področjih.⁹ Poročilo predsednika delavskega sveta za prvo mandatno obdobje navaja, da so leta 1947 dosegli finančni plan le 45,2%, leta 1948 z 92,9%, leta 1949 pa so ga presegli za 0,5%. Tudi leta 1950 so plan presegli za 0,2%, za kar je tovarna dobila prehodno zastavo Centralnega odbora zveze sindikatov Jugoslavije. Napori za izpolnitev letnih planov so bili izredno veliki. Čeprav so jih najpogosteje reševali z udarniškim delom, pa so se često srečevali tudi s pomanjkanjem surovin, zaradi česar so morali leta 1950 za nekaj časa celo prekiniti proizvodnjo. To je »bilo najbolj vidno v montaži, kjer so ljudje po mesec dni in več stali zaradi pomanjkanja surovin iz inozemstva.«¹⁰

Sredi prizadevanj za izpolnitev planskih ciljev je ob koncu štiridesetih let začel počasi popuščati tudi centralizem pri upravljanju in vodenju podjetij. Prvi znanilec državnega popuščanja je bil zakon o ljudskih odborih, ki ga je ljudska skupščina FLR Jugoslavije sprejela 28. maja 1949. Zlasti pomemben pa je bil govor Edvarda Kardelja ob sprejetju tega zakona, ko je med drugim poudaril, da se mora načelo samoupravnosti razvijati tudi v podjetjih in utanovah, »vse-povsod, kjer lahko iniciativnost množic pomaga do večjih in boljših rezultatov.«¹¹ To je bila prva javna napoved izvolitve delavskih svetov v tovarnah.

Priloge za volitve v prve delavske svete so se na zvezni ravni začele decembra 1949. Gospodarski svet zvezne vlade in Centralni odbor zveze sindikatov Jugoslavije sta 23. decembra 1949 izdala navodilo o osnovanju in delu delavskih svetov državnih gospodarskih podjetij. Hkrati so sklenili, da bodo volitve v delavske svete sprva opravili le v 215 izbranih najboljših in najpomembnejših delovnih kolektivih v Jugoslaviji. V Sloveniji so izbrali 46 takih tovarn, med njimi tudi Iskro, tovarno za elektromehaniko in finomehaniko v Kranju. Delavski svet Iskre so izvolili 24. januarja 1950, vendar pa »ni imel pravice odločanja, ampak je imel le posvetovalni značaj«¹², zato Iskraši smatrajo, da to še ni bil začetek delavskega samoupravljanja v Iskri.

Pravno osnovo za izvolitev prvega pravega delavskega sveta je podal temeljni zakon o gospodarjenju z državnimi gospodarskimi podjetji in z višjimi gospodarskimi združenji po delovnih kolektivih, ki je bil sprejet v ljudski skupščini FLR Jugoslavije 27. junija

1950. V Iskri je 1.755 tedaj zaposlenih delavcev 6. septembra 1950 izvolilo svoj prvi delavski svet, ki je štel 110 članov. Za prvega predsednika delavskega sveta so izvolili Ivana Bečana, ki pa je v zgodnji spomladi 1951 odšel v partijsko šolo, predsednik pa je postal Julij Novljan. Pri pripravah na volitve in pri izvedbi volitev so bile zelo aktivne tudi tovarniške družbenopolitične organizacije. Na prvi seji delavskega sveta so izvolili tudi upravni odbor, prvi predsednik pa je postal Janko Lampič. Mandat za oba organa samoupravljanja je trajal do 13. februarja 1952.¹³

Predsenik delavskega sveta Julij Novljan je ob koncu prvega mandata zapisal, da se je »z zakonom o upravljanju tovarn po proizvajalcih samih ... širom naše domovine uresničila zamisel velikega Lenina, ki je predvideval, da se bo oblast delavskega razreda utrdila dokončno takrat, ko bodo z gospodarstvom v tovarnah in drugih družbenih podjetjih upravljali delavci sami«¹⁴, kar pomeni uvajanje najširše socialistične demokracije. Predsednik upravnega odbora Janko Lampič pa je v svojem poročilu, prav tako ob koncu prvega mandatnega obdobja zapisal, da je pravnico pojmovanje socialistične demokracije prav v delavskih svetih prišlo najbolj do izraza, saj »delavci ne filozofirajo o demokraciji nasploh in o absolutni svobodi, kar je sicer zadnje čase zelo priljubljena tema nekaterih malomeščanskih in reakcionarnih elementov ... Mi danes lahko s ponosom ugotavljamo, da so postali delavski sveti in upravni odbori udarna pest vsaki birokraciji socializmu tujim tendencam, ... ki se ... odpovedujejo zaupanju delavcev, češ, da ti niso sposobni gospodariti.« Med drugim so ob prehodu na samoupravljanje razpustili tudi štirinajstčlansko tovarniško milico za zavarovanje objektov, saj je, kot ugotavlja predsednik upravnega odbora, »zavest naših delavcev prišla že na tako višino, da miličniki niso potrebni za čuvanje splošnega ljudskega premoženja.«¹⁵ Nadomestili so jo s petimi čuvaji in štirimi tovarniškimi gasilci.

Prvo mandatno obdobje, v katerem je imel upravni odbor 25 rednih in 8 izrednih sej (števíla sej delavskega sveta iz gradiva, ki ga imam na razpolago, ni mogoče ugotoviti), je bilo izpolnjeno s prizadevanji za izpolnitev petletnega plana. V jeseni 1950 je zelo slabo kazalo, da bo tovarna dosegla planirane naloge. Med glavnimi vzroki za slabe gospodarske rezultate je predsednik delavskega sveta naštel slabo kvaliteto proizvodov, zelo slabo disciplino, premalo vestno delo, neposlušnost, prezgodnje odhajanje z delovnega mesta, velik izmet, ki je bil več kot šestkrat večji od planiranega, premajhno strokovno usposobljenost predelavcev, slabo kontrolo itd. Zaradi neposlovnosti in slabega finančnega stanja je bila tovarna uvrščena na črno listo, zato dobavitelji niso hoteli dobavljati surovin in drugega za proizvodnjo potrebnega materiala. Težave so imeli tudi z rednim izplačevanjem plač. Dodatne težave je povzročalo še dejstvo, da je tovarna od Glavne direkcije za elektrogospodarstvo dobila predpisani plan za leto 1950 šele med letom.

Zelo težke poslovne razmere so zahtevale sklic iz-

redne seje delavskega sveta, ki je »bila ... najburnejša seja delavskega sveta, ki je trajala skoraj 8 ur.« Za izpolnitev plana so sprejeli več ukrepov: da pričnejo z akordnim delom, da se bodo točno držali dogovorjenih rokov, da delovno silo lahko po potrebi premeščajo z enega na drugo delovno mesto, da se povečata notranje varčevanje in disciplina, da se preprečuje odhajanje delavcev v druge tovarne, ker je priučevanje novih zahtevalo nekaj časa in povzročalo tudi precej škode tovarni, uvedli so tečaje za izpite za pridobivanje kvalifikacij, posebno pa so poudarili pomen zvišanja kvalitete svojih izdelkov. Zlasti v galvaniki in rezkalnici so izboljšali pogoje dela. Vse to je pripomoglo, da je tovarna poslovno leto 1950 plansko uspešno zaključila.¹⁶

Leta 1951 so v Iskri povečali plan za 15%, pri nje-govi realizaciji pa so imeli veliko več težav, kakor v letu 1950, saj ga kljub velikim naporom niso izpolnili in so ga dosegli le 88%. Da bi izboljšali organizacijo dela, so ustanovili službo priprave dela in prerazporedili stroje, s čimer so dosegli boljši pregled nad njimi in njihovo večjo izkoriščenost. Opravili so tudi številne kadrovske preместitve. Ugotavljali so, da so se v prejšnjih letih prenašali pri zaposlovanju novih delavcev, saj so zaposlili »vsakega delavca, ki je prišel, ne glede na to, če je zdrav ali star in tako smo vzeli precejšnje število ljudi v starosti 14, 15 in 16 let, tako da se je pred produkcijo postavilo vprašanje, kam s temi ljudmi.«¹⁷ Odvečne delavce so zaposlovali s čiščenjem oken in prostorov, dajali so jim izredne dopuste. Upravni odbor je celo razmišljal, da bi zaradi izredno dragega avtobusnega prevoza na delo s starimi in dotrajanimi tovarniškimi avtobusi odpustili »ljudi, ki se vozijo z našimi avtobusi, ki pa za naše podjetje niso nujno potrebni.«¹⁸

Proizvodni proces je bil skoraj v celoti normiran. Delavci so norme skoraj vsi dosegali, razen nekateri novinci in pa kadar je zmanjkalo surovin za delo.

Veliko pozornost so še vedno namenjali disciplini, znatno se je zmanjšalo število neupravičenih izostankov in zamudnikov (5 minut zamude je pomenilo izgubo enournega zaslužka), še vedno pa disciplina ni bila primerna na delovnih mestih, ker so se delavci pogosto sprehajali med obrati in po svojem oddelku. Sprehajanje po tovarni so poskušali zaustaviti z uvedbo značk, ki so jih morali delavci nositi, kar je omogočalo lažjo kontrolo med delavci, delavski svet pa je sprejel sklep, da bodo take prekrške denarno kaznovali. Dogajalo se je tudi, da so delavci na nočnih izmenah spali. »Bili so slučaji, da je moral upravni odbor urgirati, ker so delavci skupaj z brigadirji nočne izmene spali in je bilo potrebno izvesti gotove ukrepe, da se to prepreči.«¹⁹

Zlasti v poletnih mesecih, ko je bil čas dopustov, je disciplina močno popuščala. Pojavljalo se je delo na črno, kar bi morali zlasti preprečevati mojstri in vodje posameznih delovnih brigad, ki pa so »v več primerih ... s svojim slabim zgledom še slabšali disciplino.« Vse to je povzročilo veliko izmeta, zato je delavski svet odločil, da bo moral vsak, ki bo povzročil ne-

planski izmet, škodo povrniti. Delavski svet se je ubadal tudi s tatvinami najrazličnejšega tovarniškega materiala in se odločil, »da se vsakega tatu skupne lastnine takoj odstrani iz naših vrst.«²⁰ Nekaj primerov je imelo za posledico, da so tatvine skoraj v celoti pojenjale. Precej škode je tovarna utrpela zaradi delovnih poškodb, saj so npr. septembra 1951 izgubili kar 100 delovnih dni samo zaradi poškodb oči, ker delavci niso uporabljali zaščitnih očal.

Vodstvo tovarne si je skupaj z upravnim odborom in delavskim svetom močno prizadevalo za racionalizacijo in izboljšavo delovnega procesa, saj Iskrini proizvodi še zdaleč niso bili dovolj izpopolnjeni. Veliko oviro na tem področju je predstavljala mesečna proizvodnja številnih majhnih serij, kar je povzročalo precejšnjo neusklajenost med proizvodnimi obrati, hkrati pa je tak način naložil izredno veliko dela tovarniški orodjarni, ker so morali pogosto predelovati ali izdelovati nova orodja za take serije. Vse pogostejša se upravni odbor in delavski svet pogovarjala o kvaliteti izdelkov, zlasti še, ker so se leta 1952 močno povečale cene in so se bali za kupce, s katerimi so imeli pogodbeno klavzulo, da le-ti pogodbo lahko razdrejo, če jim ne bi ustrezale cene (leta 1951 je bila npr. cena kompletnega kinoprojektorja 400.000 din, leta 1952 pa kar 2.200.000 din). Ugotavljali so, da bodo kupce zadržali edino s kvaliteto svojih izdelkov. Temu primerno so že leta 1951 pripravljali pravilnik o plačevanju po normah, kjer sta bila doseganje norme in kvaliteta najvažnejša faktorja za določanje delavčeve plače.

Čeprav je vodstvo tovarne skupaj z upravnim odborom in delavskim svetom uspešno iskalo in izkoriščalo notranje rezerve (npr. disciplina, kvaliteta itd.), pa so bili pogosto nemočni zaradi zunanjih faktorjev, svojih dobaviteljev in predpisov. V analizi, v kateri predsednik upravnega odbora ugotavlja, zakaj Iskra leta 1951 ni dosegla predpisanega plana, je našeta cela vrsta takih težav. Najbolj kritična proizvodna linija leta 1951 je bilo izdelovanje telefonov. Bakelit, ki so ga potrebovali za te izdelke, so v premajhnih količinah dobivali pri zagrebški firmi Cromoss, v drugi polovici leta, ko so pridobili devize, pa so to surovino nabavili v Italiji. Vendar pa z italijanskim bakelitom sprva niso znali delati, čeprav je bil zaradi drugačne kemijske sestave boljše kvalitete. Zelo pozno so dobili tudi magnetne in membrane za mikrofone in telefonske vložke, ki jim jih je dobavila neka londonska tovarna. Nekaj mesecev so morali čakati na bronzo za kontaktna peresa pri telefonu, zagrebška firma Elka jim je poslala premajhno količino žice, ki so jo potrebovali za izdelavo telefonov, pa še ta je bila slabe kvalitete. Zopet so si morali pomagati z uvozom iz Italije.

Velike težave so imeli tudi z delovnim orodjem za izdelavo telefonov. Orodjarna je imela izredno veliko dela, zlasti še s popravilom in predelavo orodja, ki so ga dobili ob prevzemu tehnologije od tovarne Rade Končar iz Zagreba. Predsednik upravnega odbora je v poročilu za delavski svet drugega mandatnega ob-

dobja zapisal, da je to orodje »neprestano v popravilu, da se vsaj malo izkoristi za nekaj serij telefonov.«²¹ Izdelovali so tudi telefone za vojaške potrebe, pa tudi na tem področju ni šlo brez zapletov. Najprej tovarna ni mogla dobiti deviz za plačilo v tujini naročenega in izdelanega specialnega orodja, potem pa orodje tudi ni najbolj odgovarjalo za te vrste izdelkov. Nazadnje pa je naročnik, ko so mu poslali prototip, zahteval spremembe, kar je ponovno zahtevalo novo pripravo delovnega orodja. Ugotavljali so, da so za del teh problemov krivi tudi sami, saj »nismo v letu 1950, ko je bila gotova maketa poslana vojni pošti na odobritev zahtevali zapisnik in podpise vojaške pošte, tako da sedaj vojaška pošta ne prizna makete, ki jo je takrat ustno odobrila.«²²

Pri proizvodnji električnih števecov so bile težave še večje. Ker niso pravočasno dobili safirnih ležajev, ta proizvodna linija ni delala kar štiri mesece. Spet so bile posredni devize. Hkrati pa je posrednik Jugoelektro pričel še pogovore za nakup ležajev z drugimi inozemskimi firmami, »ker so mislili, da bodo cenejši, vendar ležajev nismo dobili niti od enega, niti od drugega podjetja.« Po številnih intervencijah pri Jugoelektro so končno le dobili 40.000 safirnih ležajev, bili pa so izredno slabe kvalitete. Podobno je bilo tudi z magneti za števec, saj je Jugoelektro namesto kvalitetnih švicarskih spet uvozil mnogo slabše avstrijske, ki so jih morali ponovno spajkati, na spajkalnih mestih se je pojavila še rja in so jih morali še lakirati. Veliko problemov so imeli tudi z aluminijastimi ohišji za števec, ki so jih zelo nekvalitetno izdelovali v tovarni emajlirane posode v Celju. Montaži števecov je zaradi tega npr. večkrat grozil celo zastoj, »ker je bilo ogrodje iz pravega kota ter se ni moglo montirati, razen s kleščami ali kladivom.«²³ Iz tovarne lakov v Medvodah so dobivali izredno slab lak in so morali števec po dvakrat, včasih pa kar trikrat lakirati. Da bi bile težave še večje, so imeli probleme tudi s površno narejenim orodjem za izdelavo števecov. Vse skupaj je povzročilo, da so proizvodnjo števecov leta 1951 zaključili s kar precej veliko izgubo.

Med zelo pomembne izdelke kranjske Iskre v petdesetih letih štejemo tudi kinoprojektorje. Leta 1951 so izvozili prve projektorje v Avstrijo, vendar Avstrijci z njimi niso bili povsem zadovoljni. Zahtevali so kar trideset sprememb. Reklamacija je močno vplivala na zaostanek pri montaži preostalih projektorjev. Pri izdelavi teh izdelkov so imeli težave tudi zato, ker jim ni uspelo nabaviti zadostnega števila odlitkov. Zato so jih na obrtniški način, seveda v primerno manjših količinah, izdelovali kar sami. Tudi s tovarnami, ki so jim odlitke odlivali, niso bili zadovoljni. Delavci v montažnem oddelku kinoprojektorjev so ugotavljali, da se odlitki včasih »težko obdelujejo, drugi so bili zopet porozni, tako da smo morali že gotove odlitke zavreči.«²⁴ Prizadevali so si, da bi dobili boljšo kvaliteto odlitkov, a so se njihovi proizvajalci izgovarjali na slabo kakovost materiala in na slabo tehnološko opremljenost kontrole odlitkov. Sprva so jim jih izdelovali v tovarni Titan Kamnik, kasneje

pa so kvalitetnejše odlitke naročali v ljubljanskem Litostroju. Predsednik delavskega sveta je svojem poročilu zapisal, da so številne težave dajale porazno sliko Iskre.

Svojevrstna je bila problematika prevoza delavcev na delo in transportiranje izdelkov, kjer so se najpogosteje srečevali z zastavelim in nič več varnim vozniškim parkom ter s težavami z rezervnimi deli za tovarniške avtobuse in kamione. Leta 1951 so s tovarniškimi avtobusi prepeljali dobrih 144.000 potnikov in prevozili okoli 145.000 km, zaradi dotrajanosti avtobusov pa so že razmišljali o skrčenju prevoza na delo za svoje delavce. S tovarnjaki so prevozili okoli 84.000 km, z osebnim službenim avtom pa okoli 26.000 km. Še vedno pa so, zlasti za prevoze na železniško postajo in nazaj v tovarno, najpogosteje uporabljali konjsko vprego. Na železniško postajo so leta 1951 prepeljali kar 605 ton blaga, v tovarno pa slabih 800 ton. Poleg tega so s konjsko vprego za svoje delavce opravili še okoli 500 uslužnostnih voženj.

Kljub težavam, ki so jih Iskraši premagovali z velikimi naporji, je tovarna skrbela tudi za izobraževanje svojih bodočih kadrov in za družbeni standard zaposlenih. Kot sem že omenil, je v okviru tovarne delovala industrijska šola. Upravni odbor je leta 1951 menil, da je bilo dotedanje izobraževanje vajencev delno pomanjkljivo, ker se je »v prejšnjih letih mislilo, da so naši tovarni nujno potrebni samo splošni električarji«,²⁵ ker je Iskra pač elektrotehnična tovarna. To leto so s posredovanjem pri republiških šolskih oblasteh dosegli, da so delno spremenili učni načrt njihove šole, tako da so izobraževali večje število strugarjev, orodjarjev in rezkarjev. Uredili so, da je imela šola dva stalna predavatelja, ostali učitelji pa so bili inženirji in mojstri iz proizvodnje, ki pa so od leta 1951 dalje smeli poučevati šele po 13. uri, ker je sicer preveč trpel proizvodni proces. Samo leta 1950 so zaradi neurejenega odhajanja tovarniških strokovnjakov na poučevanje v lastno industrijsko šolo izgubili kar 610 delovnih dni.

V okviru tovarne je poslovala tudi delavsko-uslužbena restavracija (DUR), v kateri so leta 1951 uspeli delno izboljšati delovne pogoje in kvaliteto hrane. Restavracija je sicer izgubo, ki jo je imela pri hrani, krila s prodajo pijač. Pretežno se je oskrbovala na svojih ekonomijah, ki so bile v okolici Kranja. Na njih so pridelovali največ krompirja, zelja in paradižnika, redili pa so tudi prašiče.

Precej dela je imela tudi tovarniška šivalnica, ki je bila »našim delavcem in uslužbencem dobrodošla, ker je izvrševala naročila v roku 14 dni«,²⁶ medtem ko je bil drugod rok za izdelavo naročila okoli mesec dni. Poleg šivanja za potrebe tovarne (delovne halje, delovne obleke itd.) in za osebne potrebe delavcev, je šivalnica obratovala tudi za zunanje naročnike. Podobno je bilo tudi s tovarniško čevljarstvo delavnico, ki je v bilanci za leto 1951 izkazovala celo nekaj dobička. Tovarna je organizirala tudi svoje otroške jasli, zgradili pa so še nekaj stanovanjskih blokov za svoje delavce.

Gospodarske razmere, v katerih so se znašli delavci Iskre, tovarne za elektromehaniko in finomehaniko Kranj po končani drugi svetovni vojni in v prvem mandatnem obdobju delavskega sveta, so bile izredno težke in zapletene. Poskušali so jih reševati po svojih najboljših strokovnih močeh in bili včasih bolj, včasih pa manj uspešni, kar so jim priznavali tudi tuji novinarji in delegacije, ki so v začetku petdesetih let že začeli obiskovati to pomembno kranjsko tovarno.

OPOMBE

1. Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 643. — V jubilejnem zborniku: 35 let Iskre, Industrije za telekomunikacije, elektrotehniko in elektromehaniko Kranj (v nadaljevanju: 35 let Iskre), Kranj 1981, je na strani 213 zapisano, da je bila tekstilna tovarna Jugočeška registrirana 9. septembra 1923, v brošuri Dvajset let Iskre, Kranj 1966, pa je v poglavju »Iz naše kronike« zapisano, da je bila registrirana 9. oktobra 1923. — 2. 35. let Iskre, str. 10—11, 213. — 3. 35 let Iskre, str. 16. — Od osvoboditve do konca prvega mandatnega obdobja prvega delavskega sveta so tovarno vodili: dipl. inž. Vladimir Klavs (maj — december 1945), dipl. inž. Evgenij Černigoj (februar 1946 — marec 1947), dipl. inž. Lucijan Šinkovec (april 1947 — maj 1948) in Vjekoslav Marinič (oktober 1948 — december 1952). — 4. 35 let Iskre, str. 15—19. — 5. 35 let Iskre, str. 225. — 6. Dvajset let Iskre, poglavje »Kadri«. — 7. 35 let Iskre, str. 225; Jerca Vodušek-Starič: Začetki samoupravljanja v Slo-

veniji, 1949—1953, Maribor 1983, str. 114. — 8. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko (v nadaljevanju: ZAL), Iskra Kranj, št. fonda KRA-106 škatla 111, Zaključno poročilo predsednika delavskega sveta, 13. marec 1952 (v nadaljevanju: Zaključno poročilo predsednika DS). — 9. 25 let Iskre, str. 227. — 10. ZAL, Iskra Kranj, št. fonda KRA-106 škatla 111, Poročilo upravnega odbora novoizvoljenemu delavskemu svetu tovarne Iskra, 29. marec 1952 (v nadaljevanju: Poročilo UO). — 11. Jerca Vodušek-Starič, n.d., str. 64. — 12. 35 let Iskre, str. 216. — 13. Zapisniki delavskega sveta in upravnega odbora za prvo mandatno obdobje samoupravljanja za Iskra — Tovarno za elektromehaniko in finomehaniko Kranj niso ohranjeni, razen dveh zapisnikov delavskega sveta in dveh zapisnikov upravnega odbora iz januarja in februarja 1952. Pri pripravi prispevka sta mi kot osnovni vir služili dokaj obsežni poročili predsednika delavskega sveta in predsednika upravnega odbora, ki sta ju pripravila za prvo sejo delavskega sveta drugega mandatnega obdobja, ki je bila 28. marca 1952. Obe poročili sta prilogi k zapisniku te seje. Gradivo hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko v fondu Iskra Kranj (št. fonda: KRA-106). — 14. Zaključno poročilo predsednika DS, str. 1. — 15. Poročilo UO, str. 1, 2. — 16. Zaključno poročilo predsednika DS, str. 2. — 17. Poročilo UO, str. 6. — 18. Poročilo UO, str. 15. — 19. Poročilo UO, str. 7. — 20. Zaključno poročilo predsednika DS, str. 3. — 21. Poročilo UO, str. 8. — 22. Poročilo UO, str. 5. — 23. Poročilo UO, str. 4. — 24. Poročilo UO, str. 9. — 25. Poročilo UO, str. 12. — 26. Poročilo UO, str. 17. — Upoštevati je tudi članek — Branko Komac: Razvoj industrije za telekomunikacije, elektroniko in elektromehaniko »Iskra« Kranj, Kranjski zbornik 1975, Kranj 1975, str. 46—52.

ZAPISKI IN GRADIVO

TRIJE SLOVENSKI TEKSTI V HIŠNEM ARHIVU KROGARJA IZ OPAL NAD ŽIRMI

VINKO DEMŠAR

Pomladi 1977 je Loški muzej pri zbiranju raznovrstnih muzealij dobil na vpogled in v prevajanje čez sto raznovrstnih pravnih spisov hišnega arhiva Mlakarjevih, vulgo Krogar iz Opal 11 nad Žirmi. O teh sem že pisal v Loških razgledih.¹ O vsebini tega arhiva bi bilo moč pisati z različnih vidikov. Tu želim predvsem opozoriti na slovensko prisego iz leta 1798, prepis dela Svetega pisma (pasijon) Jakoba Bogataja-Krogarja iz leta 1839 in listič s podatki o vremenu ter svetopisemskim naukom iz okoli leta 1840.

PRISEGA IZ LETA 1798

Sestavni del nemškega zaprisežnega zapisnika (*Iuramentsprotokol*) je slovenska prisega Maruše Jereb, poročene Bogataj, iz Opal 7 nad Žirmi. S to prisego je hotela, če se držim formulacije dokumenta, postaviti pravno zadevo zaradi dolga, ki ga ji je po njenem mnenju dolgoval Urban Sedej ali Kavčič, v povprejšnje stanje zaradi pretečenega roka (wegen einer Restitution). S svojim možem Urbanom je 30. marca 1798 prisegla pred loškim sodnikom (*Justitiär*) Andrejem Alojzijem Prešernom.

Izpostavljenost žene Maruše ne bi bila razumljiva, če ne bi vedeli, da je bila edinka in edina dedinja Urbana in Urše Jereb na Opalah, pri Krogarju (lahko je bil rojen še kdo drug, a iz spisov to ni razvidno). Oče Urban je umrl 28. maja 1753 star 35 let. Vdova Urša se je ponovno omožila z Blažem Bogatajem. V tem zakonu se jima je rodil sin Tomaž. Okoli sedemdesetih let 18. stoletja se je Maruša poročila in iz dokumentov je razvidno, da so bili iz tega zakona rojeni trije otroci: najstarejši Luka, rojen leta 1779, nato pa še Nikolaj in hči Maruša.

Tekst pred samo prisego pravi, da se Maruša Jereb sklicuje na dokaze, podane že 22. marca 1798, in da je tu prisegla skupaj s svojim možem po predloženem zaprisežnem obrazcu (... *ihr aufgetragenen Eid nach folgender Eidesformel ablegen*). Prisoten je bil še pisar Andrej Kallan, ki je namesto njiju podpisal prisego. Iz uvodnega teksta spoznamo, da so imeli na sodišču že pripravljene slovenske prisega v obliki obrazca. Znano je, da so imeli na večjih sodiščih posebne zaprisežne knjige (*Iuramentsbuch*), ki so imele prisežne formularje za razne stanove in poklice v raznih jezikih. To poznamo tudi iz poslovanja ljubljanskega magistrata. Prav zaradi obrazca lahko sklepamo, da je ta zapis slovenske prisega starejši kot šele iz leta 1798.

Prisega je zanimiva z več vidikov. Jezikoslovci naj jo obdelajo po svoje. Tudi s pravnega vidika jo je

težko interpretirati. Na vsak način se pri tej prisegi že pozna razvoj pismenosti, ker naj bi jo zakonca na koncu podpisala. Verjetno — poznamo premalo priseg, da bi lahko postavil trditev — da priseg pred tem časom niso podpisovali, da je zadoščal določen obred brez podpisovanja. Menim pa, da je tako.

Druga zanimivost je v tem, da je na prvem mestu poudarjena žena. Vzrok temu je pojasnjen že spredaj. Zanimivo je tudi to, da je to skupna in hkratna prisega za dve osebi, za ženo in moža. Mogoče bodo drugi dokazali, da je bilo to običajno. Težko si je predstavljati, da dva v tej obliki hkrati prisegata. Logično je tudi zaradi tega, ker sta bila Maruša in njen bodoči mož še otroka in slednji še ni bil pri Krogarju. Njen oče je takrat posodil 70 ogrskih dukatov. Ne vem, kakšen je bil običaj drugod, v našem primeru je vredno povedati, da je prisega sestavni del zapisnika in ni prevedena v nemščino. Pisar in sodnik v Škofji Loki sta znala slovensko. Mimogrede naj bo še omenjeno, da je prisega idrijskega sodišča iz leta 1831, napisana v nemškem jeziku, v arhivu Krogarjevih. Po končanih Napoleonovih vojnah so namreč Opale sodile pod idrijsko sodišče.

Omenim naj še zmoto v štetju let. Krogarja tu prisegata, da je posodil oče Urban Jereb denar tri leta pred smrtjo. To pomeni leta 1749 ali 1750 (umrl je 28. maja 1753). V nadaljevanju teksta v nemščini zahtevata vrnitev denarja in obresti za 23 let. Če vzamemo kot začetek sklopa tega tožarjenja leto 1795, bi Urban Jereb posodil denar leta 1752. Če pa od leta zapisa te prisega odštejemo 23 let, dobimo leto 1754 oziroma 1755! Očitno so že pomešali čas dogajanj.

Iest Maruscha Jereb, jenu jest Urban Wogathay perschema Bugu u/iga mogozhnimu ena zhista, jenu re/hnizh = na per/ega, de /ma mi shele polete toshbi od 1te: Aug. 795. leta, po lete Verfarang (de)² od 25. Aug. 795, po letem Urthelm od 23.ten Aug. 796. jenu po letem Urthelm od 19. Juny 797. lete dne Prizhe Joanna Jereba, jenu Ursula Wogathay naidli, jenu de m(i)³ pred ta toshba od 1 Aug. 795. pred ta Verfaranga od 25.ten Aug. 795 pred letem dnech Urthelnach od 23 Aug. 796. jenu od 19. Juny 797. sa lete Prizhe nishma vedli, da lete prizhnati mogli, de je moj Maruscha Jerebu Votsha Urban Jereb Votschetu tega Supernka Gropa Kautschitschu 3 leta pred negova Shmertja 70. Slatu perke 4 od stu zimsha gothov posodu⁴, koker guishnu nem Bug pomagei, amen

Maruscha Jereb

Urban Wogathay beid durch mich

Andreas Kallan m: p: unterschrieben

PREPIS PASIJONA IZ LETA 1839

Kot drugi slovenski tekst naj omenim v zvezek vezanih 10 listov velikosti 20 x 24,5 cm. Listi niso foliirani. Spredaj manjka več listov, ohranjeni del pa je celota. Pisec se je podpisal in pripisal letnico: »1839 Jakob Bogathaj«.

Gre za tako imenovano evangelijsko harmonijo,⁵ v kateri je kombinacija evangelijev. Iz spodaj objavljene nega teksta je razvidno, da gre za pasjon (trpljenje) v začetku iz Lukovega, nato Janezovega in konec iz Matejevega evangelija. Mogoče je vmes tudi kaj iz Marka, tega nisem podrobneje raziskoval. Prav tako ni še ugotovljeno iz katere predloge je prepisovalec Bogataj prepisoval. Jezikovno je tekst zelo blizu Japljevemu prevodu Svetega pisma novega testamenta (1784). Podrobnejša analiza besed bo tudi pokazala, koliko je prepisovalec prilagajal besede (spreminjal) rovtarski govoricici, ki jo ima žirovski svet. Že bežen pregled da slutiti, da je to počel.

Začetek rokopisa (Lk 22, 6—)

inu on je njim be/edo dau inu je ji/kau perlosh-
no/t de bi ga njim bres hrupa isdau pri/shou je pak
dan opre/nih kruhou ob katerim /e je moglu veliko-
nozhnu Jagne saklati inu Jogri ...

Srednji del (Jn 18, 33—)

Si ti Kral zhes Jude Jesus je odgovoriu Govori/h tu
/am od /ebe ali /o tebi drugi odmene povidali. Pila-
tush je odgovo=riu Sim je/t en Jud Tvoj narod inu
vik/hifarji /o te= be meni zhes dali Kaj /iti /turiu
Jesus je odgovoriu Mo = je kraje/ tvu ni od tiga /veta
aku bi maje krale/tvu od tiga /vejta bilu bi /e moji
/lushabniki ja bojvali de bi je/t Judam ne biu isdan
sday pak moje krale/tvu niod tod ...

Konec rokopisa (Mt 27, 64—66)

Zhes tri dni bom je/t gori u/tau Ukashi tedaj de /e
grob obvarje do tretjiga dne de kje nje= govi Jogri ne
pridejo inu ga neukradejo inu ne praujo lud/tvu On
je od mertuih u/tou inu de ne bo polledna smota hu-
j/hi kakor perva Pilatush pak je djau njim Vi imate
varihe pojnite obvarvajte kakor vi/ste Oni pak /o
prozh /hli /o grob obdali s varih inu /a kamen sa
pezhatili 1893 Jakob Bogathaj

VREME OKOLI LETA 1840

Ohranjen je tudi listič, popisan na obeh straneh. Za 13 dni zapored piše, kakšno je bilo vreme. Ker je pisava tega lističa in zvezka o Kristusovem trpljenju ista in ker na eni strani lističa piše Wogathaj is Opale, na drugi pa Jakob, je sigurno, da je tudi ta listič iz druge četrtine 19. stoletja.

ta 1 dan vetar desh
ta 2 dan vetar jen ja/no
ta 3 dan /ever jen ja/no
ta 4 dan vetar jen desh

35
24
19
20
1840

ta 1 dan vetar desh
ta 2 dan vetar jen ja/no
ta 3 dan /ever jen ja/no
ta 4 dan vetar jen desh
ta 5 dan borja jen ja/no
ta 6 dan je mogla /tala jen /ever
ta 7 dan borja jen segre
8 dan borja in magla /tala
9 dan vetar in oblazhno desh
10 dan vetar in popoldne oblazhno
11
12 vetar in oblazhno

1840

Zapis vremena o. 1840 (hišni arhiv Krogarja)

ta 5 dan borja jen ja/no
ta 6 dan je mogla /tala jen /ever
ta 7 dan borja jen segre⁶
8 dan borja in magla /tala
9 dan vetar in oblazhno desh
10 dan vetar in popoldne oblazhno
11
12 vetar in oblazhno

Na drugi strani je napisana z zelo lepo pisavo sveto-
pisemska misel (2 Kor 5, 10):

V/i moremo rasodeti biti pred, /tolam /odnim Kri-
tu/ovim de /lehern prejme potem koker je v /vojim
la/tenim tele/du dobro al hudo /toril

OPOMBE

1. Vinko Demšar: Krogarjeva domačija v Opalah, Loški razgledi 33, Škofja Loka 1986, str. 75—84. — 2. Beseda »de« je v originalu prečrtana. Videti je, da je pričel latinsko, pa se je premislil in zapisal slovensko »od«. — 3. Manjka črka »i«, ker je na tem mestu papir uničen. — 4. Med »d« in »u« je packa črnila v velikosti male črke. Videti je, da v tej besedi ne manjka nobena črka, zato ne puščam praznega prostora. — 5. Zahvaljujem se dr. Francu Rozmanu, prof. Teološke fakultete v Ljubljani za pomoč pri identifikaciji teksta. — 6. Beseda »segre« je zelo slabo berljiva. Čitljivejšje črke so le »s« na začetku in »re« na koncu besede. Vmes so lahko dve ali tri črke; mogoče »eeja«. —

Nekaj literature o slovenskih prisegah:

P. Ribnikar: Slovenske podložniške prisege partimonialnega sodišča Bled, Lj. 1976, 102. str. — V. Oblak: Trije slovenski rokopisi iz prve polovice XVII. stoletja, Letopis MS, Ljubljana 1887, str. 259—315. — V. Pregelj: Dve slovenski prisegi iz leta 1715, Časopis za zgodovino in narodopisje II

(1905), str. 82. — F. Kotnik: Dvoje slovenskih fevdnih priseg, Časopis za zgodovino in narodopisje X (1913) str. 26—35. — Slovenščina v dokumentih skozi stoletja: Razstava ob 25-letnici samostojnega delovanja Arhiva Slovenije, Ljubljana 1971. — Iz roda v rod: Pričevanja o slovenskem jeziku, Razstava Arhiva SR Slovenije, Ljubljana 1982, str. 79.

POROČILA LJUBLJANSKIH POLICAJEV O PRESTOPKIH 1901—1914

ALENKA KAČIČNIK

ORGANIZACIJA MESTNE POLICIJSKE STRAŽE

Mestna policijska straža je bila organizirana za izvajanje policijske službe v upravnem področju »deželnega stolnega mesta ljubljanskega«, vzdrževali pa so jo na stroške mestne občine. Njena naloga je bila skrb za javni red in mir ter javno varnost, poleg tega pa je morala v smislu obstoječih zakonov podpirati oblast in njene organe pri opravljanju teh zakonov in naredb. Mestna policijska straža je bila podrejena županu in neposredno načelniku mestnega policijskega urada.

Za sprejem v mestno policijsko stražo so morali kandidati izpolnjevati določene pogoje:

- biti so morali avstrijski državljani;
- stari so morali biti najmanj 25 in največ 35 let;
- morali so biti v vsakem pogledu nekaznovani;
- biti so morali zdravi in krepki;
- popolnoma so morali govoriti slovensko in znati pisati in računati.

Pri tem so imeli prednost dosluženi podčastniki, tisti, ki so bili izobraženi, ki so razumeli več jezikov, ki so poznali ljubljanske mestne navade ali tisti, ki so izpolnili svojo vojaško dolžnost. Vsak kandidat je moral najprej prestati preizkusno dobo 1 leta, v tem času so ga teoretično in praktično učili o njegovih pravicah in dolžnostih, po preteku preizkusnega leta pa je moral kandidat opraviti izpit pred tričlansko komisijo. Stražniške vodje, nadstražnike in stražnike je nameščal občinski svet, provizorne stražnike pa župan na predlog načelnika policijskega urada. Ob namestitvi so morali stražniški vodje, nadstražniki, stražniki in poskusni stražniki priseči.

Prejemki stražniškega osebja

Prejemki stražniškega osebja so bili določeni s sklepom občinskega sveta na seji dne 11. novembra 1896. Stražniškim vodjem, nadstražnikom in stražnikom so izplačevali plačo po predpisih, veljavnih za mestne uradnike, provizornim stražnikom pa v dekurzivnih mesečnih obrokih. Za posebne službene opravke v

javnem interesu, ki so jih stražniki opravljali, so imeli določen cenik:

a) za nadzorovanje pri koncertih, javnih produkcijah, veselicah in slavnostih	80 kr.
b) za nadzorovanje pri gledaliških predstavah do 4 ur	35 kr.
nad 4 ure	50 kr.
c) za nadzorovanje pri plesih in plesnih veselicah do polnoči	80 kr.
po polnoči	1 goldinar 20 kr.
d) za pomoč pri eksekucijah, ki so jih določili na sodišču	50 kr.

Za spremstvo odgoncev so dobivali posebej določeno pristojbino. Vse pristojbine so bile enake za stražniške vodje, za nadstražnike in stražnike. Kdor pa se je pri delu posebno izkazal, je bil lahko pohvaljen ali pa je dobil denarno nagrado. Mestni policijski stražniki so praviloma stanovali v redarnici in v stražnicah, poročeni stražniki pa so z dovoljenjem lahko stanovali v svojih stanovanjih ali hišah.

Policijsko stražo so po potrebi razmeščali v več okrajev mesta, vsak okraj je imel svojo stražnico. Neposredni predstojnik stražnice je bil tisti nadstražnik, ki je bil določen za to, ali pa najstarejši stražnik.

Njihove pravice in omejitve

Člani policijske straže so imeli, kadar so opravljali službo, isto varstvo zakona, kot so jo oživale oblasti osebe in vojaška straža. Od vsakega so imeli pravico zahtevati, da se je pokoraval zakonitim odredbam. Člani policijske straže so se smeli ženiti le z županovim dovoljenjem. Stražniškim vodjem, nadstražnikom in stražnikom je dopust do treh dni dodeljeval načelnik policijskega urada, večdnevnega pa župan.

Kdor se je v službi posebno odlikoval, je bil lahko pohvaljen ali je lahko dobil denarno nagrado. Pohvale je izrekal in nagrade podeljeval magistratni gremij na predlog načelnika policijskega urada. Stroški

zdravljenja v službi obolelih članov policijske straže je plačevala mestna občina.

Navodila za službo mestne policije

Uradni načelnik je urejal službo po dnevnem povelju ali po posebnem službenem predpisu. Pri tem je moral upoštevati:

- da se vsa mestna policijska straža deli v dva oddelka, vsak od njih je opravljal službo 24 ur,
- v vsakem okrožju sta službo opravljala 2 stražnika,
- obhod okrožja je trajal dve do tri ure, nato je moral biti stražnik dve uri na stražnici,
- plačane, izredne službe so opravljali stražniki, ki niso bili redno v službi,
- kadar so bili stražniki prosti, so imeli šolo,
- če je stražnikov zaradi boleznih primanjkovalo, so morali delo razdeliti med razpoložljive stražnike, ki so imeli le toliko prostega časa, kolikor so ga nujno potrebovali za počitek.

Pred nastopom službe je moral stražnik pregledati dnevni službeni predpis in si napisati parole, ki jih je moral opraviti.

Pregled

Pregled so opravljali stražniški vodje, policijski nadzornik in uradni načelnik ali njegov namestnik. Na vsaki stražnici je bila pregledna knjiga, v katero so pregledniki morali vpisati dan, uro in kraj pregleda ter se lastnoročno podpisati. Stražniški vodja je moral pregledovati okrožja, stojišča in stražnice dvakrat na dan, in to dopoldne in popoldne ter pred polnočjo in po njej.

Glavna navodila stražnikom pri opravljanju službe

Stražniki so se morali resno, dostojno in vljudno vesti. Proti ljudstvu so morali mirno postopati, prav tako proti jetnikom. Na vsako prošnjo je moral stražnik dostojno in vljudno odgovoriti ali pomagati. V dolge in zaupne pogovore se ni smel spuščati. Noben stražnik med opravljanjem službe ni smel iti v gostilno, krčmo ali kavarno, da bi jedel ali pil ali se zabaval. Tudi zunaj službe se je moral izogibati pivnic, ki so bile na slabem glasu. Če je bil zunaj službe v kakem javnem lokalu, kjer se je začel pretep, je moral takoj mirno posredovati. Če je bilo posredovanje neuspešno, je moral poklicati službujočega stražnika na pomoč. Stražnik ni smel pijančevati, razgrajati ali igrati iger na srečo. Če pa se je to zgodilo, so ga morali takoj naznaniti, za kazen pa so ga po navadi odpustili iz službe.

Stražniki so morali vojaško pozdravljati (salutirati). Pri tem so se morali držati vojaško in molče salutirati. Ustna poročila so morali povedati kratko in razložno z uvodom: »Naznanjam pokorno.« Pri službenih pregledih so morali nadzorniku poročati brez posebnega vprašanja z besedami: »Naznanjam pokorno, da sem v službi na stojišču (na obhodu, na kolod-

Stražnik v zimskem plašču**

voru itd.), in da se ni ničesar znamenitega pripetilo ali da se je to in to pripetilo.« Vse ljudi je moral stražnik vikati. Stražnik je moral poznati svoj službeni okraj, urade, ki so bili v njem, stanovanja zdravnikov in babic, javne zavode ter gostilne in krčme, prenočišča za pomočnike in posle. Vedeti je moral številke hiš, napise, lastnike, stanovalce, vhode in prehode, notranjo lego, kakovost hiš, posebej pa še skrivališča sumljivih oseb. Dobro je moral poznati prebivalce, posebej tiste, s katerimi je zaradi svoje službe večkrat prihajal v stik.

Pismene ovadbe in poročila je moral stražnik izročiti stražniškemu vodji takoj, če je bilo nujno, ali do 8. ure zjutraj. Poročila so morala biti kratka in jedrnata, pri sestavi so morali dajati večji poudarek uspehom poizvedb kot pa domnevanjem in govoricam. Poizvedeti so morali o načinu, kako so dobili prve sledi dejanja, nato pa še imenovati storilca. Če je bilo storilec več, so morali obravnavati vsakega posebej. Identiteto so morali posebej preverjati.

Stražniki so morali opravljati: *informativno službo* in v pogovorih s prebivalci poizvedovati za posebnimi

dogodki, *nadzorovalno službo*, kadar so nadzorovali vse tiste osebe, ki so bile nevarne javnemu redu in miru ter javni varnosti, *zasledovalno službo*, kadar so poizvedovali o okoliščinah, povodu, storilcu, udeležencih in kraju kaznivega dejanja, kjer se hrani odvzeto blago ter vsa druga dokazila, oz. je podpiral vse preiskovalce pri njihovem delu.

Stražnik je moral nadzorovati tujce, jih poklicati, da so z dokumenti dokazali svojo identiteto. Paziti je moral, da se je knjiga za tujce natančno vodila in so se ljudje, ki so prišli v mesto, pravočasno zglasili in prijavi. Pri preiskavi pa stražnik ni smel storilcev napeljevati k ponovno kršitvi zakonov, k nadaljevanju kaznivega dejanja ali njegovi dovržitvi. Pri vplomu je moral takoj na kraj dogodka, da se je prepričal o sledih, ki jih je vlomilec pustil za sabo. Poskrbeti je moral, da so sledove zaradi preiskave ohranili. Predmete je kot dokazni material moral vzeti v shrambo in varstvo. Poizvedeti je moral vse podatke o dejanju in storilcu, škodi in nagibu, ki naj bi storilca pripeljal v kaznivo dejanje.

Vedenje straže pri nemirih in večjem motenju javnega miru

Najprej je moral stražnik preudariti, ali je sposoben sam pomiriti nemire ali ne. Če ni bil trdno prepričan v svoj uspeh, je moral takoj obvestiti policijski urad, ki je poslal dodaten oddelek straže. Nato so morali množico opozoriti na posledice upora in na eventualno rabo orožja ter pozvati »v imenu zakona (postave)«, da se razide. Obenem je moral poveljnik straže določiti močnejše može, ki naj bi ujeli kolovodje upora ter najhujše kričače. Če večkratni poziv množici ni zalegel, potem so smeli stražniki s sabljami razgnati ljudi in vodje aretirati. Seveda pri tem ni smel delati vsak stražnik sam, pač pa so morali delati skupaj in pomagati drug drugemu. Ob vsakem alarmu pa so morali obvestiti župana in deželno predststvo.

Aretacije

Aretacije so morali izvesti mirno in odločno z besedami: »V imenu zakona (postave) vas aretujem«. Prepovedano je bilo pogovarjati se, se surovo vesti, se pričkati in grdo ravnati z aretiranci. Prisotnim je bilo treba povedati za povod aretacije in dolžnostih spoštovanja zakonov. Aretiranca so nato morali odvesti k uradnemu načelniku, ki je odredil nadaljnji postopek. Aretirance so morali takoj preiskati, odvzeti predmete pa popisati v Zapisniku o aretiranih osebah ter v poročilu o zaporu. Aretiranec je moral dati protipotrdilo. Aretirane ženske so morale preiskovati ženske.

Tudi vojaki so bili dolžni ubogati stražnike. Če je stražnik aretiral vojaka v aktivni službi, ga je moral privedi v magistratno stražnico, nato pa izročiti poklicani vojaški patroli. Če je vojak hotel ali že uporabil orožje, ga je moral stražnik razorožiti, nato pa izročiti orožje obenem z vojakom. Hkrati je smel tudi

stražnik uporabiti orožje, kadar ga je uporabil vojak.

Vojaki so morali stražnikom ob ustavitvi pokazati dovolilnico, ki je služila tudi za preverjanje osebne identitete pri prestopkih kazenskega zakona in političnih ter policijskih odredbah. Dovolilnice vojaku niso smeli odvzeti. Vojake so smeli aretirati le, kadar je bila največja nuja za to, z njimi pa so morali ravnati enako kot s civilnimi aretiranci. Pri aretacijah častnikov so morali biti še posebej previdni, nikoli pa jih niso smeli razorožiti, razen če so že potegnili sabljo in hoteli koga napasti.

Ob spremljanju aretirancev je moral stražnik hoditi za aretirancem v neposredni bližini, aretiranec je moral iti pred njim na desni strani, da je imel levo stran, kjer je nosil sabljo, prosto. Če se je stražnik bal, da bi aretiranec pobegnil, ga je smel držati za roko, posebej pri mladih fantih. Aretirancu so morali takoj vzeti orodje, s katerim bi lahko napadel svojega spremljevalca.

Vkleniti so smeli le: zelo nevarne osebe in tiste, za katere so vedeli, da so nasilne; osebe, ki so jih aretirali zaradi strogo kaznivega dejanja ali so se bali, da bi pobegnile; osebe, glede katerih je bilo tako posebej naročeno.

Službena uniforma s suknjičem

Patrolna služba

Patruljiranje je bila glavna naloga stražnikov, zlasti ponoči. Opravljati so ga morali mirno in tiho. Osebe, speče na trgu, cesti in v javnih nasadih, so morali privedi v urad. Če je kdo stražnika prosil, da ga je spremljal, je moral stražnik to storiti, zapisati pa si je moral ime, poklic in naslov prosilca. Pijance so morali spremljati domov, na stražnico ali v kako drugo varstvo. Paziti so morali, da v pritličjih okna niso ostajala čez noč odprta in so morali takoj obvestiti lastnika ali hišnika, da je okno odprto. V primeru požara je moral stražnik poklicati požarno stražo in prebivalce.

Hkrati so morali paziti, da so gostilne, kavarne in žganjarije zapirali ob določeni policijski uri. Opozarjati so morali lastnike lokalov o poteku policijske ure, pozneje pa preverjati, ali so se njihovega opozorila tudi držali. Če se tega niso držali, so morali stražniki opozoriti goste, da odidejo, in če ti niso hoteli, so jih lahko celo aretirali, gostilničarja pa ovadili. Paziti so morali, da gostje niso bili v lokalu, četudi je bil ta uradno že zaprt. V cestni službi so morali paziti na red na cestah in na upoštevanje cestno-prometnih predpisov.

Ob tržnih dnevih so bili stražniki dolžni pregledovati živila in skrbeti za red in mir na trgu. Do 10. ure niso smeli prodajati in kupovati na drobno, npr. prekupovanje vsakdanjih živil, zelenjave, sadja, perutnine, maščob, jajc itd. Iz tega je bilo izvzeto žito, prašiči, drobnica in tržna roba kot med, suhe češplje na vozeh itd. Tržni čas je trajal od ranega jutra do treh popoldne. V tem času ni bilo dovoljeno trženje po hišah brez posebnega dovoljenja.

Nravstveno policijsko službo je bil dolžan opravljati vsak stražnik in ta je obsegala:

- izsleditev zvodnikov in zvodnic,
- vodenje preglednega zapisnika v javnih hišah, gostilnah, krčmah, kavarnah itd. službujočih žensk,
- zasledovanje zanikrnih žensk, ki so opravljale prostitucijo,
- uporaba vseh zakonito dovoljenih sredstev za odpravo beračenja, pijanosti in prepovedanih iger,
- nadzorovanje gostiln in žganjarij, da so ob času zapirale vrata,
- nadzorovanje krošnjarjev s podobami in tiskovnicami in kolporterjev,
- nadzorovanje in brisanje pohujšljivih in nesramnih napisov in risanj po vratih, stenah, ograjah itd.,
- preprečevanje trpinčenja živali.

Prostitutke niso smele stanovati v močno prometnih ulicah in trgih ali blizu šol in uradov, javno niso smele vabiti strank, niti niso smele postopati po mestu. Vsako žensko, ki se temu ni pokorila, so morali privedi na urad, jo zdravniško preiskati, in sicer popisati. Stražniki so morali skrbeti za pravost.

Priležništvo je bilo »javno nravstveno žaleče« in v splošno pohujšanje. Skupno življenje dveh oseb različnega spola ni bilo dovoljeno, če so ugotovili, da je

Službena uniforma z bluzo in poletnimi hlačami

bilo v pohujšanje javnosti. Plesne veselice so smeli prirediti le z dovoljenjem policijskih oblasti, ki je določila, kako dolgo je veselica smela trajati. Stražniki so pazili tudi na kolodvoru, da se je ohranil mir in red.

Obleka in oprema mestne policijske straže

Stražniki in nadstražniki so nosili posebej predpisano uniformo. *Klobuk* je bil narejen iz črne klobučevine z rdečo vrvico namesto traka, okrajki klobuka pa so morali biti obšiti z usnjem. Na levi strani klobuka je bil prišit okrogel mestni grb in šop, podoben kot pri cesarsko-kraljevih orožnikih. *Čepica* je bila iz črnega sukna, po kroju podobna tistim, ki so jih nosili železniški uradniki. Imela je 3,5 cm širok, živordeč, suknen trak in bele gumbe kot na rokavih suknje. V sredi srebrne rozete je bil mestni grb iz rumene kovine. Srebrna vrvica, ki je bila pod rozeto, se je ovijala okoli belega gumba. *Ovratnik* je bil črn z belim robom.

Razen tega so pozimi smeli nositi *šal* iz črne volnene tkanine povrh suknje ali bluze, vendar vedno pod plaščem. *Suknja* je morala biti iz temnozelenega sukna z živordečim prepasom, enaka po kroju suknji

železniških uradnikov. Imela je dve vrsti belih gumbov, živordeč ovrtnik in živordeče našitke na rokavih. Na vsaki strani ovrtnika so bili prameni iz bele kovine, pri nadstražnikih na vsaki strani dva in pri stražnikih na vsaki strani en pramen. *Bluza* je bila narejena po kroju bluz za cesarsko in kraljevo vojsko in temnozelenega tkanine z živordečimi parolami, malimi prameni in poramico kot pri suknji.

Hlače so bile iz modrosivega sukna z živordečim pasom. Kroj hlač je moral biti tak, da so hlače ob deževnem vremenu lahko zataknili v golenice. Poleti so lahko nosili svetle, enobarvne, živordeče prepasane hlače. Nosili so *plašč* iz modrosivega sukna z enakim ovrtnikom, z živordečim pasom in gumbi kot pri suknji, kroj je bil narejen po kroju plaščev železniških uradnikov. *Plašč* je moral imeti kapuco, ki so jo lahko sneli. Dežni plašč je bil iz nepremočljive tkanine, segati je moral do 16 cm nad gležnje, imeti je moral kapuco. Okoli vratu in prsi se je moral zapenjati. Vsak stražnik oz. nadstražnik je imel en par visokih, nepremočljivih *škornjev* iz juhtovine in en par lahkih škornjev ter dva para belih in en par črnih *rokavic* iz jelenjega usnja.

Imeli so tudi orožje: kratko, rahlo ukrivljeno *sabljo* z belim ročajem, montirano v usnjeni nožnici, visečo kupolo iz črnega usnja s kovinsko verižico, da so lahko sabljo višje obesili, *portepej* iz živordečega materiala, zložen v obliki želoda, nad njim je bil vpleten mestni grb, *revolver*, kovinsko piščalko na živordeči vrvi, pritrjeno na poramici, pločnik iz bele kovine s črnimi števkami, ki se je smel nositi le v službi ter končno še verižico za vklepanje.

Kroji za oblačila stražniških vodij so bili enaki, razlikovali so se le v tem, da so imeli poleg živordečih okraskov še nekatere srebrne, npr. srebrno nitko v živordeči vrvi. Pločnika stražniški vodja ni nosil.

Vsak stražnik, nadstražnik in stražniški vodja je moral imeti popolno opremo in orožje. K popolni opremi stražnikov, nadstražnikov in stražniških vodij pa so sodile tele stvari: klobuk, čepica, plašč s kapuco, suknja, bluza, dežni plašč, hlače iz sukna, letne

hlače, dva para škornjev, en par iz juhtovine z dvojnimi podplatoma in en par lahkih, dva ovrtnika, dva para rokavic, kupola, portepej, sablja, piščalka, vrvičica, pločnik, navod, skladna knjižica in beležka. Vsak del opreme je imel določeno dobo trajanja, po kateri so lahko stražniki zahtevali novega, razen sablje, pločnika, navoda, skladne knjižice in beležke, medtem ko za škornje doba trajanja ni bila navedena.

Člani policijske straže so v službi morali nositi službeno obleko in sabljo, civilno obleko pa so smeli nositi le, če jim je to dovolil načelnik policijskega urada, vendar so tedaj morali imeti s seboj uradno izkaznico.¹

O POROČILIH LJUBLJANSKIH POLICAJEV

Mestni policaji so morali za vsak dan službe napisati poročilo o posebnih dogodkih, poročila so prihajala na mestni magistrat, danes pa so shranjena v Zgodovinskem arhivu Ljubljana. Građiva je veliko, poročila so v glavnem pisana čitljivo, razen v letih 1901, 1902 in nekaj v začetku 1903, ki jih je pisala druga roka. Napisana so na svetlomodrem papirju, nekaj večjem kot format A4. Pod poročilom sta običajno dva podpisa, včasih tudi več. Po navadi na isti strani, včasih pa zadaj je še stampiljka magistrata. Zajema naslov, datum, ko so poročilo prejeli, in številko dospelega spisa:

»Mestni magistrat Ljubljana
vlož. 13. II. 1908 št. 5815
s prilogami«

Sicer so pisana zelo šablonsko in suhoparno, vedno po istem obrazcu, npr. dva primera:

»Magistrat deželnega stolnega mesta Ljubljane
dne 30. sušca 1907

Dnevno poročilo
V poslednjih 24 urah so bile 4 osebe aretovane, in sicer: 1 radi postopanja, 2 radi beračenja po hišah in 1 radi goljufije.²

»Magistrat deželnega stolnega mesta Ljubljane
dne 27. avgusta 1907

Dnevno poročilo
V poslednjih 24 urah so bile 3 osebe aretovane, in sicer: 1 radi hudodelstva vloma, 1 radi goljufije in 1 radi prepovedanega povratka.³

V teh poročilih so opisana vsa kazniva dejanja, ki so se dogajala v Ljubljani. Naj navedem nekaj najbolj pogostih: izgredi, razgrajanje, tepež, grožnje, pomanjkanje sredstev in prenočišča, postopanje, pijanost, beračenje, tatvine, izvabljanje izseljencev, poneverba, nedostojno vedenje v šoli, vlačuganje, krvoskrunstvo, posilstvo, žaljenje straže in drugi.

Velikokrat je kot prekršek navedeno le »prekršek proti 45. členu vojaškega zakona« in podobno. Ta člen prepoveduje izselitev iz države moškim, ki še ni-

Čelada — pikača, ki so jo mestne policije uvedle v adjustiranje v začetku 20. stoletja.

so odslužili vojaščine. Takih primerov je bilo zelo veliko. Eden izmed njih:

— 8. januar 1907

»Marko Režek, 22 let star, delavec iz Krašnjega vrha, občina Radovica, okraj Črnomelj, nameraval se je izseliti v Ameriko, ne da bi popreje zadostil vojaški dolžnosti. Izročil se je c. kr. deželnemu sodišču.«⁴

Večkrat so aretirali ljudi, ki so druge državljanke spravljali v Ameriko, npr. bivši bogoslovec Ivan Kraic, rojen 11. aprila 1882 v Bogoviču, iz Dubasnice na otoku Velija:

— 15. januar 1907

»V sled privatne brzojavke z Reke je bil na Kolodvoru aretovan bivši bogoslovec Ivan Kraic, roj. 11. 4. 1882. l. v Bogoviču, pristojen v Dubasnico na otoku Velija, ki pošilja za Zwilchenbarta potnike čez Švico v Ameriko. Pri njem se je dobilo mnogo pisem, ki zvezo s tvrdko Zwilchenbartovo dokazujejo, vendar pa je zelo dvomljivo, ali bo obsojen, ker se mu najbrže konkretnega slučaja ne bo dalo dokazati in ima zveze večinoma le na Hrvaškem.

Najvažnejše, kar se je pri njem našlo, je dolg seznam tajnih agentov družbe "amerikanische Transportgesellschaft A. G." Basel, Wellstrasse 7, obsegajoč Hrvate in Dalmatince.«⁵

Sicer pa so Ljubljano pretresali pogosti požari, ki so jih gasili gasilci in meščani. Velikokrat so bili za to krivi otroci, ki so se igrali z vžigalicami, ali pa malomarnost odraslih, ki je lesene dele hiš hitro upepelila. Včasih so se vžgale tudi saje:

— 26. januar 1907

»Včeraj je gorelo v Viljem Trebtovi hiši na Marije Terezije cesti 10. Ogenj so domači pogasili, vnelo se je v stropu med 3. in 4. nadstropju v bližini dimnika. Verjetno je bil dimnik počen.«⁶

— 21. februar 1907

»Gorelo je v hiši na Turjaškem trgu 8, ogenj so pogasili. Tukaj pa so se že pred 14 dnevi v neki počeni železni cevi vnele saje.«⁷

Tudi ob samomorih so najprej poklicali policaje. Ti so ugotavljali vzroke ali okoliščine samomorov. Večkrat so kot vzrok navedli npr. nesrečno ljubezen, hudo bolezen, pomanjkanje sredstev, vdanost pijači in podobno.

— 12. februar 1907

»V stanovanju nekega poročnika 17. pehotnega polka na mestnem trgu 19 so našli Ido, grofico Lichtenbergovo, stanujočo na Ljubljanskem gradu, ki je hotela narediti samomor zaradi nesrečne ljubezni. Ustrelila se je s 5-mm buldogsamokresom v sredino glave. Ranjenka je še dihala, govorila, videla, slišala, vendar ji krogle ne bodo mogli odstraniti.«⁸

— 5. sušec 1907

»... našli obešenega bančnega sluga Franca Ahlina, rojenega 1880. Vzrok samomora je neznan.«⁹

— 4. maj 1907

»Z mosta sv. Jakoba je v Ljubljano skočila samska kuharica Karolina Cankar. Trupla še niso našli.«¹⁰

Ob tem je bilo še veliko utopitev, zlasti utopitev

otrok v jarkih, mlakah, itd. Na majhne otroke so velikokrat pazili starejši bratje in sestre, ki pa niso mogli takoj posredovati ali pa je bilo tudi zanje nevarno.

— 6. maj 1907

»Na Ilovici 5 v predmestju je v cestnem jarku utonila 8-mesečna Angela Dolinšek, ko jo je čuval 2-letni bratec.«¹¹

Hudo kaznivo dejanje je bilo ponarejanje denarja. Za prestopke je štel že to, da so našli ponarejen denar pri človeku, ne glede na to, kje ga je le-ta dobil. Največ so ponarjali kovanice, in sicer vseh vrednosti, 1906 pa so se jim pridružili še 10- in 20-kronski bankovci. Najbolj so bili znani »krkoviči«. Vsaka najdenina ponarejenega kovanca ali bankovca je bila zapisana v dnevnem poročilu, kovanec kot dokazno gradivo so nalepili pod poročilo, bankovec pa priložili.

— 20. april 1907

»Ludvik Starič, 21 let star, je izdajal v gostilnah v Ljubljani ponarejene srebrne tolarje po 5 in po 2 kroni.«¹²

Nekaj časa so imeli probleme s prodajalci premoega. Ti bi morali vedno s seboj voziti decimalne tehtnice, ki pa so se kvarile zaradi tresenja na vozu, premoega prahu in zaradi vlage v zraku, za natančno uporabo pa je taka tehtnica zahtevala ravno podlago. Tako so bile tehtnice vedno v popravilu, v rezervi bi jih moral premoegar imeti več, to pa je prinašalo s sabo velike stroške, od seje 11. decembra 1906 pa je niso več zahtevali, ker tudi stranka oz. kupec ni zahteval popolnoma točnega tehtanja.¹³ Drug velik problem so bili izvoščiki. Ti so imeli neurejene vozove, vozniki niso imeli tarifnih listkov, večkrat so odklonili vožnjo ali pa zanjo zahtevali preveliko plačilo. Ovajali so jih stražniki ali pa stranke.

Kršilec zakonov so bile tudi gostilne, kavarne in žganjarne, ki so svoj obratovalni čas po navadi raztegnile veliko preko policijske ure. Najbolj znan tak kršilec je bil hotel Union, Miklošičeva cesta 1, ne glede na to, kdo je bil njegov ravnatelj (Ivan Bračič, Ivan Bogataj, Ludvik Cunder, Karol Govekar, Josip Uhrman in drugi). Seveda se je to zelo splečalo. Globa za tak prekršek je bila včasih 1 in včasih 2 kroni, zaslužek pa je bil neprimerno večji. Velikokrat se je podobno dogajalo tudi v Kazini na Kongresnem trgu št. 1. Drugi taki najbolj znani gostilničarji-kršički so bili Anton de Schiava, Kolodvorska ulica št. 24, Vincenc Ozimič, Gosposka ulica št. 3, Franc Krapec, Dvorni trg št. 3, Anton Tonejc, Dunajska cesta št. 17, Alfred Seidl, Kolodvorska ulica št. 43, Marija Marčan, Rimska cesta št. 19 in drugi. Ovajali so jih tudi, ker so imeli v lokalih godbo brez dovoljenja.¹⁴

Včasih so stražniki popisali kak pretep med civilisti.

— 10. september 1909

»Dve pijani družbi sta se na poti na Rožnik spopadli, bilo je tudi nekaj streljanja, vendar ni bil nihče ranjen. Zadevo je prevzelo sodišče.«¹⁵

Še večkrat so se stepli vojaki 17. in 27. pešpolka cesarsko-kraljeve vojske med sabo ali pa s civilnimi prebivalci. Nasploh je med vojaki in civilisti vedno

vladala neka napetost in do pretepa po navadi ni bilo daleč. Zanimivo je, da je do takih preteпов v glavnem prihajalo v nočnih urah.

— 25. april 1907

»Po proslavljanju godu na Ambroževem trgu v gostilni Andreja Mraaka je prišlo do pretepa med desetnikom c. kr. 27. pešpolka in Franom Uršičem, svečarskim pomočnikom, ki je bil smrtno zaboden z bodalom.«¹⁶

— 2. december 1908

»Po slavnostih 2. decembra so se stepli vojaki 17. in 27. pešpolka na Radeckega cesti št. 2, poklicali so vojaško patroljo, straža se je razpršila med ljudstvom, da ne bi še tu prišlo do izgrediv. Ljudje so se mirno razšli.«¹⁷

— 4. januar 1909

»Stepli so se 3 vojaki 27. pešpolka in 2 topničarja. Napravili so za 18 kron škode.«¹⁸

—12. oktober 1908

»Prejšnji večer so trije vojaki godbe 27. pešpolka hoteli vstopiti v gostilno Marije Rozman "Pri zlati ribi" v Stritarjevih ulicah. Nekdo med civilisti se je zadržal, ko jih je zagledal, da bodo civilisti izpraznili gostilno, če bodo vstopili vojaki. Ti zato niso vstopili. Nadaljnji spor je preprečila policijska patrolja. Zvečer ob 11^h so se 4 prostaki 27. pešpolka po Resljevi cesti vračali v vojašnico. Za njimi je šel knjigovez Miroslav Pajk, zakašljal in pljunil. Vojaki so to smatrali za izživanje in zahtevali zadoščenje. Spor je preprečila patrolja.«¹⁹

— 2. november 1908

»Dva pijana uslužbenca sta na cesti sv. Petra zmerjala, psovala, pljuvala nekega četovodja in desetnika 27. pešpolka. Stražnik Albin Bergant ju je našel ob tričetrt na osem zvečer in zadevo predal naprej.«²⁰

— 13. november 1908

»Ob četrt na enajst zvečer je bil Aleksander Jeločnik še s 7 osebami pred hotelom Union. Mirno je prišel do sedaj še neznan častnik 27. pešpolka in se zadržal: "Platz." Pri tem je Jeločnika odrinil tako, da je ta padel po tleh. Častnik je šel naprej, moške ob Jeločniku pa so šli za njim. Pri Krambergerjevi hiši se je ustavil, potegnil sabljo in zagrozil. Dogodek bodo naznanili vojaškimi oblastem.«²¹

— 10. december 1908

»Alojzj Smolc, plakater, je pljunil v obraz desetniku 27. pešpolka Jakobu Hofmanu. Zadevo bo dobilo sodišče.«²²

V poročilih so omenjeni tudi prihodi raznih tujcev v mesto. Tujci so se morali prijaviti na mestnem magistratu. Avgusta 1909 je v Ljubljano skoraj vsak dan prišla kaka skupina Rusov iz Trsta. Skupine so se nastanjale v Mestnem liceju in so nadaljevale pot na Dunaj.

— 2. marec 1907

»Včeraj sta prišla v Ljubljano ter se nastanila v hotelu "Union" zasebnika Aleksander in Nadejda Wocikoff iz Syznana na Ruskem ter danes odpotovala dalje v Italijo.«²³

Poseben dogodek za Ljubljančane je bil, ko sta se

6. julija 1905 v Ljubljani zglasila dva kitajska krošnjarja iz Šanghaja.

— 6. julij 1905

»V Ljubljani sta se zglasila 2 kitajska krošnjarja iz Šanghaja, Čen-fu-Sin in Van-Sun-Sijan. Imela sta priporočila kitajskega poslaništva na Dunaju, prodajala sta že v Brnu in Zagrebu, tako so jima dovolili tudi v Ljubljani. Poleg tega sta dejala, da s svojimi izdelki ne bosta konkurirala trgovcem v Ljubljani. Izdelke doma izdelujeta sama.«²⁴

Večkrat je vznemirjenje med Ljubljančani povzročilo dejanje kakega preobjestnega posameznika.

— 17. avgust 1905

»Ob pol treh zjutraj je počil strel iz topa na ljubljanskem gradu. Neki zlikovci so s pomočjo sprehajalne palice potegnili za žico, s katero se s stolpa sprožujejo topovi, in nato zbežali po Študentovskih ulicah. Palico je čuvaj zjutraj prinesel na magistrat.«²⁵

—10. november 1908

»Nekdo je ponoči vrgel jajce na spomenik Anastazija Grüna. Zjutraj so spomenik očistili.«²⁶

— 5. november 1909

»Neznan mladenič je pred Škofijo nesel zavitek raketov in tako imenovanih žabic. Po naključju mu je pred Schmittovo gostilno zavitek padel na tla in začel je pokati. Nabralo se je nekaj radovednežev, ki so mislili, da je kdo vrgel dinamit, kar pa ni res. Med tem je mladenič pobegnil.«²⁷

Seveda so zapisovali tudi prometne nezgode, vendar teh zapisov ni veliko.

— 27. januar 1907

»Tovarniški ravnatelj Pavel Wagner se je peljal domov po Zaloški cesti, kjer je čez cesto ležala žica električne razsvetljave ter se stikala z žico cestne električne železnice. Ko sta konja prišla z njima v stik, sta bila oba takoj mrtva. Žico so pristojni takoj odstranili. Ravnatelj ima 1000 kron škode.«²⁸

»Decembra 1909 je reka Ljubljanica v predkrajih Hauptmanica, Črna vas in Ilovica poplavela cesto. Po bojaznih pa je v naslednjih dneh vsak dan upadla za 10 do 15 cm.«²⁹

Leta 1901 so v Ljubljani imeli velike probleme s prostitutkami. Imele so javno hišo na Zvonarskih ulicah 13, prenašale pa so spolne bolezni. Poslali so jih na zdravljenje v bolnišnico, po vrnitvi pa so se potikale po mestu in si iskale stranke in zaslužek.³⁰

Poročilo o stvkih

Problematične so bile stavke. Stavkali so delavci, vajenci in pomočniki v vseh obrtnih panogah, zahtevali pa so izboljšanje delavskega položaja z zvišanjem mezd in skrajšanjem delovnega časa. Eni so popustili prej in šli na delo, drugi pa pozneje. Razdor med njimi so netili le delodajalci, ki so zlasti voditelje stavk radi odpuščali, na drugi strani pa dajali nekaterim delavcem razne izboljšave. Poročila o stvkih so sprva zelo natančna in podrobna, ko pa je bilo stavk vedno več ali pa so že dalj časa trajale, so poročila postala bolj površna in splošna. Stavk je bilo v obdobju 1901 do 1913 vsako leto kar precej.

— 2. maj 1901

»8 krovcev je pri gradnji nove justične palače začelo stavkati. Stavkajoči so zahtevali plačilo 4 krone na dan, doklade in delovni čas od 7^h do 18^h.«¹³

— 8. avgust 1904

»Začeli so stavkati tramvajski delavci. Stavkajoči so hoteli demonstrirati pred mestnim magistratom protitistim, ki so še delali, vendar so se na poziv straže razkropili. Promet se je kljub štrajku normalno odvijal.«³²

— 30. september 1904

»18 — 20 pekovskih delavcev pri tvrdki J. Kantz je stopilo v štrajk, vendar so že dopoldne začeli delati, razen 5, ki pa bodo tudi verjetno kmalu začeli. Stavkali so zato, ker jih je poslovodja obtožil, da kradejo kruh.«³³

— 2. oktober 1904

»Stavkajo pekovski uslužbenci, ker so jezni na mojstra Paura in Gärtnerja, in zahtevajo, da jim namesto obeda dajejo denar, Paur pa temu nasprotuje.«³⁴

— 22. marec 1905

»Pri tvrdki Ivana Matijana na Dunajski cesti 14 so začeli štrajkati mizarji, ker je Matijan hotel vpeljati akordno delo. Danes je Matijan 4 delavce odpustil, ker naj bi nagovarjali druge od dela, posredoval je obrtni nadzornik.«³⁵

Razni nemiri, spori med pripadniki različnih narodnosti in demonstracije

Raznih nemirov, sporov med pripadniki slovenske in nemške narodnosti in demonstracij je bilo v Ljubljani razmeroma veliko. Včasih je bilo treba le narobe stopiti, pa je bil pretep že tukaj. Po navadi je pretep nastal zaradi kakega provokativnega medklica, npr. "Abzug, Heil ali živijo". Znana nemška postojanka je bila kavarna Kazina, kjer je bilo treba še posebej paziti, da se niso vneli prepiri. Posebej veliko je bilo teh nemirov leta 1907 in 1908, ko se je pripravljala priključitev Bosne in Hercegovine k Avstro-Ogrski. Spore so včasih mirno rešili, drugič pa je prišlo do pretepa in je morala posredovati policija.

— 26. maj 1903

»Aretirali so 14 demonstrantov v Zvezdi in na Valvasorjevem trgu.«³⁶

— 17. julij 1903

»V Zvezdi so se stekli Nemci in Slovenci, ker sta 2 Slovenca zabavljala čez dva Nemca, zaposlena na Južni železnici.«³⁷

— 4. oktober 1903

»Spet so bili nemiri med Slovenci in Nemci pred Kazino.«³⁸

— 9. maj 1905

»Okrog 8. ure zvečer se je začela nabirati v Zvezdi povodom Schillerjevega slavlja v Tonhalle množica ljudi, v glavnem obrtnih vajencev, mladih delavcev in dijakov, približno 300 ljudi. Straža je imela nalogo množico razgnati. Množica je žvižgala, zdaj se je nabralo že 500 ljudi. Poiskali so pomoč orožnikov s pomočjo načelnika pomestnega policijskega oddelka, dr. Zarnika, vendar ni bilo treba nikogar aretirati.

Demonstranti so se kljub razgrajanju vedno znova vračali pred Kazino, vendar so obiskovalci koncerta po njem lahko mirno odšli.«³⁹

Nemiri ob tem koncertu so trajali še nekaj dni.

— 16. julij 1905

»V Zvezdi je bila Prešernova veselica, udeležilo se je okoli 15.000 ljudi, zgodilo se ni nič kaznivega, le proti 1. uri zjutraj sta čez zid v Kazino iz Zvezde priletela dva pivska vrčka, eden naj bi se razbil, vendar straža ni nič opazila, službujoča stražnika sta mislila, da sta vrčka padla gostom. Po cesti je iz Zvezde mimo Kazine šla skupina zelo pijanih ljudi, verjetno sta kozarca priletela iz te skupine, ker je razdalja med Zvezdo in Kazino prevelika. Mestna straža je bila okrepljena.«⁴⁰

— 10. september 1905

»Iz hotela "Pri Maliču" je bila na dva sokola zlita voda. To se je smatralo za protislovensko provokacijo, zbralo se je od 200 do 300 ljudi, ki so grozili, da bodo napadli hotel, če ne pojasnijo, kako in kaj. Zahtevali so, da razobesijo slovensko trobojnico. Takoj je bila tam policija. Storilca niso mogli izslediti. Množica je bila vedno glasnejša, priletelo je celo nekaj kamnov in pobilo nekaj šip v 1. nadstropju. Občinski svetnik dr. Karol Triller je miril ljudi, češ da bi bilo škoda onečastiti lepo svečanost Prešernovega odkritja s kako sovražno demonstracijo v veselje političnim nasprotnikom. Ljudje so zvpili "živijo", vendar se še niso razšli. V podobnem smislu je govoril še dr. Zarnik in mestni župan Ivan Hribar, nato pa so se ljudje razšli. Danes zjutraj so odkrili, da je vodo izlila na sokola po malomarnosti iz podstrešne sobe hotelska dekla, ki je to priznala šele po dolgem času.«⁴¹

— 28. september 1908

»Spet je prišlo do sporov med Slovenci in Nemci v Kazini. Slednji trdijo, da so jih reditelji pri izhodu grdo zmerjali, reditelji pa pravijo, da so jih zaradi glasnosti le mirno opozarjali.«⁴²

— 2. december 1908

»Med vojaško godbo na Bleiweisovi cesti nasproti deželne palače je Dragoslav Šmuc zvpil "Abzug." in bil aretovan. Povedal je, da so se nekateri mladi pred njim prej drli "Heil."«⁴³

V času zaostritve nemško-slovenskih odnosov leta 1908 je prihajalo tudi do proticesarskih akcij:

— 2. december 1908

»Pri Josipu Kordinu pred škofijo 3 je na njegovi prodajalni nekdo polil vrata s črno barvo in snel cesarskega orla in ga odnesel. Poizvedbe so neuspešne.«

»V noči od 2. na 3. december je nekdo s hiše Terezije Omejčeve strgal cesarsko zastavo na Karlovški cesti ter jo vrgel v vodo v Gruberjev kanal, kjer jo je zjutraj našla straža.«⁴⁴

— 6. december 1908

»Na hiši Ivana Mohorčca na Dolenjski cesti je nekdo s cesarske zastave odtrgal 2 cofa in ju odnesel neznano kam.«⁴⁵

Nekaj drugega so bili shodi. Stranke so na njih razlagale svoje programe, udeleževalo se jih je včasih več in drugič manj ljudi, odvisno od priljubljenosti stran-

ke. Shodov je bilo posebej veliko od 1911 dalje, ko je skoraj vsak večer imela kaka stranka shod. Prirejali so jih tudi ob volitvah v deželne zборе, v glavnem pa so potekali mirno:

— 8. maj 1904

»Včeraj je bil shod ljubljanske podružnice Zveze avstrijskih stavbnih delavcev v Katoliškem domu. Vse je bilo mirno. Oba govornika, slovenski in italijanski, sta poudarila, da bi bil neorganiziran štrajk brez denarja velika nesmiselnost. Sklicevala sta se na ponesrečene štrajke v zadnjem času, zlasti železničarskega in tistega pri Krajski industrijski družbi. Prišlo je okoli 100 delavcev, ki so se mirno razšli večinoma že pred koncem shoda. Pričakuje se, da ne bodo začeli štrajkati.«⁴⁶

— 13. september 1904

»Pri shodu ferialnega društva "Karniola" v Kazini je bilo mirno, medtem se je v Zvezdi zbralo približno 100 mladih, ki so hoteli z žvižganjem demonstrirati, vendar so jih stražniki pravočasno razgnali. Nato je bil mir.«⁴⁷

— 26. marec 1905

»Včeraj je bil shod lesnih delavcev v Puntigamski pivnici, prišlo je 150 do 200 udeležencev, vse je potekalo v redu. Glavni govornik je bil Ivan Tokan iz Kranjske stavbne družbe. Kot povabljenca sta govorila Karol Linhart in neki uslužbenec tobačne tovarne, vendar politike nista vmešavala, predstavila sta le program socialistične stranke. Govoril je še mizar Bischof. Govorniki so povdarjali Mathiasovo brutalnost, ki jih tira v štrajk. Zdaj zahtevajo 25% zvišanje plač vsem Mathiasovim delavcem, dovoljenje, da smejo pozimi obedovati v zakurjenih delavnicah, zopetni sprejem štirih odpuščenih delavcev in zagotovilo, da jih zaradi teh zahtev kasneje ne bo nihče preganjal.«⁴⁸

— 30. september 1905

»Sinoči se je vršil ljudski shod v Narodnem domu zaradi splošne volilne pravice. Po končanem shodu ob 10. uri se je zbralo kakih 400 ljudi, ki so šli pred deželno predsedstvo demonstrirati. Nato se je množica odpravila pred stanovanje dr. Tavčarja in vpila: "Pereat Tavčar", in "Abzug Tavčar." Policija jih je razgnala, še prej pa onemogočila, da bi socialc Karol Linhart govoril.«⁴⁹

— 9. maj 1907

»V gostilni Frana Cotiča je bil volilni shod slovenske ljudske stranke, ki ga je 150 do 200 somišljenikov Narodno napredne stranke ob 10. uri zvečer hotelo onemogočiti, vendar jih niso pustili v gostilno. Policija je to zvedela iz tajnih, zaupnih virov in skušala razgnati razgrajače, na katere so iz gostilne metali jajca in jih polivali. Hlapca Ivana Tepino so aretirali, ker je pretep mesarskega vajenca Pavla Nadbata. Razjarjena množica se je spet zbrala v Zvezdi, mimogrede na Kongresnem trgu 2, kjer stanuje vodja Slovenske

ljudske stranke Sušteršič, razbila nekaj šip, škode je za 2 kroni, krenila do škofjske palače, kjer se je srečala z udeleženci shoda pri Cotiču. Rudolf Bončar je zлил vodo na množico, kar jo je tako razjezilo, da so posamezniki začeli v okna metati kamenje. Na Škofjskih šipah je bilo škode za 18 kron in 70 vinarjev. Mestna straža je posegla vmes in aretirala Josipa Švaglja, trgovskega učenca, starega 19 let, Hermana Palka, starega 18 let, strojnega učenca. Priče pa so dokazale, da nista metala kamenja. Kaznovana sta bila z zaporom 24 ur, enako je bil kaznovan Tepina. Pravega metalca kamenja so našli pozneje. To je bil črkostavec Ivan Mrhorc.«⁵⁰

— 11. maj 1907

»Shod Narodno napredne stranke je bil v gostilni pri Zupančiču na cesti sv. Martina 15. Nekdo je na vrata in okno izlil oljnato barvo.«⁵¹

Prekrškov je bilo še veliko, vendar so se v glavnem ponavljali. Po aprilu 1913 pa poročila niso več ohranjena, ali pa jih niso več pisali. Zelo verjetno pa je, da se je število prekrškov, medstrankarskih sporov ter preteпов z vojaki še povečalo.

OPOMBE

* Prispevek je povzetek avtoričine seminarske naloge na Filozofski fakulteti, oddelku za zgodovino v Ljubljani. — 1. Vse navedene podatke sem našla v Službeni pragmatiki za uradnike in slugе mestne občine ljubljanske. — 2. Zgodovinski arhiv Ljubljana (v nadaljevanju ZAL), Mesto Ljubljana, Mestna registratura REG I/1557, fol. 1364 (v nadaljevanju REG I). — 3. isto. — 4. isto. — 5. isto. — 6. ZAL REG I/1557, fol. 1364. — 7. isto. — 8. isto. — 9. isto. — 10. isto. — 11. isto. — 12. isto. — 13. ZAL, REG I/1556, fol. 1364. — 14. ZAL, REG I/1554, fol. 1360, ZAL, REG I/1554, fol. 1361, ZAL, REG I/1555, fol. 1362, ZAL, REG I/1555, fol. 1363. — 15. ZAL, REG I/1558, fol. 1365. — 16. ZAL, REG I/1557, fol. 1364. — 17. ZAL, REG I/1557, fol. 1365. — 18. ZAL, REG I/1558, fol. 1365. — 19. ZAL, REG I/1557, fol. 1365. — 20. isto. — 21. isto. — 22. isto. — 23. ZAL, REG I/1557, fol. 1364. — 24. ZAL, Mesto Ljubljana, Predsedstvena registratura REG II (v nadaljevanju REG II), fasc. 27. — 25. isto. — 26. ZAL, REG I/1557, fol. 1365. — 27. ZAL, REG I/1558, fol. 1365. — 28. ZAL, REG I/1557, fol. 1364. — 29. ZAL, REG I/1558, fol. 1365. — 30. ZAL, REG II/fasc. 27. — 31. ZAL, REG II/fasc. 27. — 32. isto. — 33. isto. — 34. isto. — 35. isto. — 36. isto. — 37. isto. — 38. isto. — 39. isto. — 40. isto. — 41. isto. — 42. ZAL, REG I/1557, fol. 1365. — 43. isto. — 44. isto. — 45. isto. — 46. ZAL, REG II/fasc. 27. — 47. isto. — 48. isto. — 49. ZAL, REG II/fasc. 27. — 50. ZAL, REG I/1557, fol. 1364. — 51. isto.

** Avtorju risb uniform mestne policijske straže v Ljubljani, prof. dr. Sergeju Vrišerju, se za prijaznost s katero je izdelal likovne ponazoritve k članku najlepše zahvaljujemo. Op. ur.

ZDRAVILIŠKA KOMISIJA NA BLEDU

BOŽO BENEDIK

Zdraviliška komisija na Bledu je odigrala v razvoju blejskega turizma pomembno vlogo. Ustanovili so jo leta 1886, kar je deset let pred podpisom zakona o zdraviliških komisijah. 1. avgusta 1897 je avstrijski cesar Franc Jožef v svoji poletni rezidenci v Bad Ischlu podpisal zakon, naj na Kranjskem za letovišča, zdravilišča in kopališča poslej skrbe zdraviliške komisije. V večini takih krajev so za turistični razvoj doslej že skrbela turistična društva, to pa je bilo na Bledu ustanovljeno šele leta 1894. Poslovanje zdraviliških komisij je bilo opredeljeno z zdraviliškimi redi, po katerih so bile upravičene pobirati različne pristojbine (npr. zdraviliške in godbene takse).

O delu Zdraviliške komisije Bled je le malo napisanega, zato bom v nadaljevanju prikazal njene pristojnosti, naloge na propagandnem področju ter pri priditvah na Bledu, njeni skrbi za izgled kraja, pridobivanje premoženja (npr. parki) in nekatere ljudi, ki so jo vodili. O ustanovitvi Zdraviliške komisije Bled leta 1886 je malo znanega, čeprav so že v naslednjem letu 1887 vodili redno statistiko gostov, leta 1888 pa je tudi že izdajala svoj letoviški list z naslovom *Cur-liste*.

Iz zapisnikov Zdraviliške komisije Bled je razvidno, da so seje komisije vodili predsednik ali načelnik ali pa podnačelnik komisije. Komisija je imela dvojezični žig in pisemski papir z glavo, k vabilom za seje pa so redno prilagali dnevne rede sestankov. Ob prejemu vabil so vabljeni s podpisi potrjevali prejem vabila, zapisnike sestankov pa so podpisovali vsi navzoči na sejah. Zapisniki sej zdraviliške komisije so vse od leta 1903 dalje, razen v letih 1905 in 1906, pisani v slovenščini, čeprav so bili posamezni člani komisije pravi Nemci in skoraj gotovo niso bili večji slovenščine. Leta 1905 se je Zdraviliška komisija Bled včlanila v Deželno zvezo za tujski promet, v katero je bilo vključeno tudi Društvo za pospeševanje tujskega prometa na Bledu. Komisijo so vabili tudi, naj se vključi v Društvo hotelirjev in Društvo zdraviliških naprav, vendar pa iz zapisnikov sej komisije ni razvidno, ali so se v združenju vključili.

Poslovanje Zdraviliške komisije Bled je potekalo na osnovi *zdraviliškega reda*, ki so ga sprejeli 10. junija 1899 in ga kasneje, kot je razvidno iz sejnih zapisnikov komisije, večkrat spreminjali in dopolnjevali. Zdraviliški red je veljal za območja katastrskih občin Bled, Rečica in Želeče. Po 3. členu zdraviliškega reda so bili člani Zdraviliške komisije Bled vsakokratni župan Bleda, dva zastopnika občinske uprave, zastopnik hotelirjev, dva zastopnika oddajalcev zasebnih tujskih sob, gostilničar, okrožni zdravnik, dva zastopnika lastnikov počitniških vil ter še dva zastopnika blejskih gostov. 9. člen zdraviliškega reda je določal, da je moral vsak obiskovalec Bleda, ki je letoval na Bledu nad 48 ur, med 1. majem in 30. septembrom, plačati zdraviliško pristojbino, kadar pa je bila

v letovišču tudi godba, pa še godbeno takso. Zdraviliška taksa je znašala 30, godbena pristojbina pa 20 vinarjev. Kdor je bival v letovišču več kot 6 tednov, je bil oproščen plačevanja teh pristojbin. Poznali so tudi celoletne pristojbine, zdraviliška je znašala 10, godbena pa 6 kron.

V 10. členu so bile našteje oprostitve turističnih taks. Plačevanja letoviških in godbenih pristojbin so bili oproščeni zdravniki, ranocelniki, njihove žene, mladoletni sinovi in neporečene hčere, člani cesarsko-kraljeve vojske in mornarice. Plačevanja so bili oproščeni tudi otroci pod dvanajstim letom starosti, posli v spremstvu gospodarjev pa so bili oproščeni le plačevanja godbene takse. Po določilih 11. člena so pristojbine pobirali stanodajalci, ki so morali morebitno izgubo pri taksah kriti iz svojega žepa. Za nerednosti pri plačevanju so bile zagrožene kazni, ki jih je določala politična oblast, od kazni nabrani denar pa je bil namenjen za občinski ubožni sklad. Glede oprostitve plačevanja pristojbin za kategorije letoviščarjev, ki niso bile opredeljene v zdraviliškem redu, je bila zdraviliška komisija zelo stroga. Obravnavali so jih le po redko, obravnavali pa so vsako prošnjo za oprostitev plačevanja taks posebej. Plačevanja pristojbin niso oprostili niti sorodnikov blejskega župnika, oproščen pa je bil gost, ki je lahko dokazal, da je za Bled oziroma letovišče napravil kaj koristnega. Sodeč po podatkih je bilo prošenj za oprostitev plačevanja letoviških pristojbin kar veliko, pošiljale so jih celo tovarne, ki so na Bled pošiljale na oddih svoje delavce.

Volitve članov Zdraviliške komisije Bled so bile vsaka tri leta, volilni upravičenci pa so bili vsi, ki so imeli po določilih zdraviliškega reda v komisiji svoje zastopnike. Po podatkih prvih zapisnikov Zdraviliške komisije Bled, ki so jo takrat imenovali tudi *Cur Comite*, je bil njen prvi predsednik grof Camillo Aichelburg, lastnik hotela Luisenbad (današnji hotel Toplice), člani pa so bili: Johann Mallner kot župan, Franc Murnik, župnik Jožef Razboršek, Viktor Klinar in dr. Ferdinand Zeisler. Leta 1890 je bil za predsednika komisije izvoljen Emerich Mayer, za namestnika pa Johann Mallner, ki je bil hkrati tudi blagajnik. Izvoljeni so bili še: župan Jakob Peternel kot namestnik, župnik Jožef Razboršek, Anton Hudovernik, Franz Souvan, Gustav von Pongratz, Viktor Klinar, Gustav Valtrini ter dr. Emil Klimek kot zdravnik. Kot načelnik komisije je bil izvoljen dr. Alfonz Mosche, po nepotrjenih podatkih pa za krajši čas tudi dr. Emil Klimek.

Leta 1903 je vodstvo komisije prevzel pomemben blejski turistični delavec Jakob Peternel, člani pa so bili: dr. Andrej Ferjančič, Emerich Mayer, dr. Emil Klimek, Anton Vovk, Ivan Pretnar, Otto Wölfling, Ferdinand Stare in Robert Wedl. Ta komisija, v kateri je zaslediti vse več domačinov, je delovala skoraj do začetka prve svetovne vojne. Ponovne volitve čla-

Jakob Peternel, blejski župan 1895—1906 in turistični delavec

nov komisije so bile leta 1905, ko so kot zastopnika blejskih gostov izvolili Roberta Wedla in dr. Stevana pl. Miletića, naslednje leto pa pnovno Roberta Wedla in Ferdinanda Stariča iz Ljubljane. Leta 1906 so kot člana izvolili dr. Ricarda Edra, zdravnika v Riklijevem zavodu in domačina prof. dr. Josipa Plemlja. Vidi se, da so zastopnike blejskih gostov volili v komisijo skoraj vsako leto.

Leta 1907 je blejski župan, in s tem član komisije, postal učitelj Franc Rus. Kot član in začasni predsednik oziroma načelnik komisije je bil izvoljen Leopold Stuchly, kot člana pa blejski trgovec Ivan Rus in hotelier Miha Černe. Kot zastopnika blejskih gostov sta tega leta postala člana komisije prof. Löffner iz Prage in tovarnar Avgust Karl Hoffman z Dunaja. Leta 1908 so za predsednika komisije izvolili dotedanjega podpredsednika Leopolda Stuchlyja. Tega leta je umrl član dr. Emil Klimek in so na njegovo mesto imenovali novega okrožnega zdravnika dr. Janka Benedika st. Tega leta so kot zastopnika gostov izvolili dr. Heinricha Lucmana in ritmojstra pl. Stefanellija, ki ga je kmalu zamenjal vitez Bernetich.

Leta 1911 so kot zastopnika blejskih gostov ponovno izvolili dr. Heinricha Luckmana, na novo pa inž. Ferdinanda Neudorferja, nakar vse do začetka prve svetovne vojne v zapisnikih Zdraviliške komisije Bled ni zaslediti novih članov komisije. Zaradi finančnih

težav so leta 1911 začeli razmišljati o spremembi zdraviliškega reda. Predlagali so, naj člana komisije imenujeta tudi ministrstvo za javna dela in deželna vlada. Razmišljali so tudi o združitvi občine in zdraviliške komisije.

Predlogi, da bi Bled postal zdraviliška občina, so se uzakonili 4. maja 1914, ko je cesar Franc Jožef podpisal zakon o spremembi zakona iz leta 1897. Po novih predpisih so uzakonili Zdraviliško komisijo Bled, njene naloge in pristojnosti pa je prevzela Občina Bled, ki je odtlej pobirala zdraviliške in godbene pristojbine. Vendar pa jih je smela uporabljati izključno v zdraviliško-turistične namene. Tudi premoženje nekdanje zdraviliške komisije so morali na občini voditi ločeno od ostalega občinskega premoženja. Pri občinski upravi so za zdraviliške zadeve imenovali zdraviliški odsek. Veljalo pa je, da dokler deželne oblasti ne predpišejo načina imenovanja članov tega odseka, so kot člani odseka delovali dotedanji člani ukinjene Zdraviliške komisije Bled. Občina je za vse zdraviliško-turistične zadeve, ki jih je obravnavala, na seje vabila in se posvetovala z zastopniki zdraviliškega odseka. Župana pa so bili dolžni vabiti na seje okrajnega oblastva in mu omogočati razpravo, kadar so govorili o zdraviliških problemih. Tudi občinski proračun so morali predložiti v vpogled okrajnim oblastvenim organom, ki so morali skrbeti, da so se sredstva, namenjena za zdraviliške zadeve, uporabljala v ta namen.

V okviru Zdraviliške komisije Bled je na predlog člana Roberta Wedla sredi leta 1905 začel delovati zabavni komite (Vergnügungs Comite). Člane zabavnega komiteja so imenovali 14. julija tega leta, njegov predsednik je postal Robert Wedl, člani pa Erich Mayer ml., baron Ladislav Pereira, Otto Stefanelli, Robert Orley, dr. Erich Mosche in Eugen Wedl. Prva naloga zabavnega komiteja je bila pripraviti proslavo cesarjevega rojstnega dne leta 1905. Glavni organizator proslave je bil Erich Mayer, program pa je obsegal mašo na otoku, svečano razsvetljava, koncert, plesni venček itd.

Ob omenjanju članov Zdraviliške komisije Bled moramo ugotoviti, da je bila večina članov komisije domačinov, Slovencev. Slovenci so tako vodili najvišje turistično telo v občini, čeprav so bili lastniki večjih blejskih lokalov tujci. Na sestanke zdraviliške komisije so jih le redko vabili, vendar so se z njimi dogovarjali o skupnih turističnih zadevah na Bledu. Zanimivo je, da med člani komisije ne zasledimo Riklija, pa tudi na seje ga niso vabili, čeprav je Rikli tisti čas za turizem na Bledu veliko pomenil. Vse to dokazuje, da so domačini na Bledu v drugi polovici 19. in v prvi polovici 20. stoletja o turizmu in njegovih zakonitostih že vliko vedeli, saj so dobro skrbeli za izgled kraja in za zabavno življenje gostov, ki so se takrat na Bledu zadrževali tudi po več dni ali tednov.

Člani zdraviliške komisije so si prizadevali tudi za povečanje premoženja komisije, ki naj bi kar najbolj koristilo razvoju turizma na Bledu. Odkupili so zdraviliški dom s parkom, jezersko obalo, del Straže s

kamolomom in del Dobre Gore. To je premoženje, ki je ležalo pretežno v katastrski občini Želeče, manjši del pa v katastrskih občinah Bled in Selo, merilo pa je 15 hektarov, 7 arov in 18 kvadratnih metrov. Najpomembnejši del lastnine komisije je bil *zdraviliški dom* s parkom, za katerega nakup je Občina Bled na seji 19. septembra 1904 s tričetrtinsko večino zdraviliški komisiji dala jamstvo za kredit v višini 62.455,67 kron. Zdraviliški dom je bil skupaj s parkom namenjen za zabavno življenje in je dajal glavni turistični utrip v kraju. Ob domu in v parku so se v popoldanskih urah zbirali blejski gostje, igrali pa so izbrali orkestri. Člani komisije so menili, da so z zabavnim življenjem ob zdraviliškem domu in v parku znatno pripomogli, da se gostje tudi v slabem vremenu niso dolgočasili. Ena osnovnih nalog je bila skrb za vzdrževanje zdraviliškega doma. Potrebno je bilo nakupiti notranjo opremo, zasteklit verande, urediti ograje in ledenico, načrtovali pa so še ureditev ribnika v parku, ki pa ga niso zgradili. Urejenost samega zdraviliškega doma pa tudi okoliškega parka je bila močno odvisna tudi od najemnikov zdraviliškega doma. Leta 1906 je dom prevzel v najem Karl Eschel, leta 1907 Alfred Majut, leta 1908 Robert Offner, od leta 1909 pa do leta 1914 pa Štefan Trnko.

Z odkupom jezerske obale so poskrbeli za sprehajalce, zlasti še, ker so bile do odkupa precejšnje površine jezerske obale zaprte in ograjene. Sprehajanju gostov so bile namenjene tudi sprehajalne poti na Straži, od koder so lepi pogledi na Bled in okolico. Tudi kamnolom so odkupili zaradi sprehajalnih poti, hkrati pa so ga še izkoriščali in kontrolirali njegovo uporabo, ki so jo omejevali.

Glavna in osnovna naloga zdraviliške komisije je bila skrb za razvoj turizma na Bledu. K temu je veliko pripomogla za tiste čase široka *turistična propagan-*

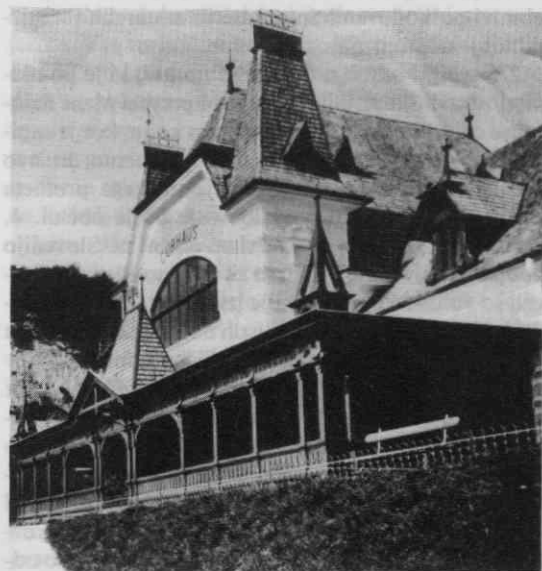
da. Poleg prospektov Bleda, ki so jih tiskali tudi v 3.000 izvodih, so izdajali še *Letoviški list*, kar je bilo izrednega propagandnega pomena. Izhajal je v poletni sezoni, od junija do septembra, vsakih štirinajst dni. V listu so objavljali sezname blejskih hotelov in gostišč, sezname gostov, ki so letovali na Bledu, nekajkrat so objavili popise vseh zasebnikov, ki so oddajali tujske sobe, domači obrtniki pa so reklamirali svoje izdelke. Sprva so ga tiskali v Kranju, kasneje pa v Blasnikovi tiskarni v Ljubljani. Zdraviliška komisija je oglašala tudi v tujih turističnih revijah, med katerimi je bila najbolj poznana revija *Reise und Badezeitung*. Pripravljali so propagandno gradivo za številne priložnosti in obiske, kot npr. za skupino angleških novinarjev, ki je leta 1907 prišla obiskat Bled.

Komisija je izdala vodnik po Bledu. Vsi gostilničarji so na pobudo komisije zbirali denar za izdelavo in nakup slik Bleda, ki so jih namenili za opremo železniških vagonov. Blejci so dobro opravili turistično propagandno nalogo in tudi leta 1903 na mednarodni razstavi turističnih krajev na Dunaju prejeli zlato medaljo, katere motiv so natisnili v glavo papirja blejskega županstva. Za to akcijo so porabili 150 kron.

Za dobro počutje gostov so prirejali številne *priredivitve*. Že leta 1892 so priredili prvi Cvetlični korzo, ki so ga potem nekajkrat ponovili. Velika skrb je bila namenjena godbi, ki je goste zabavala v paviljonu zdraviliškega doma, izmenoma pa še na Mlinem, pri hotelu Mallner (današnji hotel Park) in na grajskem kopališču. Ob sobotnih večerih so igrali v zdraviliškem domu. Sam razpored glasbenih nastopov je bil natančno dogovorjen. Za glasbene prireditve so izbirali le zelo kvalitetne izvajalce. Večinoma so nastopali godbeniki, ki so bili člani dunajske opere. Imeli so fiksno določene cene za orkester kot celoto (običajno za orkester z 12 glasbeniki) in še za vsakega godbenika posebej. Leta 1908 je zdraviliška komisija verjetno želela pridobiti slovenske glasbenike, za kar so zaprosili filharmonijo v Ljubljani, vendar se ljubljanski glasbeniki niso odzvali blejskemu povabilu. Do leta 1913 je zato goste zabaval Franc Ronhiček, ki je bil prav tako z Dunaja, medtem ko je leta 1914 izgralo Društvo orkestrov iz Ljubljane. Godbeniki so na Bledu nastopali od junija do avgusta, nekajkrat pa tudi do 15. septembra v letu.

Pomembne sezonske prireditve, ki jih je organizirala zdraviliška komisija, s bile tudi veslaške regate, nogometne tekme (npr. z ljubljanskimi nogometnimi klubi), loterije itd. Višek turističnih prireditev pa je bil vsako leto ob cesarjevem rojstnem dnevu. Prireditve so bile 18. in 19. avgusta. Začele so se z mašo na otoku, sledila pa je velika blejska slavnostna razsvetljava. Za to slovesnost so vabili pirotehniko iz Avstrije. Poleg čolnov na jezeru so bile razsvetljene tudi vse obalne hiše, hoteli in gostišča. Ob tej priložnosti nista nikoli izostala svečani koncert in zabavni večer, običajno pri Mallnerju, pozneje pa tudi v zdraviliškem domu.

Veliko pozornost je zdraviliška komisija namenila tudi *lepemu izgledu Bleda*. Skrbeli so za urejenost

Zdraviliški dom na Bledu

sprehajalnih poti na Stražo, zlasti pa še v središču kraja, pa za pot na Dobro Goro in v kamnolom ter za cesto od Bobna do Ažmana. Član komisije dr. Andrej Ferjančič je skrbel zlasti za pot okoli jezera od Petrana do Zake. Na račun zdraviliške komisije so hoteli urediti pot v Poključsko luknjo, državna železnica pa naj bi popravila pot skozi Vintgar. Za red v parkih, zlati ob zdraviliškem domu, so nastavili uniformirane čuvaje. Sicer pa je bil park v središču Bleda privaten in z ograjo zaprt za javnost. Pri urejanju javnih parkov so jim pomagali vrtnarji iz Ljubljane.

Za petrolejsko razsvetljavo, ki je po sklepu komisije gorela tudi, kadar je sijala luna, je poskrbel član komisije Otto Wöfling. Za prižiganje petrolejk so zaposlili delavce, leta 1911 sta to delo opravljala Knafličji in Cvenkel. Seveda so razmišljali tudi o elektrifikaciji Bleda. Leta 1905 so pri firmi Siemens-Schuckert naročili projekt, ki naj bi pokazal, kako opraviti elektrifikacijo Bleda. Zdraviliška komisija je podprla tudi predlog Trgovske zbornice iz Ljubljane za napeljavo telefona. Sicer pa Blejci niso bili zadovoljni s tedanjo pošto, prizadevali so si za ureditev poštne postaje na novem kolodvoru Bled-Jezero. Zdraviliška komisija je poskrbela tudi, da so določili tarife za izvoščke in čolnarje.

Dejavnost zdraviliške komisije so plačevali z lastnimi dohodki, ki sta jih tvorila zdraviliška in godbena taksa oziroma pristojbina, v manjši meri pa tudi dohodki od tombol in cvetličnih dnevo, ki jih je organizirala, ter od najemnine za zdraviliški dom in kamnolom ter s prodajo peska iz kamnoloma. Leta 1887 je imela komisija 1.450,50 florintov dohodka in 694,25 florintov izdatkov. Večji izdatki so bili za urejanje cest in poti, za protiprašno škropljenje cest poleti ter za plače cestarjev in vrtnarjev. Leta 1888 so poslovno leto zaključili s 1.850 florinti dohodka. Odslej je največji izdatek predstavljalo plačevanje godbe. To leto so plačali za godbo 1.000 florintov, 270 florintov so namenili za protiprašno poletno škropljenje cest, 170 florintov so porabili za vzdrževanje šestdesetih klopi, 150 florintov pa so potrošili za propagando, ostalo pa še za nekatere manjše izdatke.

Leta 1891 je komisija prvič poslovala s primanjkljajem, ki je znašal 142,65 florintov. Poleg stroška za godbo, ki je bil največji, so denar porabili tudi za tiskovine, izdajo letoviškega lista in osebne izdatke. Že v naslednjem letu je bilo finančno poslovanje komisije ponovno pozitivno. Običajno so se dohodki pokrivali z izdatki, kadar je prišlo do primanjkljaja, kot tudi leta 1913, ko je bilo dohodkov za 15.530 kron, izdatkov pa za 18.247 kron, je razliko pokrila občina iz svojega proračuna.

Zdraviliška komisija je vodila tudi letno *statistično gibanje blejskih gostov*. Statistične podatke so morali pošiljati tudi na Okrajno glavarstvo v Radovljici. Leta 1896 navaja statistično poročilo, zapisano v zapisnikih ene sej zdraviliške komisije, da je tega leta na Bledu letovalo 1.615 gostov, od tega 769 moških in 846 žensk. 258 letoviščarjev je prišlo s Kranjske, 205 z Madžarske, 8 iz Bosne, 172 iz Nemčije, 25 iz Francije,

18 iz Italije, prav toliko iz Rusije, 32 je bilo Angležev, 4 so prišli iz Združenih držav Amerike. Ostali gostje pa so bili še iz ostalih držav. Istega leta je manj kot tri dni na Bledu bivalo 638 gostov, od 7 do 14 dni 106 letoviščarjev, do 3 tedne 63, od 3 do 4 tedne 115, od 4 do 5 tednov 92, od 5 do 6 tednov 112 in preko 6 tednov 372 letoviščarjev.

Za primerjavo navajam še turistično statistično poročilo za leto 1909. V sezoni, ki je trajala od 1. maja do 30. septembra je na Bledu letovalo 6.163 gostov. Za ilustracijo navajam, da je s Kranjske prišlo 268 turistov, z Dunaja 842, Madžarske 213, iz Nemčije 315, ostali letoviščarji pa so prišli še iz številnih drugih držav, kot npr. Italije, Belgije, Anglije, Rusije, Francije, Romunije, Združenih držav Amerike, nekaj pa tudi iz azijskih in afriških držav ter Avstralije. Od 2 do 3 dni je bivalo 2.927 letoviščarjev, od 4 do 14 dni 1.813 gostov, od 14 do 4 tednov 383 in nad 4 tedne 219 gostov.

Ta čas je Bled razpolagal z 2.584 turističnimi posteljami, od tega so jih imela turistična podjetja, ki so poslovala skozi vse leto 609, sezonsko pa še dodatnih 86, medtem ko so bile ostale tujsko-prometne postelje v privatnih rokah. Po podatkih, zabeleženih v zapisnikih sej zdraviliške komisije, je bilo leta 1909 na Bledu za turizem namenjenih 37 enovprežnih in 10 dvovprežnih voz, nobenega avtomobila in 83 čolnov.

Pred prvo svetovno vojno je turistična dejavnost na Bledu skoraj zamrla. Po končani vojni pa se je dokaj hitro začela akcija za ponovno oživitev tujsko-prometne dejavnosti, le da jo je sedaj vodilo že leta 1894 ustanovljeno *Društvo za povzdigo tujskega prometa Bled*. Najbolj delovna člana v društvu sta bila hotelir Ivan Kenda in lekarnar Hugo Roblek, ki je med drugim skrbel tudi za zapuščeno Riklijevo premoženje. Poglavitna skrb društva je bila namenjena obnovi poškodovanih in nekaterih zastarelih turističnih objektov ter njihove opreme.

Zdraviliški odsek pri občinski upravi, ki je po ukinitvi zdraviliške komisije leta 1914 prevzel njene naloge, je oživel šele aprila 1921, potem ko je, kot je zapisal dr. Andrej Ferjančič, blejsko prometno društvo oziroma društvo za pospeševanje tujskega prometa Bled, 1. marca 1920 predalo svoje posle občini. 4. aprila 1921 je namreč Deželna vlada za Slovenijo podpisala nov zdraviliški red za Občino Bled. Imenovali so volilno komisijo, ki je izvedla volitve v zdraviliški odsek in so ga volili po istih načelih, kakor so vsa leta njenega obstoja volili zdraviliško komisijo.

Prvi zdraviliški odsek je vodil Leopold Stuchly, kot člani pa so sodelovali še župan Franc Rus, lastnik hotela Petran Miha Černe, okrožni zdravnik dr. Janko Benedik, inž. Dušan Serbec, Ivan Zrimec in dr. Anton Ferjančič, ki ga je po njegovem odstopu zamenjal Anton Vovk. Naslednje leto je vodstvo odseka prevzel trgovec Ivan Rus, za njim pa Ciril Majcen. Po odselitvi Cirila Majcna z Bleda je leta 1925 mesto predsednika prevzel dr. Jože De Gleria. Sodelovali pa so

še Ivan Kenda, Leopold Stuchly, Janko Žirovnik, Ivan Mayer, Anton Vovk in zastopnik tedanje družbe za igralnice Modri. Tajnik je bil Dragutin Ilovár.

Že leta 1924 je predsednik odseka Ciril Majcen predlagal, da bi ponovno ustanovili *zdraviliško komisijo* in s tem turistično dejavnost ločili od upravne. Kdaj je ponovno prišlo do ustanovitve zdraviliške komisije in s tem ukinitve zdraviliškega odseka pri občinski upravi ni jasno razvidno, vsekakor pa v letih 1924 ali 1925. Zmeda je tem večja, ker v zapisnikih pogosto mešajo besedi odsek in komisija.

Novo *volitve članov* v zdraviliško komisijo so opravili leta 1929. Vodil jo je takratni župan dr. Jože De Gleria, člani pa so bili: Ivan Mayer in Ivan Troha od blejskih hotelirjev, Adolf Štrakel kot predstavnik gostilničarjev, dr. Zvonko Janežič in Alojzij Papler pa sta bila predstavnika lastnikov vil. Od leta 1930 dalje niso več volili zdraviliške komisije, ampak jo je na predlog Občine Bled imenovala banovinska uprava. Za predsednika komisije je ban imenoval Antona Vovka, člani pa so postali: Ivan Kenda, Julia Molnar, Ivan Mayer, Joža Vrhunec, dr. Zvonko Janežič, Slavko Repe, Rupert Krainer, Fran Špiller-Muys in dr. Albin Češarek. Naknadno je bil imenovan še Jurij Verovšek kot zastopnik lastnikov počitniških vil.

V tem času so pri zdraviliški komisiji nastavili tudi redno zaposlenega *uslužbenca*. Sprva je to delo opravljal inž. Ulrich, od leta 1931 do 1941 pa je turistično delo na Bledu koordiniral René Lettis. To je bil zelo razgledan in izobražen človek, po rodu z Reke. Po končanem študiju v Zagrebu in na Dunaju je pred prvo svetovno vojno prevzel tajniške posle zdraviliškega odbora v Opatiji. Po končani vojni je leta 1923 iz Italije pribežal v Jugoslavijo in bil od leta 1929 v Dubrovniku ravnatelj Zveze za turistični promet s tujci in upravitelj mestne direkcije Putnik, od koder je čez dve leti prišel na Bled. Za blejski turizem je bil še posebno dobrodošel, saj je govoril štiri svetovne jezike. Vso turistično korespondenco na Bledu je vodil kar sam, primerne pisarniške prostore pa si je uredil v zdraviliškem domu. Zlasti so pomembna njegova prizadevanja za propagiranje Bleda v tujini. Delno mu je pomagal, zlasti pri pobiranju zdraviliške in godbene takse, tudi Alojz Štampihar, kasneje pa Vida Kokalj in Rezka Rus.

Leta 1936 je banska uprava imenovala novo vodstvo in članstvo zdraviliške komisije, ki je v tem sestavu poslovala do konca leta 1941. Za predsednika je bil imenovan Anton Vovk, člani pa so bili: dr. Janko Benedik kot župan, dr. Albin Češarek, Miha Černe, Franc Kežar, Ivan Rus, inž. Dušan Sernec, Franc Zabret, Franc Zupan, Tila Vovk. Naknadno so bili imenovani še Jože Burja kot zastopnik vasi Rečica ter Franc Balanč in pozneje Fran Trefalt. Proti koncu tridesetih let je banska uprava zaradi zastarelosti predlagala nov zdraviliški red za Bled. Na seji komisije so ga obravnavali šele 3. februarja 1941, nakar so osnutek novega zdraviliškega reda predložili v potrditev banski upravi, ki pa ga zaradi bližajoče druge sve-

tovne vojne ni potrdila. To je bila hkrati tudi zadnja seja zdraviliške komisije, na kateri so še uspeli sprejeti finančni načrt za leto 1941. S to sejo je delo doslej zelo uspešne Zdraviliške komisije Bled praktično končano.

Med drugo svetovno vojno je sicer okupacijski župan Franz Paar, ki se je kot župan smatral za predsednika naslednice zdraviliške komisije, skupaj z deželnim svetnikom dr. Hintereggerjem poskušal turistično dejavnost Bleda oživeti, kar pa je preprečila vojna.

Po končani drugi svetovni vojni je zamislil o zdraviliški komisiji zamrla, zlasti zato, ker so bile za poživitev in razvoj turizma mišljene drugačne organizacijske oblike dela.

Tudi zdraviliški odsek in kasneje ponovno komisija, ki sta delovala po prvi svetovni vojni, sta opravljala podobne naloge, kot jih je zdraviliška komisija opravljal pred vojno. Še vedno je bila ena glavnih skrbi *ureditev kraja*, zato so tudi nabavili poseben škropilni avto za protiprašno škropljenje cest. Še posebno pozornost so namenili središču kraja — »šetališču« — kot so ga takrat imenovali. Domislili so si že tudi slavnostno razsvetljavo gradu in otoka.

Veliko pozornosti je zdraviliška komisija namenjala *turistični propagandi*. Izdajali so prospekte v petih jezikih, tiskali so propagandne plakate, svoje oglase so oglašali v tujih časopisih in revijah. Rudolf Badjura je izdelal zelo kvaliteten vodič, Franc Jemc ml. pa je pripravil tri propagandne slike Bleda in okolice. Tudi *prireditve* so bile zelo različne in številne, vse od namiznoteniških turnirjev, plavalnih tekem, veslaških, teniških in drugih tekmovanj na domačem in mednarodnem nivoju. Organizirali so vrhunske šahovske prireditve, ki so slovele po visoki kvaliteti. Precej denarja so še vedno odštevali za godbo, ki je igrala v zdraviliškem parku, saj so še vedno vabili zelo kvalitetne glasbene izvajalce. Za turistično afirmacijo Bleda so znali dobro izkoristiti tudi številne državniške, gospodarske in kulturniške obiske. Vse pogostejši so postajali kongresi, ki so najčestež zasedali v dvorani zdraviliškega doma. V zdraviliškem domu in pozneje v Pongračevi vili so uredili čitalnico, ki je gostom nudila kar 50 različnih domačih in tujih časopisov in revij in je bila zato vedno dobro obiskana.

Dohodke za kritje bogate dejavnosti je zdraviliška komisija pridobivala v glavnem na enak način kot pred prvo svetovno vojno, pomagala pa ji je tudi občinska blagajna. Še vedno so bili osnovni viri dohodkov takse, ki so jih delili na sezonske in pred- ter sezonske. Zaradi njihovih višin so se nekdajkrat zapletli tudi z ministrstvom za industrijo v Beogradu. Podatki kažejo, da je višina proračuna zdraviliškega odseka, ki je bil od leta 1928 ločen od občinskega proračuna, zelo nihala, od 640.000 din leta 1934, pa do 883.000 din leta 1938. Kako velika so bila ta sredstva pove primerjava, da je občinski proračun za leto 1934 znašal 537.000 din, leta 1938 pa 1.152.900 din. Člani komisije so bili pri porabi svojih finančnih

sredstev zelo natančni, kontrolirala jih je tudi občinska uprava, ki je marsikatero komunalno delo preložila kar na ramena zdraviliške komisije.

Za turistični razvoj Bleda sta bila v obdobju med obema svetovnima vojnama pomembna zlasti dva dogodka. Leta 1927 je zdraviliška komisija začela akcijo, da bi Bled postal *zdravilišče*. Po takratnih predpisih so vsa zdravilišča uživala velike popuste za svoje goste pri železniških prevozih v take kraje. Ker ta čas Bled ni bil priznan kot zdravilišče, je utrpel precej škode, saj bi bilo lahko število domačih letoviščarjev precej večje. Za analizo so pripravili deset litrov termalne vode iz hotela Toplice. Analizo, ki jo je opravil dr. A.F. Samec v Ljubljani, so poslali ministrstvu za ljudsko zdravje v Beograd. Po intervencijah vplivnih slovenskih mož, tudi domačinov z Bleda, in zaradi dejstva, da je bil Bled že pred petdesetimi leti proglašen za zdravilišče, je beograjsko ministrstvo Bledu priznalo status zdravilišča, zaradi česar se je v naslednjih letih precej povečalo število domačih gostov.

Drugi pomemben dogodek v razvoju blejskega turizma pa je bil leta 1938 opravljen nakup celotnega premoženja Gvida Pongratza. Obsegalo je vilo, park

in precejšen del jezerske obale v središču Bleda. Stališče občine, ki jo je takrat vodil dr. Janko Benedik je bilo, da tega premoženja nikakor ne smejo izpustiti, zato so ga odkupili in dali v oskrbo zdraviliški komisiji. S tem je tudi sam center Bleda z vilo Zoro postal odprt za turizem, kar je bilo gotovo izrednega pomena.

Delovanje Zdraviliške komisije Bled je bilo edinstveno na Gorenjskem pa tudi v Sloveniji. Velika aktivnost te institucije je zasenčila dokaj živahno delovanje turističnih društev na Bledu in njegovi okolici v obdobju pred drugo svetovno vojno.

OPOMBI

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Enota za Gorenjsko, Kranj: Občina Bled, št. fonda RAD-4, škatla 13, zapiski zdravstvenega odbora, 1903—1931. — ZAL, Enota za Gorenjsko, Kranj: Zdraviliška komisija Bled, št. fonda RAD-65, knjiga zapisnikov, škatla 1.

POSVETI IN ZBOROVANJA

O KRAJEVNIH ZBORNIKIH*

FRANCE BENEDIK

Problem krajevnega zgodovinopisja in problem ti. domoznanstvenega prikazovanja širših ali ožjih geografskih predelov je bil najprej prisoten v okviru cerkvenih kronik, ki so na poljuden, povsem nekritičen način opisovale vse dogodke in zanimivosti posameznih župnij. Danes jih pogosto uporabljamo kot vir za raziskovanje krajevnega zgodovine, etnologije in tudi arheologije. Poleg župnijskih kronik — ki jih ne bi vzporejal — je raziskave in vedenje o krajevni zgodovini, krajevnih običajih in navadah, skratka o domoznanstveni tematiki objavljalo tudi tedanje strokovno zgodovinsko časopisje, oziroma revije (Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko, Carniola, Časopis za zgodovino in narodopisje, v obdobju med obema vojnama pa še Kronika slovenskih mest).

Velika cezura, ki jo predstavlja druga svetovna vojna z nemško in italijansko okupacijo ter vzpostavitev nove ljudske oblasti, je vse te strokovne revije izbrisala iz življenja, tako da je ostalo krajevno zgodovinopisje in tudi druge vede, ki so se navezovale na prej omenjena glasila brez možnosti za objave posameznih raziskav v strokovnih glasilih. Pretežna večina raziskav je bila za objave vezana na osrednje dnevno časopisje, poljudne revije in na hitro nastajajoče krajevno ter tovarniško časopisje (Ljudska pravica, Slovenski poročevalec, Tovariš, Obzornik, Naša žena, Hmeljar, Zadrugar, Jeseniški kovinar), ki je objavljalo razne krajevne zanimivosti, od ljudskih običajev, arheoloških izkopavanj do pregledov zgodovinskih dogajanj, ki so vezani na posamezne odlomke iz zgodovine Slovencev, posebno še na tiste s predznakom »revolucionarno«. Te objave so bile zelo splošne, brez navajanja dokumentacije, predvsem glede dokumentacije virov, oseb, časa in kraja dogodkov, vendar se je skozi ta način objavljanja kazalo hotenje, da se krajevno zgodovinopisju, oziroma vsej problematiki, ki je vezana na to ti. domoznanstvo, zagotovi in omogoči objavljanje vseh teh raziskav v strokovnih glasilih z znanstvenim aparatom.

Glede na to, da si je Zgodovinski časopis ob pričetku izhajanja leta 1947 zastavil širšo vsebino in cilje, kot je krajevno zgodovinopisje, je bilo potrebno čakati še nekaj let, da so se ambicije raziskovalcev krajevnega zgodovine in drugih sorodnih ved uresničile. Leta 1953 je pričela izhajati Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, vendar je že dve leti pred tem izšla prva številka Celjskega zbornika, za katere-

ga je uredništvo ob desetletnici zapisalo: »*Celjski zbornik je hotel z vsako publikacijo koristiti pokrajini med Savinjskimi alpami in Sotlo ter ljudem, ki na njej žive.*«

Težko je reči, da je IX. zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Kopru in Piranu leta 1955 z referatom dr. Pavleta Blaznika O poteh in vidikih slovenske krajevnega zgodovine bistveno vplivalo na pričetek izhajanja številnih krajevnih zbornikov. Tako se soočamo z dejstvom, da je večina današnjih zbornikov pričela izhajati v sredini 50. let. Ob tem ne moremo zapostaviti še drugega dejstva, da so bile v tistem času pri organizacijah ZZB NOV ustanovljene zgodovinske komisije, ki so imele nalogo, da zbirajo gradivo za zgodovino NOV v svojem okolišu. Zaradi popolnega diletantizma so naredili včasih tudi nekaj škode, a kljub temu so veliko prispevali pri zbiranju gradiva in izhajanju nekaterih krajevnih zbornikov.

V tem več kot tridesetletnem obdobju so izšli številni krajevni zborniki, ki teritorialno pokrivajo celotno Slovenijo. Olga Janša-Zorn jih je v Kroniki 1977/25 št. 2 razdelila v tri kategorije. V prvi so zborniki, ki so dobili značaj periodičnih publikacij, v drugi so zborniki, ki izhajajo z daljšim presledkom, in v tretji so zborniki, ki so izšli kot enkratne publikacije. Ob tem ne bi našteval posameznih zbornikov, ki so razen Notranjskih listov (prva številka je izšla 1977) že naštetih v omenjeni številki Kronike.

Kakšna je vsebina krajevnih zbornikov ne glede na zgoraj omenjeno kategorizacijo? Vsebina krajevnih zbornikov je v pretežni meri odvisna od sestave, sposobnosti in iniciativnosti uredniškega odbora, ki mora pri izbiri tem in avtorjev oblikovati njegovo vsebino in tudi usmeritev. Močan vpliv na vsebino in usmeritev posameznega zbornika pa ima tudi izdajatelj, pri čemer so krajevni zborniki, ki izhajajo za posamezne družbenopolitične skupnosti ali regije v okviru strokovnih institucij (npr. Goriški letnik, ki ga izdaja Muzej v Novi Gorici) veliko bolj vezani po vsebini na krajevno zgodovinopisje in druge humanistične znanosti, kot zborniki, ki jih izdajajo posamezne družbenopolitične skupnosti (občine, primer Kranjski zbornik), v katerem je običajno le pol prispevkov s področja krajevnega zgodovine oz. domoznanstva, ostalo pa je prikaz aktualnega družbenopolitičnega in družbenoekonomskega dogajanja. Mogoče je ekstremen primer Kamniški zbornik, ki ni imel leta 1958 nobenega članka o zgodovini NOB. Posledica takšne odločitve uredniškega odbora se kaže v dejstvu, da je bil celotni Kamniški zbornik leta 1961 namenjen le NOB. Pretežna večina krajevnih zbornikov obravnava problematiko širšega ali ožjega geografskega območja in

* Prispevek s posveta o zgodovini domžalske občine in perečih problemih krajevnega zgodovinopisja, Domžale, 10. junija 1987.

obsegajo historične, geografske ali pa politične enote skozi čas od antike do sodobnega dogajanja.

Arheologijo obravnavajo razen redkih izjem vsi zborniki. Ti prispevki so v zbornikih tudi na visokem strokovnem nivoju, saj so avtorji v pretežni meri arheologi iz okolja, ki ga zbornik pokriva. *Kolonizacijo* in poselitev obravnavajo Loški razgledi, Kranjski zbornik, Prleški zbornik (Ormož skozi stoletja), Goriški letnik. *Starejšo zgodovino* obravnavajo predvsem zborniki, ki so izšli kot enkratne publikacije predvsem povezane z vidnimi osebami posameznih krajev pa tudi drugimi, vendar tudi ti zborniki vsebujejo ob objavi zgodovinskih raziskav tudi trenutno aktualno družbenopolitično problematiko. Zborniki, ki izhajajo z daljšimi presledki in tisti, ki so prerasli v periodične publikacije, objavljajo raziskave starejše zgodovine in tudi posamezne ozke krajevne raziskave. *Turške vpade* obravnavajo Notranjski listi, 17. in 18. stol. obravnavajo Loški razgledi, Krško skozi čas, Kranjski zbornik, Idrijski razgledi; *položaj kmeta in kmečke upore* Tolminski zbornik, Jadranski koledar, Krško skozi čas, Ptujski zbornik. *Promet, trgovino in pošto* obravnavajo Zbornik občine Grosuplje, Ptujski zbornik, Kranjski zbornik, Loški razgledi, Idrijski razgledi. *Mline in mlinarstvo* obravnavata npr. Zbornik občine Grosuplje in Notranjski listi. *Pravno zgodovino* obravnavajo loški razgledi in Kranjski zbornik. *Cerkveno zgodovino* obravnava Goriški letnik. *Šolstvo* obravnavajo Loški razgledi, Krško skozi čas, Celjski zbornik, Kranjski zbornik, Idrijski razgledi. *Zdravstvo* obravnavajo Loški razgledi, Goriški letnik, Kranjski zbornik, Celjski zbornik itd. *Pomorstvo in ribištvo* Tolminski zbornik, Goriški letnik, Jadranski zbornik, Celjski zbornik, Savinjski zbornik. *Mere in uteži* Jadranski zbornik, Celjski zbornik, *grbe* obravnavajo Loški razgledi, *zgodovino obrti in industrije* praktično obravnavajo vsi zborniki prav tako kot tudi biografije in življenjepise. *Združništvo* obravnava Jadranski koledar, *problematiko krajevnih in osebnih imen* Tolminski zbornik, Notranjski listi, Zbornik občine Grosuplje. Glasbo, oziroma glasbeno zgodovino obravnava Zbornik občine Grosuplje. Splošen kulturni in politični razvoj v 19. in v začetku 20. stol. obravnavajo domala vsi zborniki. Obdobje Stare Jugoslavije posebej obravnavajo Kranjski

ki zbornik, Loški razgledi, Notranjski listi, Jeklo in ljudje (Jeseniški zbornik). Prav vsi zborniki objavljajo prispevke o delavskem gibanju in NOB. Prav pri teh prispevkih bi morali opozoriti, da so številne objave v zbornikih zelo problematične, saj so uredniški odbori k sodelovanju povabili avtorje, ki se dotlej nikdar niso ukvarjali s pisanjem. Bili so pač soustvarjalci, oziroma akterji zgodovinskega dogajanja in so na podlagi spominov ter nekaterih objektivnih virov opisovali posamezne dogodke, za katere pa žal ni na razpolago zanesljivih virov. Po nekaj začetnih napakah so uredniški odbori odpravili takšne pomanjkljivosti, in tudi to področje dvignili na raven ostalih. Pri tem so jim bili v veliko pomoč mladi, šolani zgodovinarji, ki so pričeli raziskovati to tematiko.

Sredi 70. let prično zborniki objavljati tudi rezultate raziskav, to je povojne dobe. Čeprav se v številnih zbornikih v uvodnih ali spremnih besedah tekoče pojavlja aktualna družbenopolitična problematika, pa so ti prvi pregledi povojne krajevne zgodovine še eden od pomembnih korakov pri razvoju kvalitete posameznih krajevnih zbornikov.

Poleg že naštetih prispevkov s področja krajevne zgodovine vsi zborniki objavljajo tudi prispevke s področja etnologije, umetnostne in kulturne zgodovine. V številnih zbornikih se pojavljajo tudi prispevki s področja geografije, geologije in drugih prirodoslovnih znanosti. Pri zbornikih, ki izhajajo občasno pa tudi pri periodičnih, se je uveljavila kot stalna rubrika kronologija dogodkov v času od izida enega do izida drugega zbornika. Loški razgledi in Celjski zbornik pa imata objavljeno tudi svojo bibliografijo.

Ob tem pregledu krajevnih zbornikov lahko ugotovimo, da so odigrali pomembno vlogo in so še vedno aktualni pri raziskavah krajevne zgodovine. So tudi koristen pripomoček učiteljem in profesorjem na šolah, saj njihova vsebina v veliki meri zapolnjuje marsikatero praznino, ki je v splošnih učbenikih. Od konceptualnih zasnov zbornikov se prvotne ves čas najbolj držijo Loški razgledi, kjer je tematika dosledno razdeljena na prikaz NOB, domoznansko-historični del, leposlovje in poročila. V veliki meri bi bila takšna razdelitev lahko vzor tudi drugim zbornikom. Loški razgledi so lahko še poseben zgled zaradi rednega letnega izdajanja vse od leta 1953 do danes.

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

160 LET MAPNEGA ARHIVA — RAZSTAVA IN KATALOG

Sredi septembra letošnjega leta (1987) sta Arhiv SR Slovenije in Republiška geodetska uprava pripravila zanimivo razstavo o razvoju zemljiško katastrske in geodetske službe v razstavnih prostorih Arhiva SR Slovenije na Levstikovem trgu 1. Ob razstavi sta obe omenjeni ustanovi skupno izdali kvaliteten ilustriran katalog (*160 let mapnega arhiva, Ljubljana 1987, 30 str.*).

Na začetku kataloga so poučni sestavki o razvoju geodetske službe in treh katastrrov. Kot je razbrati iz uvodnega prispevka direktorja republiške geodetske uprave B. Demšarja, ima geodetska uprava še vedno »pri sebi« katastrske načrte in katastrske mape, »saj jih še dolgo ne bomo sposobni izročiti tja, kamor brez dvoma že davno sodijo — v Arhiv SR Slovenije« (str. 2). Tu bi samo spomnil na sedaj veljavno arhivsko zakonodajo, ki določa, da ostaja dokument najdlje 30 let pri ustvarjalcu (pri tem ne mislim na privatne osebe). S tem hočem samo reči, da bo verjetno potrebno pri kasnejših tovrstnih zakonih bolj misliti na konkretne potrebe ustvarjalcev dokumentarnega oz. arhivskega gradiva, ker očitno določene vrste gradiva, ki je po naših kriterijih že arhivsko gradivo, še vedno uporabljajo pri vsakodnevnem delu in bi ga težko pogrešali in hodili »ogledovat« v Arhiv SR Slovenije. Preje omenjeni direktor navaja kot vzrok, da imajo še vedno Mapni arhiv, njegovo strokovno vrednost, čeprav se istočasno zaveda zgodovinskega in kulturnega pomena tega arhiva.

Z odlokom leta 1822 je bilo določeno, da mora imeti vsaka dežela svoj Mapni arhiv. Zato tudi ne preseneča, da je bil prav zaradi velikega pomena katastra že pred dokončanjem katastrske izmere, ki jo je zaukazal cesar Franc, ustanovljen v Ljubljani leta 1827 katastrski Mapni arhiv, da hrani vso »dokumentacijo zemljiškega katastra«.

V pričujočem katalogu je zelo nazorno in pregledno obdelan razvoj katastrske in delno tudi geodetske službe. Dolgoletni delavec v Arhivu SR Slovenije in verjetno v Sloveniji najboljši poznavalec katastrrov, arhivski svetnik Peter Ribnikar na straneh 5—11 predstavlja zgoščeni, a razvojno pregledni besedi bistvo terezijanskega, jožefinskega in franciscejskega (imenovan tudi stabilni) katastra. Kataster na sploh pomeni določen seznam, popis. Ko govorimo o zemljiškem katastru, je seveda to »popis« zemljišč. V zgodovini je bil tako kot povsod tudi pri katastru določen razvoj. Služil pa je vedno istemu namenu: dobiti pregled o določenem zemljišču zaradi obdavčitve. Terezijanski kataster (iz srede 18. stol.) zaradi nerazvite geodetske službe še nima izrisanih kart, temveč vse izraženo opisno in s številkami. Jožefinski kataster iz 80. let 18. stoletja pomeni korak naprej. Tedaj so zemljišča tudi že merili. Vsem pa je znan francis-

cejski kataster, katerega začetek šteje s tovrstnim cesarskim patentom iz leta 1817. Delo je trajalo malo več kot 10 let. Kvaliteten premik pomenijo novi, izšolanji zemljemerci iz Politehničnega inštituta na Dunaju, ki je nastal leta 1815. Poleg centralnih ustanov so bile za posamezne dežele imenovane posebne komisije, katerim so pomagale še na terenu okrožne komisije. »Okrožno komisijo« je vodil okrožni glavar ali njegov namestnik, sestavljali pa so jo še okrožni komisar, ki je bil pristojen za reševanje političnih poslov, poddirektor mapiranja, ki je vodil merjenje, ter inšpektor za ocenitev.

Preveč bi bilo navajati osnovne poteze oz. faze za izmero zemljišča. Omenimo naj, da so pri vsakem katastru popreje pripravili navodila, kako opraviti delo. Opisni deli k vsakemu katastru so sila zanimivi, saj tu srečujemo višje in nižje uradništvo tistih dob, razne odbornike. Iz te dokumentacije lahko spoznamo marsikaj: »zemljiško politiko, lastninske odnose na nepremičninah, nastajanje in razvoj naselij in promet, nastajanje imen krajev, vrhov, rek, pokrajin, upravnih razdelitev in podobno« (str. 2).

Mapni arhiv ni tako, kot pišemo danes, po arhivski zakonodaji le za znanost in kulturo, temveč tudi za praktične potrebe. Zaradi tega vzroka bo Mapni arhiv v bodoče moč najti v Republiškem centru geodetske dokumentacije (str. 3). Iz samega kataloga dobimo na koncu vsakega poglavja tudi pregled, kje hranijo originale ali kopije za posamezno deželo. Žal ni moč ugotoviti, kaj je s terezijanskim katastrom za slovensko Štajersko, o čemer bi moralo pisati na str. 6. Po povpraševanju sem zvedel, da je tiskarski škrat odnesel celo vrstico s tem tekstom: »... hiv v Gradcu, za območje slovenskega dela Štajerske, Koroški deželni ar« ...

Katastre, zlasti pa franciscejski, so doslej veliko uporabljali že geografi, etnologi, delno tudi sociologi in seveda vseh vrst zgodovinarji. Za zgodovinarje je bil in še bo poleg drugega (za Primorsko!) tudi koristen vir pri historični topografiji. Seveda so bili nekateri zgodovinarji pri »retrospektivi« zemljiških razmer za nazaj precej skeptični, toda ravno praksa — in te prakse je imel veliko pokojni dr. Pavle Blaznik — je pokazala, da je kataster odlično izhodišče tudi za študij agrarnih razmer daleč za nazaj, tja v srednji vek. Na petih straneh (str. 14—18) sledi kronološki pregled razvoja katastrske in v tej zvezi tudi arhivske službe; pojasnjeni so nekateri pojmi in predstavljena razmerja nekdanjih in sedanjih dolžinskih in površinskih mer.

Na sami razstavi je 91 dokumentov oz. arhivskih enot. Skoraj večina je iz Arhiva SR Slovenije. Tu vidimo razne patente oz. zakone, inštrukcije, odloke itd. v zvezi z omenjenimi katastri. Posebej naj bo

omenjena okrožnica Ilirskega gubernija pod številko 15, ki je lahko aktualna tudi dandanes. Okrožnica določa pogoje za sprejem v službo: »biti mora moralno neoporečen, obvladati mora računovodstvo, geometrijo, planimetrijo in uporabo merilne mizice, deželni jezik v pokrajini, predložiti mora overovljena spričevala in prošnje za sprejem v službo, ki se jo vložijo pri kresijskem uradu« (str. 20). Na razstavi sem tudi prvič videl vse dogovorjene znake in legendo, ki so jo uporabljali pri izdelavi katastrskih planov iz leta 1820.

Za primer, kakšna vrsta dokumentacije je nastajala pri franciscejskem katastru in tudi v kasnejših letih za eno katastrsko občino (k. o.) so vzeli k. o. Bitnje (pri Kranju). Vas Bitnje so verjetno vzeli zato za primer, ker je tam najboljše vse ohranjeno. Iz tega lahko vidimo, kaj vse lahko iščemo oz. bi moralo biti za posamezno k. o.:

- originalna katastrska mapa, 1826,
- indikacijska skica, 1826,
- zapisnik oz. popis zemljiških parcel, 1827,
- zapisnik stavbnih parcel, 1827,
- abecedni seznam zemljiških posestnikov, 1827,
- zapisnik o predhodnem popisu meje k. o., 1825,
- zapisnik o dokončnem popisu meje k. o., 1827,
- izkaz površine zemljišč po katastrskih kulturah, 1827,
- vprašalnik o kmetijstvu, načinu obdelave in kulturah, 1830,
- zapisnik o klasifikaciji zemljišč za ocenitev donosti zemljišč, 1830,
- rektifikacijska katastrska mapa, 1840,
- reambulančna katastrska mapa, 1867,
- parcelni protokol, 1867,
- izkaz zastran porabe zemljišča, 1868,
- pola delitev zemljišč, 1878,
- temeljni topografski načrt — Kranj 38 — v merilu 1 : 5.000, 1985,
- fotonačrt — Kranj 38 — v merilu 1 : 5.000, 1985.

Tistim, ki jim dela nemščina težave, naj bo pojasnjeno, da je vprašalnik o kmetijstvu, načinu obdelave in kulturah v bistvu nekakšen topografski opis k. o. in je (že leta 1826—1828) dvojjezičen. Slovenski jezik so uvedli pri izdelavi reambulančnih katastrskih operativov leta 1867.

Na koncu naj mi bo dovoljeno povedati nekaj iz osebne izkušnje pri iskanju podatkov za razna pisanja po katastrskih planih. Zmeraj sem našel, kar sem iskal, saj so me v to delo uvajali že kot študenta geografije in potem po diplomi dr. Pavle Blaznik. Ko pa sem lani pripravil tekst za Loške razglede o Krogarjevi domačiji na Opalah nad Žirmi, pa sem dobil za k. o. Opale dva popisa zemljiških parcel; eden je bil v italijanščini, drugi v nemščini. Hotel sem izračunati velikost posesti te domačije, a vsota ni bila v obeh primerih ista. Posamezne kategorije zemljišč so se primerjalno po velikosti razlikovale med seboj. Italijanski primer je poznal tudi večje število kategorij. S tem primerom sem hotel povedati, da je mnogokrat pri uporabi katastra sprva videti vse jasno in enostavno, ko pa praktično obdelujemo neki historični problem, se rado zakomplicira.

Mapni arhiv je kot drugi arhivi doživljal svojo zgodovino. Tu naj povzamem iz kataloga podatke, da je v stari Jugoslaviji prevzel del katastrskega gradiva iz Avstrije za nekdanja okrožja Celje, Maribor in Celovec, za Prekmurje pa iz Budimpešte. Med zadnjo vojno so Nemci tisti del Mapnega arhiva, ki se nanaša na Gorenjsko in Štajersko odpeljali na Dunaj in Gradec. Nekaj tega še sedaj niso vrnil. Po vojni je v letih 1948 do 1961 katastrske operativne prevzel Arhiv SR Slovenije (tedaj Državni mapni arhiv LRS). Mapni arhiv se je leta 1974 preimenoval v Republiški arhiv geodetske dokumentacije. Naraščal je tudi tu obseg gradiva, zato je Arhiv SR Slovenije po letu 1980 prevzel arhivsko gradivo, elaborate nastali po vojni z operativnim značajem pa so prevzela občinske geodetske uprave. Zakon o informiranju je vplival tudi na geodetsko službo, zato tudi njen arhiv dobi novo ime leta 1984: Republiški center geodetske dokumentacije.

Organizatorja razstave sta izdala tudi plakat v velikosti 30 x 43 cm, s katerim sta vabila na razstavo poleg osebnih vabil na razstavo od 18. septembra do 23. oktobra 1987. Isti dan (18. 9. 1987) pa sta Zveza geodetov Slovenije in Tehnični muzej Slovenije odprla stalno razstavo Slovenska geodetska zbirka na gradu Bogenšperk. O tej zbirki pa naj svoje povedo naši muzealci.

VINKO DEMŠAR

RAZSTAVA MAJNIŠKA DEKLARACIJA IN DEKLARACIJSKO GIBANJE

Po zakonu o naravni in kulturni dediščini je naloga arhivov tudi predstavitev arhivskega gradiva javnosti, tako da pogosto govorimo o odpiranju arhivov. Ena od oblik predstavitve je tudi razstavljanje. Pokrajinski arhiv Maribor (PAM) ima za razstavo dejavnost na voljo lastno razstavišče *Archivum*. Le-ta mu omogoča postavljanje manjših razstav iz svojih zbirk ali prenose razstav drugih arhivov. Tako je doslej bil predstavljen pomemben del naše kulturne dediščine, ki presega lokalne oz. regionalne okvire.

Letos je preteklo 70 let, odkar so jugoslovanski poslanci v dunajskem državnem zboru podali državnopravno izjavo — Majniško deklaracijo. Da bi nekoliko obudili spomin na eno najpomembnejših odločitev Slovencev v začetku 20. stoletja, se je PAM odločil, da postavi razstavo *Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje iz fondov in zbirk Pokrajinskega arhiva Maribor*, ki bi zajela obdobje od 30. maja 1917 do razpada Avstro-Ogrske 29. oktobra 1918.

Razstavo smo pripravljali Antoša Leskovec, Anton Ožinger in Emica Ogrizek. Sklenili smo, da bo jedro razstave izbor iz zbirke *Acta declarationi faventia*. To je zbirka izjav v podporo Majniški deklaraciji, ki jih je pridobil že arhivar Franjo Baš. V njej so izjave iz vseh jugoslovanskih pokrajin monarhije in omogočajo vpogled v razpoloženje jugoslovanskega prebivalstva ob obnovi parlamentarizma v avstrijskem delu monarhije in ob izteku 1. svetovne vojne.

Da pa bi lahko čimbolj celotno predstavili čas po sprejetju Majniške deklaracije — delovanje Jugoslovanskega kluba, druge manifestacije deklaracijskega gibanja, stališče oblasti do jugoslovanskega vprašanja, reakcije Nemcev v naših pokrajinah in nemškutarjev ..., smo uporabili kopije gradiva, ki ga hranijo druge ustanove. Iz Arhiva se Slovenije smo uporabili gradivo iz fondov Jugoslovanskega kluba in dunajskega ministrstva za notranje zadeve, Univerzitetna knjižnica v Mariboru pa nam je omogočila uporabo časniških poročil. Razstavo smo oblikovali tako, da je izvorno gradivo prišlo v vitrine, kopije pa na panoje. Kot že rečeno, je med izvornim gradivom prevladovalo gradivo iz zbirke *Acta declarationi faventia*. Gradivo je shranjeno v petih škatlah, od katerih sta 2 za izjave iz Štajerske, 1 za Kranjsko, v škatli IV so izjave iz Koroške, Goriške in Istre, škatla V pa vsebuje izjave iz Hrvaške, Dalmacije in Bosne, v posebnem ovitku so še dokumenti pod naslovom Boji. V Bojih so sporočila o zastraševanjih, uperjenih zoper zbiralce podpisov in podpisnike izjav in nekaj predlogov za interpelacije, ki sicer pomenijo zelo pomemben del parlamentarne dejavnosti Jugoslovanskega kluba in dragoceno gradivo za zgodovino naših narodov med 1. svetovno vojno. Izjave so razvrščene po abecednem redu krajev dežele, ne glede na to, ali gre za izjavo občine, župnije ali ustanove v nekem kraju. So oštevilčene, zadnja št. je 870. Za posamez-

J 567
11

Slavnemu
Jugoslovanskemu klubu

v roke prečistilemu gospodu dr. Antonu Korošču

na Dunaju.

Občinski odbor v *Bistrici* zbran v seji dne 23. Novembra 1917
soglasno in navdušeno pozdravlja deklaracijo naših poslancev v državnem zboru z dne 30. maja za združeno Jugoslavijo pod žezlom Habsburžanov. Vsi kot en mož hočemo stali za našimi poslanci in zastaviti vse svoje moči, dokler ne bomo združeni v samostojni jugoslovanski državi. — Zahtevamo tudi, da so zastopniki raznih strank v teh resnih časih, ko se gre za našo bodočnost, edini in se ogibljuje vsakega strankarskega boja. Vsi naj imajo pred očmi visoki cilj združene Jugoslavije.

S hvalečnostjo tudi pozdravljamo mirovno prizadevanje Nj. Svetosti, sv. očeta Benedikta XV., da naj se že skoro konča to strašno klanje in se sklene pravičen mir za vse narode.

Občinski odbor občine *Bistrice*

dne 23/11 1917

Anto Tolarič
Župan

Izjava občine Bistrica (1917)

no številko se lahko skriva zajeten šop izjav in podpisov, včasih so podpise zbirali kar v zvezke.

Za razstavo smo izbrali gradivo vseh pokrajin in skupin prebivalstva, ki se znotraj pokrajine pojavljajo kot podpisniki. Opozorila bi na najznačilnejše primere.

V celotni zbirki je najpomembnejša Ljubljanska izjava, podpisana 15. 9. 1917 na pobudo A.B. Jegliča od prvakov klerikalne in liberalne stranke na Kranjskem in Jegličevo pismo Korošču v zvezi s pobudo.¹ Razstavili smo tudi do sedaj neznan pismo Antona Korošca mariborskemu škofu Napotniku, v katerem ga 16. 6. 1917 prosi za župnijo v Slivnici pri Mariboru, češ da se želi umakniti iz politike.²

Izmed štajerskih izjav smo izbrali tiste iz krajev ob nemško-slovenski nacionalni meji (Šentilj, Ceršak, Ljutomer), ki opozarjajo na to, da mora biti meja bodoče jugoslovanske države na Muri. S tem oporekajo geslu »od Drave do Jadrana«, ki se je pojavljal v javnosti. Na Prekmurje, ki se v deklaracijsko gibanje ne vključuje tako kot ostale slovenske pokrajine, pozabljajo tudi štajerski Slovenci. Ena redkih izjem je izjava duhovščine ljutomerske dekanije, ki se zavze-

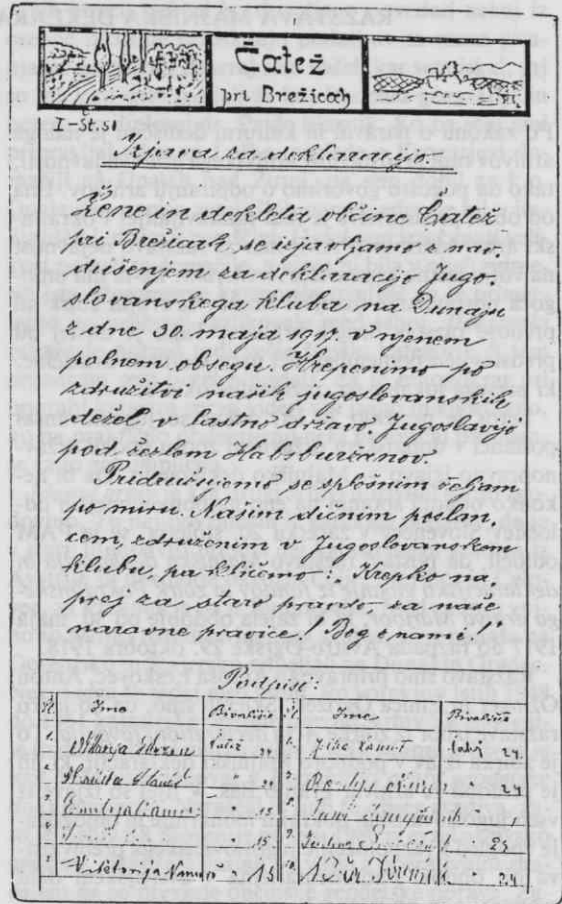
ma za to, da se jugoslovanska država razširi tudi preko Mure, »do koder seže slovenski življe!«.³

Izjave občinskih odborov iz ptujske okolice izražajo poleg podpore Majniški deklaraciji še protest zaradi protideklaracijskega ravnanja ptujskih Nemcev in nemškutarjev. Taka je izjava občine Slomi. Da je Majniška deklaracija slovenski minimalni program, omenjajo v svoji izjavi železničarji na izrednem zboru v Mariboru.⁴ Ženske izjave, ki jih je v zbirki največ, poudarjajo trpljenje med vojno, preganjanje, prelivanje krvi na frontah, njihovo delo doma za preskrbo vojske in države na sploh — vse to tudi njim daje pravico, da postavljajo nacionalne zahteve. Izjave vojakov so v zbirki (razumljivo) maloštevilne, razstavili smo jih, ker gotovo pričajo o splošnem razpoloženju med slovenskim vojaštvom. Iz njihovih sporočil je razvidno, da je obstajalo tesno sodelovanje med slovenskimi in češkimi častniki, vojake pa je seznanjal z dogajanjem v domovini predvsem list Slovenski gospodar.⁵

V dveh vitrinah so bile izjave jugoslovanskih srednje- in visokošolcev. Vsebina kaže na to, da so po nazorih bili zelo blizu narodnorevolucionarni mladini izpred vojne. Posebne pozornosti si zasluži izjava jugoslovanskih visokošolcev iz Prage, ki podpira memorandum Jugoslovanskega kluba, poslan 31. 1. 1918 delegacijam na mirovnih pogajanjih v Brest Litovsku. Razpolgali so z informacijo, ki v naših deželah zaradi cenzure ni bila dostopna.⁶ Goriško so na razstavi predstavljale izjave goriških beguncev, posejlenih po različnih delih monarhije.⁷

V deklaracijskih izjavah se izražajo posebnosti in problemi pokrajin, od koder so, vse pa praviloma govore o jugoslovanski združitvi pod habsburško vladarsko hišo, odobravajo mirovno pobudo cesarja Karla, ko naštevajo narode, ki naj bi se združili, uporabljajo izraz avstrijski Srbi. To je zbiralce in podpisnike izjav sicer obvarovalo obtožb o veleizdaji, vendar pa na naslov Jugoslovanskega kluba na Dunaju in uredništva prihajajo številna poročila o grožnjah in drugih težavah. Takšno je poročilo Hrvatskega tednika iz Sarajeva, ki priča o hudih nesoglasjih zaradi odnosa nadškofa Stadlerja do deklaracijskih pobud.⁸ Prikaz gradiva iz PAM so zaključili dokumenti iz fonda narodnega sveta za Štajersko, ustanovljenega septembra 1918 pod vodstvom Karla Verstovskega, ki je v začetku novembra izvedel prevzem oblasti.

Razstavljene kopije gradiva: Iz fonda Jugoslovanskega kluba (Arhiv SR Slovenije) smo za razstavo uporabili podpise članov Jug. kluba s seje 29. 5. 1917. Izmed parlamentarnih interpelacij smo izbrali tiste, ki govore o preganjanju Slovencev v začetku vojne (Gradnik, Puc in drugi goriški Slovenci, Ivan Hribar), in o ravnanju s slovenskimi vojaki ob upori v Judenburgu, Murauu in Radgoni. Na panoju je bilo besedilo protesta Jugoslovanskega kluba z dne 30. 11. 1917, češ da je vlada zamolčala tisti del sovjetske mirovne pobude, ki govori o samoodločbi narodov, memorandum z dne 31. 1. 1918, poslan delegacijam v Brest Litovsk, pa v objavi v Bulletin Jugoslave, ki ga

Izjava žena in deklet občine Čatež pri Brežicah za deklaracijo

je izdajal Jugoslovanski odbor. Iz fonda avstrijskega notranjega ministrstva (Arhiv SR Slovenije), je mnenje o nekaznivosti deklaracijskega gibanja, podano ob primerih prijav zoper zbiralce podpisov, priporočilo grofa Attemsa, da bi A. Korošca izgnali iz Kranjske, kar pa je za notranje ministrstvo nemogoče.

Deklaracijsko gibanje je z naklonjenostjo ali odporom spremljal tisk. Uporabili smo poročila Slovence, Slov. naroda, mariborskih Straže in Slovenskega gospodarja, Marburger Zeitung in ptujskega Štajerca. S časopisnimi poročili smo »prekrili« deklaracijske shode, predajo ženskih podpisov Korošca, nemški in nemškutarški odpor, zlasti ko gre za vprašanje deljivosti dežel, izjavo min. predsednika Seidlerja, avdienco »volksratovcev« pri cesarju 25. 5. 1918 in pričakovanje konca Avstro-Ogrske oktobra 1918.

Slikovno gradivo: Pričevanje časa so predvsem deklaracijske razglednice, ki jih ima PAM malo in razglednice v spomin J.E. Kreka z odlokom iz govora na narodnem taboru pri sv. Katarini nad Šmihelom na Koroškem l. 1914 ali z veliko citirano Krekovo oporoko. Fotografija, ki je zaključevala razstavo, je starejša obiskovalce spomnila na to, da je pred 2. svetovno vojno stal v mariborskem parku spomenik Majniški

deklaraciji. Nemci so ga med okupacijo uničili, od njega pa je do danes ostal samo kamnit podstavek.

* * *

Slavni

Jugoslovanski klub

Dunaj

Parlament

Podpisani občinski odbor občine Poljane pri Škofjiloki z navdušenjem pozdravlja deklaracijo z dne 30. maja 1917. Edina naša rešitev je: Lastna jugoslovanska država pod habsburškim žezlom! Povdarjamo: pod habsburškim in ne pod nemškim! Pozdravljamo mirovno delo skupnega očeta krščanstva papeža in presvitlega cesarja. Naj se posuši kri in solze naj se obrišejo. Blagoslovi Bog delo jugoslovanskega kluba.

Občinski odbor občine Poljane, 6. 12. 1917

žig in podpisi⁹

* * *

Italija 31/I 18

Na bojnem polju zbrani jugoslovanski in češki častniki pozdravljajo z gromovitim »Živio«¹⁰ uspešno delovanje Jugoslovanskega kluba. Le tako naprej — ne korak nazaj!!

8 podpisov¹⁰

* * *

Slovenska duhovščina kočevske dekanije se pridružujejo s celim srcem jugoslovanski deklaraciji v svojem in v imenu vseh Slovencev te dekanije kakor tudi v imenu vseh Slovencev, ki prebivajo med kočevskimi Nemci. Če bi hoteli Kočevjarji imeti kako izjemno stališče v jugoslovanskem ozemlju, jim pove-mo, da zahtevamo kočevski Slovenci enakih narodnih pravic kakor jih imajo Nemci.

Svoje stanovske sobrate pa opozorimo, da je njihova izjava proti jugoslovanski deklaraciji sovražen nastop proti slovenskemu ljudstvu, med katerim žive. Jugoslovanska deklaracija vsebuje samo odpravo obstoječih kričečih krivic, ki jih slovensko ljudstvo trpi od nemškega režima. Neče pa se za las dotakniti pravičnih zahtev kočevskih Nemcev.

Sobratje, bodite pravični!

Podpisi duhovnikov 9 župnij¹¹

* * *

IZJAVA

občine Logarovci v ljutomerskem okraju
za majniško deklaracijo
slavnega Jugoslovanskega kluba.

Mož in fantov 251, žen in deklet 264,
skupaj je podpisalo 515 oseb.

Tudi mi smo vsi junaki:
Starci, ženske in otroci,
Ki z orodjem kmečkim v roci
Domovini služimo. —
A zastonj se ne potimo!
Naši moški krvavijo,
Naši žulji nas skelijo:
DA SLOVENEK REŠEN BO.

V tem smislu se pridružujemo majniški deklaraciji slavnega Jugoslovanskega kluba na Dunaju tudi me, žene in dekleta in drugi iz občine Logarovci v ljutomerskem okraju, v katero pripadajo kraji: Logarovci, Kokoriči, in Gajševci. Dovolj je slovenski narod v tej vojni krvavel, dovolj žrtev doprinesel, za plačilo zahteva le, da se mu vendar enkrat priznajo pravice, ki mu grejo po božjem in človeškem pravu: da se na svoji zemlji svoj gospod, da ne bo več tlačani tujim jerobom: Nemcem, Madžarom, Italijanom, ki mu na slovenski zemlji odvzemajo vsako boljše službo, zatirajo njegov jezik v šolah in uradih in ga hočejo še naprej imeti le za narod brezpravnih hlapcev, dekel in kmečkih delavce. Vsem tem krivicam, ki jih je trpel naš narod tokom stoletij, more napraviti konec edino prosta jugoslovanska država pod habsburškim žezlom v smislu jugoslovanske deklaracije.

Logarovci, dne 17. februarja 1918.

slede podpisi¹²

* * *

Podpisane Slovenke petrovške občine se pridružujemo z navdušenjem deklaraciji Jugoslovanskega kluba z dne 30. maja. Slavnemu Jugoslovanskemu klubu pa kličemo: »Naprej! Bog je z vami, ljudstvo za vami trdno kot skala, pripravljeno na vse žrtve da obistimo ta naš veliki ideal. Preteklost suženjstva je za nami. Naš pa je ta veliki trenutek ko trgamo raz sebe sramotne spone v katerih smo ječali že skoro 100 let. Naša je bodočnost ko stopi tudi naš troedini narod Slovencev, Hrvatov in Srbov pod svetlo solnce zlate svobode. Odpadnikom pa kličemo: »Preziramo vas, ker niste vredni niti našega sovraštva. Vaše delo je delo Judeža, zato bo pa tudi Vaše plačilo, plačilo Judeža!«

»Živela ljubljena Habsburška dinastija in pod njenim slavnim žezlom srečna Jugoslavija!«

Žene

Dekleta

sledе podpisi

sledе podpisi¹³

OPOMBE

1. Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), zbirka Acta declarationis faventia (Acta d.f.) III — Kranjska (Kr.), 553/1. — 2. Škofijski arhiv Maribor, Prezidialni apisi 1917. — 3. PAM, Acta d.f. I — Štajerska (Št.) 180. — 4. PAM, Acta d.f. I — Št. 202/5. — 5. PAM, Acta d.f. II — Št. 443. — 6. PAM, Acta d.f. V — Hrvatska, 835. — 7. PAM, Acta d.f. IV — Goriška, 704. — 8. PAM, Acta d.f. V — Bosna, 853. — 9.

PAM, Acta d.f. III — Kr. 595. — 10. PAM, Acta d.f. III — Kr. 697. Izjava poslana na dopisnici s fronte B.p. 279. — 11. Acta d.f. III — Kr. 523. — 12. PAM, Acta d.f. I — Št. 183. — 13. PAM, Acta d.f. II — Št. 249/2. — S. Kranjec: Slovenci na poti v Jugoslavijo, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939. — E. Jarc: Iz zgodovine majske deklaracije, Čas, 1926/27. — F. Kovačič: Odmevi majske deklaracije, Čas, 1926/27. — J. Pleterski: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971. — L. Ude: Deklaracijsko gibanje pri Slovencih, Zgodovinski časopis, Ljubljana 1970. — M. Zečević: Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje, Ljubljana. — J. Pleterski: Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med 1. svetovno vojno, Zgodovinski časopis, Ljubljana 1970.

Likovni prilogi: PAM, Acta d.f., izjava za deklaracijo žena in deklet občine Čatež pri Brežicah (I — Št. 50) in občinskega odbora občine Bistričica (III-Kr. 453).

EMICA OGRIZEK

RAZSTAVA PRIMORSKA 1945—1947

Ob prazniku občine Nova Gorica je bila v prostorih občinske skupščine predstavljena obširna razstava na to temo. Žal je bila na vpogled samo en teden sredi septembra 1987 in zato ni dosegla takšnega odmeva, kot bi ga zaslužila.

Obsegala je do sedaj lokalno slabo obravnavano obdobje od osvoboditve v maju 1945 do uveljavitve nove državne meje med Jugoslavijo in Italijo 15. septembra 1947. Imela je jubilejni značaj — proslavitev 40. obletnice priključitve Primorske in pripravili so jo Slavica Plahuta, Drago Sedmak in Branko Marušič, oziroma Goriški muzej.

Razstava ima toliko večji pomen, ker to obdobje, razen mednarodnega aspekta, še ni v celoti historio-grafsko obdelano. Razen posameznih študij so še najvažnejši spomini Julija Beltrama, ki jih je dopolnil z nekaterimi dokumenti in izdal pod naslovom Tukaj je Jugoslavija (Goriška 1945—1947). Poleg NOB je ta čas za primorsko novejšo zgodovino najbolj razgiban in poln dogodkov. Razstava sledi predvsem dogajanju pri Slovencih, politično gibanje Italijanov v Julijski krajini pa je prikazano le fragmentarno. Zanimiv bi bil celoten pregled problematike, njen čustveni in racionalni obseg. Uravnoteženo pa je prikazano dogajanje v con A, ki je bila pod zavezniško vojaško upravo, in con B, ki je bila podrejena vojaški upravi Jugoslovanske armade. Predstavljeno je tudi delovanje odreda jugoslovanske armade v con A.

Posebno ob prihodu mednarodne razmejivne komisije v marcu 1946 so se razplamtele demonstracije Slovencev in demokratičnih Italijanov, ki so si želeli priključitve k Jugoslaviji, ter italijanskih nacionalistov, ki so zahtevali priključitev k Italiji. Del Italijanov je želel samostojno »Julijsko« državo. Ideja je vplivala tudi na nekatere Slovence, vendar zaradi varovane politične enotnosti ni prišla do izraza. Zavezniška vojaška uprava je ukinila ljudsko oblast, slovenski politični organi, ki so tedaj delovali v con A, pa so poskušali razširiti svojo aktivnost tudi na območje Beneške Slovenije, Rezijske in Kanalske doline.

Razstava ne prikazuje samo kontinuirano dogajanje na Primorskem, ampak sledi tudi akcijam in odmevom v osrednji Sloveniji in v Parizu. Iz fotografij in dokumentov veje trdna volja Primorcev, da se pridružijo Sloveniji, čeprav so se zavedali, da bodo zaživel v slabšem materialnem položaju. Dopisi v časopisu Slovenski Primorec, ki so kritično obravnavali življenje v Novi Jugoslaviji, niso mogli močneje vplivati na to osnovno hotenje.

Razstava je bila pod naslovom Tolminska v prvih treh letih po drugi svetovni vojni postavljena tudi v Tolminski knjižnici. Predvsem zaradi pedagoške uporabnosti bi si zaslužila stalno postavitev.

PETER STRES

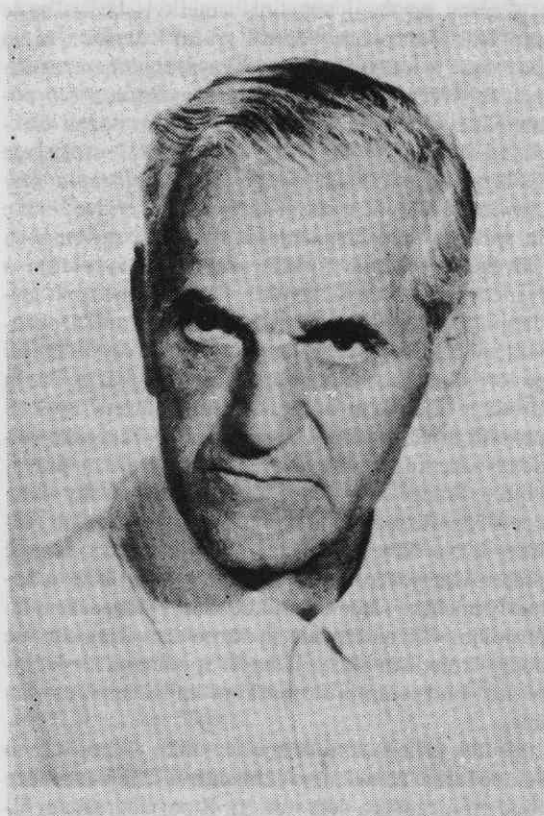
JUBILEJI

FRANCE DOBROVOLJC — OSEMDESETLETNIK

Jubileji profesorja Dobrovoljca so tesno povezani z jubileji povojne »Kronike«: kot eden pobudnikov za obnovo časopisa (1953) in eden članov uredniškega odbora, ki je pred petintridesetimi leti uresničil to zamisel, je France Dobrovoljc spremljal delo generacij urednikov in piscev našega časopisa. Kot lektor je prebral in pregledal stotine strani rokopisov, pri čemer se ni omejeval le na stvarne jezikovne popravke, temveč je avtorje in sourednike opozarjal tudi na napake in nove ali manj znane podatke, hkrati pa v težnji po lepšem, jasnejšem jezikovnem izrazu obširneje pojasnjeval jezikovne spremembe in rešitve. In ne nazadnje: »Kronika« je v Gosposki ulici 15, v turjaški palači, kjer ima svoje prostore Slovanska knjižnica, ki jo je celih šestindvajset let, vse do svoje upokojitve (1974) vodil profesor Dobrovoljc, našla svoj prvi dom.

Kako v kratkem sestavku orisati bogati »curriculum vitae« jubilanta, ki je s svojim delom segel na tako različna področja od knjižničarstva prek leksikografije, sestavljanja bibliografij do slovstvene zgodovine in zgodovine (v ožjem pomenu besede)? Profesor Dobrovoljc je po svoji izobrazbi slavist in romanist. Rojen 10. marca 1907 v Ljubljani, v revni delavski družini, je tu obiskoval in dokončal tudi šole — vse do univerze. Po opravljeni diplomi se je izpopolnjeval na pariški Sorbonni, da bi nato — po povratku v Slovenijo — dobro desetletje in pol poučeval na raznih slovenskih gimnazijah. Ob koncu štiridesetih let je postal ravnatelj Slovenske knjižnice, ki je v času njegovega vodstva prerastla v eno najpomembnejših knjižničnih ustanov v naši republici. Dobrovoljc je v času svojega ravnateljstva v Slovanski knjižnici vpeljal sodobno katalogizacijo in vso potrebno informativno dokumentacijo, knjižnica pa se je uspešno povezala s sorodnimi knjižnicami doma in po svetu.

Profesor Dobrovoljc je večino svojega ustvarjalnega dela posvetil slovenski književnosti: o tem seveda ne priča le skoraj nepregledna vrsta leksikografskih in enciklopedičnih gesel v Slovenskem biografskem leksikonu, Enciklopediji Jugoslavije, Leksikonu pisateljev Jugoslavije ali Enciklopedii dello Spettacolo v Rimu. O njegovi veliki ljubezni do slovenske knjige in pisane besede med drugim pričajo obsežne bibliografije, ki predstavljajo delo slovenskih pisateljev in pesnikov ter njihovih razlagalcev in kritikov in, ki niso namenjene le slovenski in jugoslovanski javnosti, temveč tudi tujini: takšna je npr. (da omenimo samo eno zadnjih) dragocena bibliografija prevodov iz slovenskega leposlovja (iz let 1972—1983), ki je izšla leta 1984 v prvem zvezku »Le livre Slovène«. Podobno željo po predstavitvi slovenske književnosti širše v Jugoslaviji pa kaže tudi Dobrovoljčevo uredniš-

France Dobrovoljc

ko delo, zlati delo pri novosadskem leksikonu jugoslovanskih pisateljev in publikacijah Maticе srpske. Slednja ga je leta 1984 prav na osnovi njegovih prispevkov o slovenski književnosti in sodelovanja pri predstavitvi slovenskih pisateljev izvolila za svojega dosmrtnega sodelavca.

Je dejstvo, da Dobrovoljčev rod izhaja iz vrhniške okolice, botrovalo njegovi posebni zagledanosti v Cankarja in njegovo literarno zapuščino? Nedvomno je Dobrovoljčevo delo na področju »Cankarjane« njegov najpomembnejši donesek k raziskovanju in spoznavanju slovenskega slovstvenega ustvarjanja. Tudi v zbliževanju s Cankarjem in proučevanju njegovega literarnega dela se je France Dobrovoljc najprej lotil bibliografskih predstavitev (Cankarjeva bibliografija, Maribor 1960, bibliografija prevodov Hlapca Jerneja v tuje jezike, Maribor 1967), urejanja Cankarjevih spisov in komentiranja njegovega knjižnega ustvarjanja (Cankarjevo izbrano delo v 10 zvezkih — 1951/59). Pri tem je leta 1954 samostojno izdal XXI zvezek Cankarjevih spisov, kasneje pripravil in komentiral Cankarjevo »Moje življenje« in »Tuje življenje« in objavil podroben Cankarjev življenjepis. Vrh Dobrovoljčevega ukvarjanja s Cankarjem pa

predstavlja njegov »Cankarjev album« (1972), obsežna slikovna monografija, ki je plod dolgoletnih drobnih, zbirateljskih in raziskovalnih prizadevanj in prepotreben dokument in priročnik za vse, ki se žele poučiti o Cankarju in času, v katerem je Cankar živel in ustvarjal.

Čeprav po svoji temeljni usmeritvi slavist, se je profesor Dobrovoljc večkrat vračal k temam, ki so povezane z njegovim študijskim zanimanjem za romanski svet in francoski kulturni prostor. Prvo pomembnejše delo na tej poti, ki ga bržčas pozna vsakdo, ki se ukvarja s slovensko zgodovino 19. stoletja je Dobrovoljčeva izdaja Nodierjeve »Statistique Illyrienne« (1933), ki vsebuje različne Nodierjeve članke in spise in predstavlja njegovo videnje slovenskega človeka in tedanjih Ilirskih provinc. K vprašanju o francoski vladi na slovenskih tleh in francoskih gledanjih na slovenske razmere se obrača tudi Dobrovoljčev članek v prvem letniku »Kronike« (1953), ki govori o francoskem pisatelju in časnikarju Paulu Brèsu in njegovem obisku v Ljubljani leta 1813. S povsem drugega vidika pa se obdobju francoske vlade ob začetku preteklega stoletja približuje razprava, ki jo je France Dobrovoljc leta 1964 prispeval v zbornik o Napoleonovih Ilirskih provincah, izdan ob razstavi v Narodnem muzeju. V tej razpravi namreč predstavlja slovensko književnost v dobi Ilirije in odmev francoske vlade v naših deželah v slovenskem leposlovju. Prikaz zajema literarno ustvarjalnost vse do 20. stoletja in opozarja na živ spomin na ilirske čase med ljudstvom in slovenskimi književnimi ustvarjalci.

Kratek priložnostni prispevek lahko — kot rečeno — opozori le na nekatera jubilarntova dela in ne more zaobjeti njegovega dela v celoti. K povedanemu bi bi-

lo tako mogoče še marsikaj dodati: da je bil jubilarnt že kot študent vključen v napredno študentsko gibanje, da je od vsega začetka sodeloval v NOB, da je bil član in sodelavec številnih strokovnih organizacij in društev, med drugim dvanajst let tajnik Slovenske matice, član njenega upravnega odbora in predsednik njene nadzorne komisije. Aktivno se je vključeval v delo društva bibliotekarjev, bil je funkcionar Slavističnega društva, eden pobudnikov in organizatorjev Cankarjeve spominske zbirke na Vrhniki, komentator raznih izdaj Cankarjevih del v srbohrvatskem jeziku itd., itd.

V uredništvu »Kronike« so seveda s posebno hvaležnostjo zavedamo predvsem Dobrovoljčeva deleža pri urejanju in jezikovnem usmerjanju našega časopisa. Danes je vse manj ljudi, ki s svojo osebnostjo in svojim zgledom razkrivajo tolikšno zavezanost in zvestobo pobudam in delu, s katerim so se v določenem življenjskem trenutku zblížali in povezali. Toda z Dobrovoljcem imamo uredniki različnih generacij podobno izkušnjo: kadar je delo pri izdajanju »Kronike« iz takšnega ali drugačnega razloga nekoliko zastalo, je profesor Dobrovoljc vedno znova sam potkal na urednikova vrata in ga opozoril, da že dolgo ni prejel nobenega rokopisa v lektoriranje. Verjetno ni treba posebej poudarjati, da lektorsko delo pri »Kroniki«, ob številnih težavah, s katerimi se je srečevala in se srečuje strokovna periodika, ni bilo nikoli primerno nagrajeno.

V uredništvu »Kronike« poznamo svoj dolg: profesorju Dobrovoljcu zato želimo vse najboljše, predvsem mnogo zdravja, da bi še dolgo sourednikoval z nami.

PETER VODOPIVEC

PROF. DR. TONE FERENC — ŠESTDESETLETNIK

Kadar doleti človeka naloga napisati zapis o slavljencu se znajde pred težko nalogo. Če pa mora pisati o prof. dr. Tonetu Ferencu, znanstvenem svetniku Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, je to še posebej težko. Dejavnost, strokovna in družbena, Toneta Ferenca je namreč tako razvejena, da jo je v kratkem zapisu nemogoče pravično orisati.

Tone Ferenc, sin kmečkih staršev, ki se je rodil 6. decembra 1927 leta v Veržeju, je znanstveni, profesor, vzgojitelj, arhivist, muzealec, družbenopolitični delavec, ljubitelj literature in pesnik. Gotovo sem kaj izpustil, morda to, »da bi bil škof, če ne bi bil to kar je«, kot je velikokrat sam dejal. Strog do sebe in okolja, neizprosno delaven in produktiven, nepopustljivo prepričan v svoj prav in v svoje delo, a vendar veseljak in občutljiva pesniška duša.

Potem, ko je opravil osnovno šolo v rojstnem kraju, gimnazijo pa, zaradi vojnih dogajanj, začel v Ljutomeru in jo končal v Murski Soboti, je leta 1951 začel študirati zgodovino na ljubljanski Filozofski fakulteti. Študij je zaključil leta 1956 in še takrat opozoril nase, saj je za diplomsko delo dobil študentsko Prešernovo nagrado. Prvo delovno mesto je dobil v Muzeju narodne osvoboditve v Ljubljani, kar je zapolnilo njegovo strokovno pot — raziskovalca narodnoosvobodilnega boja. Ko je bil leta 1959 ustanovljen Inštitut za zgodovino delavskega gibanja je tu dobil mesto arhivista, leto nato pa naziv znanstvenega sodelavca. Istočasno je postal vodja oddelka za zgodovino narodnoosvobodilnega boja.

Zgodovinar si ne more in ne sme predstavljati svojega dela brez dolgoletnega analiziranja arhivske-

Tone Ferenc

ga gradiva. Tone Ferenc je skoraj idealno znal izrabiti danost, da je imel vsak dan opraviti z arhivi. Razvil se je v odličnega raziskovalca, kar je najprej dokazal leta 1965, ko je na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, doktoriral z doktorsko disertacijo »Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945«. Vendar mu ni bilo dano, da bi se povsem posvetil raziskovalnemu delu na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja. Moral se je vrniti v Muzej ljudske revolucije, kjer je od leta 1965 do leta 1968 delal v arhivsko-dokumentacijski službi in šele jeseni 1968 se je vrnil na Inštitut, kjer je prevzel vodstvo arhiva. Vodja arhiva je ostal do leta 1975, od leta 1971 do 1975 pa je bil tudi ravnatelj Inštituta. Na Inštitutu, ki mu je ostal zvest vse do danes, je opravljal še številne funkcije. Med drugim je bil vodja raziskovalne enote in predsednik sveta. Njegovo delo na tem področju pa označuje predvsem skrb za ureditev bogatega arhivskega gradiva, ki ga hrani Inštitut in rigorozna usmerjenost v strokovno usposabljanje mladih. Vzgoji teh je posvetil veliko, včasih kar preveč časa, a mu zato ni bilo nikoli žal. Če vemo, da je veliko prispeval tudi k uspešnemu reševanju znanstvenih in dokumentacijskih nalog Inštituta, potem ni težko uvideti, da se je zapisal v zgodovino matičnega inštituta na domala vseh področjih njegovega delovanja.

Znanstveno napredovanje je šlo, od časa ko se je vrnil na Inštitut, hitro. Leta 1971 mu je bil dodeljen naziv višjega znanstvenega sodelavca, leta 1976 pa

naziv znanstvenega svetnika. Na vrhuncu znanstvene kariere se je odločil sprejeti še en izziv — pedagoškega. Že leta 1975 je sicer začel sodelovati pri pedagoškem delu na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete, vendar le pri podiplomskem izobraževanju, od leta 1981 pa sodeluje tudi pri dodiplomskem študiju. Aprila 1981 je bil izvoljen v naziv rednega profesorja za novejšo zgodovino, študentom pa predava zgodovino narodnoosvobodilnega boja narodov in narodnosti Jugoslavije in zgodovino druge svetovne vojne. Tudi kot profesor ne zaostaja za slovesom, ki ga ima kot znanstvenik. Njegovo velikansko znanje, neposrednost podajanja in pripravljenost vsak čas pomagati študentom pri njihovem delu, ga uvrščajo med cenejene univerzitetne učitelje na Filozofski fakulteti.

Znanstveni opus slavljenca je obsežen. Sodi celo med najboljše med slovenskimi zgodovinarji. Od prve razprave, ki jo je objavil pred tridesetimi leti v Mladini (22. julija 1957), je napisal že več sto del. Kolega Mirko Stiplovšek je zapisal v Zgodovinskem časopisu: ...»objavil je 345 različnih del (bibliografijo je napisala Nataša Kandus in bo objavljena v Prispevkih za novejšo zgodovino 27, 1987, št. 1—2; op.p.), med njimi 14 knjig in prav toliko priročnikov, nad 200 razprav in člankov, okrog 30 objav zbirk virov in posameznih dokumentov, številne ocene, poročila, biografije in druge prispevke. Ob tem naj pripomnimo, da je obseg njegovega že opravljenega dela še večji, saj je npr. samo za 1. in 2. knjigo Enciklopedije Slovenije napisal okrog 100 prispevkov ter pripravil za objavo tri obsežne knjige zbirk virov.« (ZČ, 41, 1987, št. 3, str. 394).

Vsebinsko Ferencovo znanstveno delo zamejuje problematika slovenskega narodnoosvobodilnega boja na vsem slovenskem etničnem ozemlju, NOB pri drugih narodnih in narodnostih Jugoslavije in obča zgodovina druge svetovne vojne. Kolikor je potrebno za razumevanje navedene tematike, Ferenc raziskuje tudi čas pred in po drugi svetovni vojni. Podrobneje je razčlenil vsebinsko plat njegovega dela Mirko Stiplovšek v že citiranem članku v ZČ, sicer pa je njegovo znanstveno delo tako poznano, da ni slovenskega zgodovinarja, ki ga ne bi znal vsaj grobo vsebinsko opredeliti. Zanj je Ferenc prejel tudi veliko strokovnih in družbenih javnih priznanj in nagrad. Jubilant je bil dvakrat nagrajenec Kidričevega sklada, dobitnik nagrade Osvobodilne fronte, Kajuhovih nagrad, nagrade 4. julij zveznega odbora ZZB NOV, štirikratni dobitnik nagrade Vstaje slovenskega naroda, nagrajen z Valvazorjevo medaljo in še z vrsto drugih priznanj in odlikovanj. Zadnje je dobil prav ob praznovanju šestdesetletnice, ko ga je predsedstvo SFRJ odlikovalo z redom Zaslug za narod z rdečo zastavo.

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, pa tudi Zveza zgodovinskih društev Slovenije, ima še poseben razlog za zahvalo in počastitev prof. dr. Toneta Ferenca ob njegovem življenjskem jubileju. Njegovo strokovno delo je bilo neposredno povezano tudi z njegovim sodelovanjem v strokovnih društvih in uredniških strokovnih glasilih in publikacij. Bil

je predsednik slovenske zgodovinarske, stanovske organizacije, predsednik jugoslovanskega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne in član mednarodnega biroja za zgodovino druge svetovne vojne, dolgotletni odbornik Arhivskega društva za Slovenijo... Posebej pomemben pa je njegov delež pri urejevanju strokovnih publikacij. Brez njegove pomoči, nasvetov, natančnega pregledovanja prispevkov, zlati pa brez njegovega sodelovanja z pisnimi prispevki, bi bilo delo uredništva Kronike, Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja, Zgodovinskega časopisa, Borca, Zbranih del Josipa Broza Tita, Enciklopedije Slovenije, Enciklopedije Jugoslavije in vrste drugih močno

osiromašeno. Tudi uspešnost tega dela je primerljiva z njegovim znanstvenim in pedagoškim prispevkom k razvoju slovenskega zgodovinopisja in zgodovinske stroke nasploh.

Ko prof. dr. Tone Ferenc v teh dneh z vseh strani prejema čestitke in priznanja, se jim pridružujemo tudi uredništvo Kronike, njeni sodelavci in bralci. Želimo njemu in sebi, da bi sodelovanje postalo še bolj tesno, da bi uspel uresničiti vse načrte, ki si jih je z znanstveno natančnostjo zarisal, in napisati še veliko knjig, ki mu toliko pomenijo.

DUŠAN NEČAK

Prof. dr. Tone Ferenc, ki je bil tudi travniški lastnik, je bil rojen 1917 v Mazi. Ljudske revolucije, kot je od leta 1952 do leta 1958 delal v slovensko-bosnovanskih službah in leta 1958 se je vrnil na lastnik. Leta 1959 je bil vodstvo arhiva. Vojna arhiva je od leta 1972, od leta 1971 do 1973 pa je bil tudi travniški lastnik. Prof. dr. Tone Ferenc, ki je bil tudi travniški lastnik, je bil rojen 1917 v Mazi. Ljudske revolucije, kot je od leta 1952 do leta 1958 delal v slovensko-bosnovanskih službah in leta 1958 se je vrnil na lastnik. Leta 1959 je bil vodstvo arhiva. Vojna arhiva je od leta 1972, od leta 1971 do 1973 pa je bil tudi travniški lastnik.

NOVE PUBLIKACIJE

Tabor »Doberdob 82«, Ljubljana 1983, 106 str.
Tabor »Kanalska dolina 86«, Trst 1987, 116. str.

Tržaške inštitucije in društva (Slovenski raziskovalni inštitut, Odsek za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici, Društvo slovenskih naravoslovcev in tehnikov »Tone Penko« in Društvo mladih raziskovalcev) so ob pomoči gibanja »Znanost mladini« iz Ljubljane do vključno leta 1986, organizirali že šest mladinskih raziskovalnih taborov za slovenske dijake višjih in srednjih šol v zamejstvu. Osnovna težnja organizatorjev mladinskih taborov (glavni delež pri tem nosita Milan Pahor in Pavle Strajn) nje bila in je želja in potreba, da se mladim omogoči izkušnja raziskovalnega dela, saj na terenu spoznajo predmet raziskave. Dijaki se tako srečajo z drugačnim načinom dela, kot so ga navajeni v šolah. Raziskovalno delo temelji na zbiranju podatkov, izjav, spominov, zapisovanju razgovorov na osnovi izdelanih vprašalnikov, izdelavi anket, zbiranju fotografskega in drugega dokumentarnega gradiva, risanju raznih map in zemljevidov, izdelovanju grafikonomov itd.

Če primerjamo obe publikaciji o drugem in o šestem taboru, vidimo, kako se tabori iz leta v leto širijo, tako po številu mentorjev kot po številu mladih raziskovalcev, kako organizatorji skrbijo, da so tabori vedno zelo dobro pripravljene, saj pritegnejo k sodelovanju strokovnjake raznih inštitucij z obeh strani meje, v letu 1986 pa so se povezali tudi s Slovenskim znanstvenim inštitutom iz Celovca ter skupino dijakov iz Koroške. Na raziskovalnem taboru »Doberdob 82« je sodelovalo pet skupin, 15 mentorjev in 22 mladih raziskovalcev. V publikaciji, ki je izšla eno leto po taboru, je vsaka od skupin pripravila zapis o svojem delu in izsledkih.

Etnološka skupina je svoje delo usmerila v preučevanje ohranjenosti kmečke kulture na področju doberdobske občine, predvsem nekaterih gospodarskih panog iz preteklosti in sedanosti (vinogradništvo, kamnoseštvo, jezersko ribištvo). Seznanjali so se tudi z obredi in navadami, ki še žive v doberdobski občini. *Geografi* so se lotili naloge z zahtevnim naslovom Sociogeografska transformacija občine Doberdob. Mladi raziskovalci so s pomočjo ankete zbrali podatke o družinah, lastništvu zemlje, izrabi tal in te podatke potem obdelali ter jih vnesli v zemljevide in grafiko. *Naravoslovna skupina* je svojo pozornost posvetila Doberdobskemu jezeru. Člani *sociološke skupine* pa so izvedli anketo med mladimi doberdobske občine (letniki 1961—66), kjer je sodelovalo 100 mladincev. Rezultati so zanimivi, podatki pa nudijo dovolj gradiva za poglobljeno raziskavo.

Skupina *zgodovinarjev* je po začetnem seznanjanju z literaturo izdelala program, ki je obsegal tele naloge: zbiranje gradiva o obdobju NOB, seznam priimkov in domačih hišnih vzdevkov, zbiranje podatkov za gesla krajevnege leksikona in zbiranje gradiva o

preteklosti občine Doberdob. Povzetki o delu Skupin so tudi v italijanskem in angleškem jeziku. Publikacija Tabor »Kanalska dolina 86« pa govori o delu mladinskih raziskovalnih skupin, ki so se udeležile tabora v Kanalski dolini od 25. avgusta do 6. septembra 1986. Na tem taboru je delovalo sedem skupin, 17 mentorjev in 27 mladih raziskovalcev.

Arheološka skupina je delala v Žabnicah, kjer se je lotila določanja krajev, kjer so bili v preteklosti najdeni rimski ostanki. V sestavku se seznanimo z metodo dela, sklepanji in zaključki, do katerih so se dokopali. *Etnološka skupina* je opisala svoj način dela na primeru obdelave treh vasi Žabnice, Ukve, Ovčja vas, kjer so se lotili spoznavanja tipologije stavbne dediščine. Poleg tega so obravnavali tudi Ukljansko planino, zbrali podatke o življenju in delu na planini in vse natančno dokumentirali. Ob zaključku tabora so pripravili razstavo.

Zanimiva je tudi povezava geografske in sociološke skupine v interdisciplinarno obliko dela na temo »Razvoj družinskih struktur v Kanalski dolini, s poudarkom na naselje Ukve, Ovčja vas in Žabnice«. Iz zaključkov te razprave je razvidno, da so geografi preučevali razvoj predvsem z vidika statistične obdelave in interpretacije demografskih podatkov, sociologi pa so poskrbeli za stvaren prikaz življenjskih razmer, notranjih odnosov tamkajšnji družin, do česar so prišli v glavnem po pogovorih z domačini. Pri statistični obdelavi podatkov so uporabili računalnik.

Novost tega tabora je bila uvedba *jezikovne skupine*. Jezikoslovci so opravili analizo rabe jezika v posameznih vaseh in nakazali, kako je povojna urbanizacija negativno vplivala na današnji položaj slovenščine v Lipalji vasi in Ovčji vasi. Osnovna naloga *naravoslovne skupine* je bila popis naravne dediščine na območju, ki ga je obdeloval mladinski raziskovalni tabor. Dodan je tudi popis geološke sestave in prikaz flore in favne. Raziskovalna naloga *zgodovinarjev* pa so bile opcije med leti 1939—1942. Poudarili so, da so opcije nasilno spremenile narodnostna razmerja in tudi v povojni dobi je še vedno čutili njihove posledice, ki kalijo odnose treh narodnostnih skupin, ki žive na tem prostoru. S pomočjo arhivskih virov, literature in razgovorov z domačini so se dokopali do zanimivih spoznanj o problemu, o katerem se kljub posledicam, ki jih je imel za ta prostor, ni mnogo govorilo. Novost letošnjega tabora je bila tudi *video skupina*, ki je snemala delo posameznih skupin na terenu.

Dve publikaciji, ki sta sledili raziskovalnima taboroma, nam potrdita vtis, da gre za resno pripravljeno in izpeljano delo z mladimi. Ko sledimo prizadevanjem organizatorjev mladinskih raziskovalnih taborov, moramo ob osnovni nalogi, to je uvajanju mladih v raziskovalno delo, poudariti tudi druge zelo pomembne momente teh srečanj, kot je npr. spoznavanje območja, kjer žive Slovenci v Italiji (tabori so bili v Barkovljah pri Trstu 1981, Doberdobo 1982, Bene-

čiji 1983, Bregu 1984, Sovodnjah 1985), neposredni stik z domačini in skrbna obdelava rezultatov, do katerih so se dokopali na raziskovalnih taborih in jih potem na delovnih sestankih pripravili za objavo.

METKA GOMBAČ

Andrej Dular: Občina Črnomelj, Ljubljana 1985, 165 str.

V okviru etnološkega projekta »Način življenja Slovencev v 20. stoletju« je pred dvema letoma izšla Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja za občino Črnomelj. Delo se je pridružilo šestim topografskim pregledom, in sicer zvezku za občino Kočevje, Ljutomer, Gornja Radgona, Škofja Loka, Murska Sobota in za Slovensko Porabje na Madžarskem. V osnovi so si vsi navedeni zvezki podobni, saj temeljijo na enotno izdelanih načrtih in ciljih; izvirni pečat pa jim dajejo značilnosti posameznih občin oziroma področij.

Etnološko topografijo občine Črnomelj odlikuje množica skrbno zbranih in obdelanih podatkov, ki jih avtor strnjeno in hkrati pregledno podaja v sklopu obravnavanih tem. Snov sega v obdobje zadnjih desetletij 19. stoletja in se preko obdobja dveh svetovnih vojn razpreda do današnjih dni.

Podobno, kot že omenjena topografska dela, zajema topografija občine Črnomelj naslednja področja: *Opredelitev območja*, v katerem avtor poveže področje občine Črnomelj s širšim območjem in označi glavne povezave geografskega, zgodovinskega in kulturnega značaja. *Notranji ustroj območja*; v njem so nanizani podatki o temeljnih geografskih, upravnih in kulturnih dejavnikih obravnavenega področja. Sledijo obravnave *demografskega in gospodarskega razvoja območja* ter ugotovitve v *spreminjanju poklicne in socialne sestave prebivalcev*. Poleg sintetičnega pregleda za občino Črnomelj, so prikazane tudi podrobnejše ugotovitve na primerih izbranih krajev: Adlešičev, Krupe in Semiča.

Še zlasti sta pomembni poglavji: *uvajanje novosti* na različna področja življenja prebivalcev črnomaljske občine v posameznih obdobjih in v tesni povezanosti s tem *razvoj in stopnja ohranjenosti tradicionalne kulturne podobe*. V poglavju o *etnološki proučenosti območja* navede avtor najpomembnejše pisce, kulturne ustanove in znanstvene delavce, ki so se ukvarjali z etnološkimi vprašanji Bele krajine; še posebej izpostavi tiste, ki so pisali o področju črnomaljske občine.

Avtor strne delo s *predlogi* za nadaljnje etnološko preučevanje na tem področju, s posebnim poudarkom na obravnavi interetničnih odnosov, saj občina meji na sosednjo republiko Hrvaško. Ob zaključku je navedena literatura, viri in seznam informatorjev. Posebej velja omeniti, da je avtor Andrej Dular v Ganglovem razstavišču na metliškem gradu pripravil tudi prvo razstavo etnološke topografije.

Občina Črnomelj je bila doslej tako z zornega kota etnologije kot z zornega kota krajevne zgodovine siromašno obdelana, zato ima pričujoča knjiga toliko večjo vrednost. V njej bodo pri svojem delu med množico različnih podatkov gotovo našli oporo poleg etnologov tudi ljudje drugih strok.

MARJETKA BALKOVEC

Jože Dular: Metlika skozi stoletja, Metlika 1986, 155 str.

Metlika skozi stoletja je, na kratko rečeno, knjiga o metliški zgodovini od najstarejših časov do današnjih dni. Razdeljena je v štiri zaokrožena poglavja, od katerih vsako pripoveduje o drugi stvari. Tako si sledijo zgodovinski oris Metlike od stoletja do stoletja, opis kulturnega deleža tega starega belokranjskega mesta, vodnik po Metliki in okolici ter kronološki pregled najpomembnejših dogodkov.

Prvo poglavje, ki je najboljše in je dalo knjigi tudi naslov, nas seznanja z zgodovinskim razvojem Metlike in okolice od prvih sledov človekovega bivanja v tem predelu do današnjih dogodkov. To »*potovanje*« skozi metliška stoletja je tako kot celoten tekst napisano v jasni in strnjeni obliki, ki ji ne gre oporekati ne kritičnosti, natančnosti, ne znanja. Poglavje *Kulturni prispevek Metlike* nam razodeva vrsto imen rojakov, ki so s svojimi deli na bolj ali manj tvoren način sooblikovali slovensko kulturno podobo. Tudi v tem poglavju posega avtor v najnovejši čas, tako da že znanim starejšim kulturnikom sledijo mlajši in še povsem mladi, ki z delom na kulturnem področju šele dobro začenjajo.

Poglavje *Vodnik po Metliki in okolici* ni naveden kašipot v smislu turističnih informacij, ampak je to pravi kulturnozgodovinski vodnik od znamenitosti do znamenitosti metliške občine. Nazadnje je dodano še poglavje *Pregled pomembnejših dogodkov*, ki si sledijo kronološko in so knjigi v koristno dopolnilo.

Verjetno ni prav veliko knjig, predvsem s področja krajevne zgodovine ne, ki bi pri ponovnih izdajah doživljale spremembe in dopolnitve besedila. Namreč, prav tako, kot ni bila druga izdaja Metlike skozi stoletja, ki je izšla leta 1978, le ponatis prve (izšla 1961), tako ima tudi tretja izdaja nekaj sprememb. Tokrat je avtor izpustil popis zbirk Belokranjskega muzeja v Metliki — ta je 1987. leta izšel pri mariborski založbi Obzorja kot 155. zvezek zbirke vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije — celotno besedilo pa je dopolnil s podatki iz zadnjih osmih let in z nekaterimi še neobjavljenimi fotografijami. Ker je povpraševanje po knjigi med domačini in ljudmi, ki obiščejo Metliko, precejšnje, bo čez leta verjetno moralo priti še do kake izdaje. Takrat bi si želeli, da bi avtor vključil v delo poleg kulturnih delavcev tudi strokovnjake drugih ved, ki so se s svojim delom potrdili v domačem in celotnem slovenskem prostoru.

Kljub tej majhni pomanjkljivosti in kljub temu, da obstaja že nekaj člankov z različnih področij, ki v podrobnostih Metliko skozi stoletja lahko dopolnjujejo, je treba priznati, da je imenovana knjiga še vedno pomembno delo za slehernega raziskovalca metliške krajevne zgodovine. Iz nje lahko črpa podatke, ki jih nikjer drugje ni mogoče dobiti na enem mestu. Delo je namreč tako aktualizirano, da zaključuje zgodovinski sprehod z letom 1986. V upravičenost ponovne izdaje torej ne gre dvomiti, zahvala pa velja tako profesorju Jožetu Dularju kot Belokranjskemu muzejskemu društvu, da je knjiga zopet na voljo vsem, ki jo potrebujejo.

ANDREJA BRANCELJ

Varstvo spomenikov: revija za teorijo in prakso spomeniškega varstva, 28, Ljubljana 1986, 400 str. in 29, Ljubljana 1987, 396 str.

Kaj zanimivega lahko najdemo s področja krajevne zgodovine v reviji za teorijo in prakso spomeniškega varstva, ki bo prihodnje leto slavila tridesetletnico izhajanja? Če pogledamo s tega zornega kota le na zadnja dva letnika Varstva spomenikov, ki jih izdaja Zavod SR Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine, se nam odgrne mikavna podoba raziskav posameznih področij, krajev ali objektov.

V letniku 28/1986 nam štirje sodelavci piranskega spomeniškega zavoda predstavijo naravno in kulturno dediščino Strunjana. Dva prispevka se lotevata obravnave grajske arhitekture: Nataša Štupar-Šumi razgrinja zgodovino gradov na planinskem polju, posebej dvorca Planina (Haasberk) pri Rakeku, Ivan Stopar pa piše o romanskem gradu Podsreda. Članek Uroša Lubeja Prenova fasad hiše Jurčičev trg 2 predstavlja poleg konzervatorskega vidika še zgodovino stavbe ter njenih prebivalcev, pri čemer prinaša zanimive podatke iz zgodovine ljubljanskega lekarništva od 16. do 19. stoletja.

Letošnji letnik 29/1987 vsebuje prikaz umetnostnozgodovinske dediščine Velikih Lašč in okolice (Juša Vavken), obravnavo stavbne dediščine Železnikov (Ada Bar-Janša) in Vipavske doline (Nataša Štupar-Šumi), nastalih kot rezultat prenovitvenih programov ali osnov za planiranje. Podobno so bili predstavljeni že drugi kraji npr. Logatec (1985) in Kostanjevica (1984). Troje člankov se dotika zgodovine posameznih stavb in njihove prenove v Celju: stari grad (Dušan Kramberger), v Ljubljani: stolp pri mestni hiši Mestni trg 17 (Majda Frelih-Ribič) in v Piranu: hotel Piran (Sonja Hoyer). Posebno vrednost pa imajo Umetnostnozgodovinski izpiski iz cerkvenih urbarjev 17. in 18. stoletja za župnijo Vače (Uroš Lubej). Avtor v njem predstavi v transkripciji izpiske 27 urbarjev iz Nadškofijskega arhiva v Ljubljani kot del gradiva za umetnostnozgodovinsko topografijo občine Zagorje.

Vsak letnik Varstva spomenikov — ti prihajajo do nas v enem zvezku — zaključujejo Preliminarna poročila o konzervatorskih in drugih raziskavah. Ta nas seznanjajo z novimi pridobitvami, odkritji in obnove s področja arheološke, etnološke, umetnostne, arhitekturne in urbanistične dediščine. Urejena v okviru poglavij po abecedi krajev dajejo raziskovalcu ali ljubitelju krajevne zgodovine marsikateri zanimiv podatek o kraju ali področju, ki ga zanima.

Revija, ki ima težišče seveda na obravnavi vprašanj spomeniškega varstva s problemi tehnologije restavriranja vred, nam torej poleg ozko strokovnih tem, ki so v tako zastavljenem poročilu ostale ob strani, ponuja v branje tudi članke o preteklosti posameznega področja, kraja ali stavbe, zlasti z vidika kulturne dediščine.

BRANKO ŠUŠTAR

Anton Pust: Mirna peč z okolico nekoč in danes, Mirna peč 1987, 253 str.

Knjige o slovenskih vaseh oziroma farah so v zadnjih desetletjih dokaj redke, še zlasti, če so ostale pretežno agrarna naselja. Mirna peč, ki leži blizu Novega mesta ob nekdanji cesti proti Ljubljani, je kljub temu, da je povojna industrializacija ni obšla, ostala vas. Kraj se prvič omenja 1228. leta, ko je že bila sedež fare. Iz nje so izšle tudi tako pomembne fare, kot je novomeška.

Anton Pust, ki je avtor gornje knjige, je doma iz bližnjega slikovitega Gorenjega Globodola. S tipično dolensko navezanostjo na rojstne kraje je več let zbiral gradivo zlasti po literaturi in v manjši meri tudi po arhivih. Veliko je dodal tudi lastnih spominov in opažanj. Zaradi tega njegove knjige ni mogoče šteti za zgodovinsko delo, pa tudi etnografskih elementov je zelo veliko. V ospredju njegovega zanimanja je vsakodnevno življenje ljudi, dogodkovno zgodovino pušča v veliki meri ob strani. Veliko pozornost namenja gospodarstvu, vendar bolj v prikazovanju oblik dejavnosti kot pa neposrednih gospodarskih učinkov.

Obširneje se ustavlja pri cerkvenih razmerah in prikazih znamenitih rojakov, manj pa pri socialnih vprašanjih. Ker je namenil precej prostora izjavam raznih informatorjev in celo nekaterim literarnim opisom, delo nima toliko značaja monografske obdelave kraja kot zbirke gradiva za tako delo. Ravno zaradi tega moramo obžalovati, da se v tej smeri ni nekoliko bolj potrudil.

Detaljnější zgodovina takega kraja bi namreč lahko dala odgovore na številna vprašanja. Če se ustavimo samo pri zadnjih desetletjih, so tu predvsem vprašanja razslojevanja na vasi, nastanek in vpliv vaških veljakov, njihov vpliv na formiranje političnih taborov, nastanek kontrarevolucije (tu sta na eni strani doma narodna heroja Katja Rupena in general

Franc Potočar — Lazar, na drugi strani pa je bil tu kaplan Šinkar, tu je imel posest ban Natlačen) ...

Avtorju lahko verjamemo, da se je bal načeti ta vprašanja, saj jih celo poklicni raziskovalci pogosto puščajo ob strani, lahko pa bi jih vsaj nakazal. Med ljudmi je gotovo še zelo živ spomin na povojne poskuse kolektivizacije naše vasi, vendar takšne informacije zaman iščemo.

Mirna peč z okolici ni le izredno slikovita in lepa, temveč daje obilo možnosti za razreševanje nekaterih fundamentalnih vprašanj naše preteklosti na mikro ravni, pa naj gre tu za zgodovino turških vpadov ali pa najnovejšo dobo. Zgoraj je bilo že omenjeno, da je delo pisano z veliko ljubeznijo do domačih krajev. Ker pa je ljubezen pogosto slepa, naj avtorju nekatere pripombe ne zvenijo kot očitek, temveč bolj kot želja tistim, ki bi ga radi posnemali.

STANE GRANDA

Zgornjevipavski mešani pevski zbor Podnanos 1977 — 1987, Podnanos 1987, 22 str.

V Podnanosu (nekoč št. Vid pri Vipavi), tem malem občestnem kraju pod Nanosom, ima zborovsko petje že dolgo tradicijo. Kljub temu pa je v drugi polovici šestdesetih let nastopilo večletno pevsko mrtvilo, ki ga je leta 1977 prekinil novoustanovljeni mešani pevski zbor. Ta je ob zaključku letošnje sezone slavil 10-letnico delovanja, ki so jo obeležili z izdajo priložnostne brošure. Ta jubilej po številu let sicer ne vzbuja častitljivega občutka, je pa vendarle prva zaokrožena celota, ko se, kot sami pravijo, »že smemo ozreti po opravljenem delu in pripraviti sebi in vsem, ki nas spremljajo na naši pevski poti — dostojen praznik.«

V publikaciji je za uvodnimi besedami Ivana Mermolje, tajnika Zveze kulturnih organizacij Ajdovščina, in Anice Preprost, častnega predsednika zbora, podan kratek oris desetletne zgodovine zbora. Iz nje ga je razvidno, da so zbor, poleg vsega lepega, kar prinaša društveno življenje, spremljale tudi težave. Zanimivo pa je, da so ga bolj kot za zbere značilni finančni problemi in problem zgotovitve zborovodje, zlasti v začetku mučile težave, nastale z domnevno spornim poimenovanjem zbora, kar je že nekaj mesecev po njegovi ustanovitvi postavljalo pod vprašaj celo njegov obstoj. Zbor se je namreč hotel registrirati pod imenom rojaka, skladatelja Stanka Premrla, čemur pa so nasprotovala vodstva nekaterih družbenopolitičnih organizacij v Podnanosu.

V nadaljevanju brošure je podana kronika nastopov zbora. V posameznih sezonah je imel od 6 do 13, v vseh 10 letih pa kar 79 nastopov (razne proslave, revije pevskih zborov, samostojni in kombinirani koncerti ...). Poleg tega je bil zbor tudi organizator ali soorganizator številnih drugih prireditev v kraju.

Sledi predstavitev dirigentov, ki so se izmenjali v desetletnem delovanju zbora (Ivo Jelerčič, Peter Vi-

drih, Loredana Sajovic), seznam pevcev, ki so peli pri zboru vsaj eno sezono, število članov zbora po sezonah, seznam pevcev desetletnikov, na koncu pa je podan še sestav zbora v jubilejni deseti sezoni, sestav organov zbora v obdobju 1977—1987 in pevski repertoar — seznam skladb, ki jih je zbor v desetih letih vsaj enkrat predstavil na nastopu.

Med posameznimi prispevki so tudi fotografije z raznih zborovih nastopov. Iz navedbe virov je razvidno, da so podatki zbrani na osnovi dokumentacije, ki je nastajala ob delovanju zbora in na osnovi ustnih izjav njegovih članov.

ALEKSANDRA PAVŠIČ-MILOST

L'uomo e la vite. Človek in trta. Trieste — Trst 1987, 196 str.

Ob razstavi Človek in trta, ki je bila od 16. julija do 16. oktobra 1987 v Kraškem muzeju v Repnu, je bila izdana dvojezična publikacija z gornjim naslovom, ki jo je uredil Odsek za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu pod vodstvom Milana Pahorja. V njej skuša devet avtorjev z različnih vidikov svetliti tamkajšnje vinogradništvo.

Samo Pahor obravnava v lapidarnem slogu vinogradništvo na Tržaškem do konca 18. stoletja. Po svoji stari navadi je večji del svojega obširnega znanja prihranil za naslednjo podobno priliko. Izčrpniji pa je Aleksej Kalc, ki na podlagi sistematičnega popisa zemljišč Križa iz leta 1777(!) analizira posestne in ostale gospodarske razmere povezane z vinogradništvom. Križ je bil namreč najpomembnejši in najkvalitetnejši proizvajalec vina na Tržaškem. Poleg teksta in zemljevida katastra, ki ju tudi objavlja, je uporabljal še statistiko o proizvodnji vina in tako podal zanimiv prerez stanja, ki nam prikazuje tako socialne razmere kot tudi kvalitetne in kvantitetne kazalce produkcije in vinske trgovine. Kalčev prispevek je, gledano s stališča zgodovinarja, gotovo najpomembnejši prispevek v knjigi. Etnologi bi tako oceno pripisali skupnemu prispevku nalednjih treh avtoric. Živa Pahor, Kristina Kovačič in Martina Repinc so dokaj podrobno prikazale dela, orodja, mere in običaje povezane z vinogradi, predelovanjem in uporabljanjem vina. Uspele so ugotoviti nekaj specifičnosti, po drugi strani pa veliko podobnosti z najbolj vzhodnimi predeli slovenskega ozemlja.

Slavisti bodo z veseljem brali članek Lučke Abram o slovenskih dialektoloških značilnostih v tržaški pokrajini, prebrati pa bodo morali tudi Kalčev članek (priimki) kot tudi prispevke z narodopisnega področja. Ostali prispevki so bolj z agrotehničnih področij. Franco Cucchi in Nevio Pugliese opisujeta geologijo in stratigrafijo tržaškega krasa, Vitjan Sancin tamkajšnje pedološke značilnosti in prehrambeno stanje vinogradov, Wilj Mikac klimatske razmere, Bruno Millo zaščitne ukrepe in zdravstveno stanje vinske trte, Mario Gregorič gospodarske vidike vinogradništva,

Odo Kalan o nameravani teranski cesti, Raffaele Vi tiello pa o zaščiti kraških vin. Knjiga je tudi bogato, predvsem pa zanimivo ilustrirana.

Podobnih del kot je Človek in trta Slovenci doslej nismo imeli. Kljub dokajnji izčrpnosti pa bi vseeno želeli nekaj več podatkov iz 19. stoletja novejše in najnovejše dobe. Avtorji niso uporabljali podatkov iz splošnih in specialnih statističnih del, franciscejskega katastra, člankov, ki so jih objavljala glasila kmetijskih družb, itd. Tudi delež geografov in sociologov bi moral biti večji. Kljub temu pa delo lahko štejejo med boljše primere sodelovanja različnih strok. Želeti je, da bi jih kmalu posnemali Brici, Vipavci, Belokranjci, Dolenjci in vsi tisti, ki so zaradi grozdja in vina lahko imeli v preteklosti vsaj občasno debelejši kos kruha.

STANE GRANDA

Bohinjski zbornik, Radovljica 1987, 208 str.

Odbor za pripravo Bohinjskega zbornika in kasneje uredniški odbor je pripravil v decembru 1986 v Bohinjski Bistrici posvetovanje o Bohinju. Kot končni rezultat tega posvetovanja je v počastitev 5. avgusta, praznika občine Radovljica in 14. decembra, praznika bohinjskih krajevnih skupnosti, ob dvestoletnici šolskega pouka v Bohinju, osemdesetletnici organiziranega turizma ter osemdesetletnici prvega odkritja in identifikacije slovensko-karantanske kulture na Žalnah v Srednji vasi izšel Bohinjski zbornik. Ob Kroparski kroniki NOB Janeza Šmitka (Radovljica 1985) in tematski številki Kronike o Bledu (Kronika 1984, št. 2—3) je to v zadnjih letih že tretji obsežnejši prispevek — zbornik — ki obravnava manjšo zaokroženo geografsko celoto. To dokazuje, da se tudi na tem področju zavedajo pomembnosti širšega poznavanja življenja in dogajanja na zaokroženi geografski enoti oziroma historičnem okolju.

Urednik Jože Dežman in oblikovalec Črtomir Frelih sta si za naslovnico izbrala kravo v staji, ki naj bi simbolizirala obliko življenja — življenjske eksistence bohinjskega človeka, čeprav bi iz vsebine zbornika lahko izbrali za naslovnico tudi plavž, bohinjskega rudarja, oglarja, gozdnega delavca, Bohinjca kot poljedelca ali ne nazadnje kot tovarniškega delavca.

Bohinjski zbornik lahko štejejo med tipične krajevne zbornike, ki obravnavajo celovito problematiko življenja v tem okolju. Uredniškemu odboru je uspelo pridobiti za sodelovanje na simpoziju in kasneje s prispevki za zbornik sedemindvajset avtorjev. Uroš Herlec v prispevku Nova spoznanja o oligocenskih kamninah in fosilih v Bohinju predstavlja bogato fosilno življenje v obdobju geološke zgodovine oligocena v Bohinjski kotlini. Janez Gregori nam predstavlja petindevetdeset vrst ptičev, ki žive v Bohinju od Bohinjskega jezera do Triglava, pri čemer posebej opozarja na ogrožene vrste ptic. Janez Bizjak v svo-

jem prispevku O krajini in razvojnih možnostih s stališča Triglavskega narodnega parka ugotavlja, kako hitro poteka propadanje bohinjske alpske kulture, istočasno pa nakaže nekaj izhodišč za obnavljanje primarnega življenja in možnosti za boljše preživetje v Bohinju v okviru sodobnih družbenih ter ekonomskih tokov. Anton Gosar obravnava v svojem članku problematiko počitniških hiš v slovenskem alpskem prostoru s posebnim ozirom na širšo okolico Bohinja, njihovo problematiko, odnose med prebivalci in vikendaši ter njihov vpliv na okolje. Ivan Veber opisuje gospodarjenje z bohinjskimi gozdovi kot osnovnimi energetske surovinami od časa nesmotrnega izkoriščanja preko uvajanja načrtnega gospodarjenja z gozdovi do današnjega časa, ko gozdovi hirajo zaradi onesnaženosti zraka.

S področja arheologije sta dva prispevka. Stane Gabrovec predstavlja prazgodovino Bohinja od nase litve v 7. stoletju pr. Kr. s poudarkom na obdobju starejše železne dobe, ko je imel Bohinj najpomembnejše mesto, saj so se nekateri vplivi iz tega obdobja obdržali do danes. Andrej Valič s pregledno karto in tudi fotografijami predmetov z različnih arheoloških lokalitet predstavlja štiriinšestdeset arheoloških najdišč Bohinja.

V zborniku so obravnavani številni prispevki o zgodovini Bohinja, vendar bi pri tem kazalo pripomniti, da je v celoti izpadlo obdobje srednjega veka, kar bi morali na nek način kar najhitreje zapolniti. Franc Ceklin nam v prispevku Bohinj pod blejskim gospodvom na začetku 17. stoletja opisuje problematiko življenja Bohinjcev na briksenški posesti. V svojem prispevku opisuje tudi problematiko kosezov, posebno onih v Češnjici kot tudi množično sodelovanje Bohinjcev v kmečkem punktu leta 1515. Majda Žontar v prispevku Gospodarski in družbeni razvoj Bohinja v drugi polovici 18. in prvi polovici 19. stoletja opisuje, strukturo kmečke posesti, agrarne tehnike, živinorejo kot tudi obveznosti do zemljiškega gospodstva in možnosti preživljanja brez kmetijske proizvodnje (fužinarstvo). Mišo Serajnik nam predstavlja zgodovino bohinjskega čebelarstva od ustanovitve čebelarskega društva leta 1901, preko velikega vzpona med obema vojnama, propada po drugi svetovni vojni do ponovnega razmaha v sedanjem obdobju. Andrej Vovko je priobčil zgodovino šolstva v Bohinju od leta 1786, ko je bila v Bohinjski Bistrici ustanovljena prva zasilna šola, pa do leta 1945; žal ni omenil partizanskega šolstva in posegel do današnjega časa. Prikazani so problemi in težave, s katerimi so se ubadali še potem, ko je bila leta 1845 v Bohinjski Bistrici ustanovljena redna šola, kot tudi problemi širjenja šol oziroma šolske mreže po ostalih bohinjskih vaseh. Maruša Pleterski predstavlja zgodovino železnice v Bohinju s posebnim poudarkom na gradnji železnice in bohinjskega predora, ko postane Bohinjska Bistrica središče Bohinja, prikazani so vsi stranski vplivi, ki jih je prinesla železnica, podan je kratek pregled zgodovine bohinjske železnice do današnjega časa. Anka Novak opisuje zgodovino turizma v Bohinju, ki je neposred-

no povezan z gradnjo železnice in razvojem planinstva, saj je že leta 1907 ustanovljeno turistično društvo, v času med obema vojnama pa postane Bohinj eno središč zimskega turizma (v Bohinju je bila zgrajena naša prva smučarska skakalnica).

Zelo redko se pojavljajo v naših krajevnih zbornikih prispevki o prvi svetovni vojni. Glede na to, kakšen pomen je imel Bohinj v tem času, je *Tomaž Budkovič* v svojem prispevku Bohinj med prvo svetovno vojno, ki ga je označil kot oris dogodkov za to obdobje, čas prve svetovne vojne razdelil na tri dele, na čas pred soško fronto, obdobje soške fronte, ko je bil Bohinj neposredno zaledje le-te in s tem povezane posledice, ter na čas po preboju soške fronte. Zanimiv je pristop prikaza zgodovine NOB — strukturna skica *Jožeta Dežmana* Bohinjci v drugi svetovni vojni. Na osnovi dosedanjih raziskav in lastnih študij je tudi s statističnimi podatki predočil problematiko življenja v Bohinju med zadnjo vojno. *Janez Kopač* je v prispevku Bohinj prva leta po drugi svetovni vojni na osnovi upravne enote Polje-Bohinj obdelal problematiko obnove, preskrbe, obvezne oddaje, obnavljanja turizma, ustanavljanja malih obrtnih podjetij in komunalne problematike. To je eden od poizkusov prikaza povojnega gospodarsko-političnega življenja.

S področja umetnostne zgodovine sta dva prispevka. *Ksenija Rozman* s člankom Cerkveni spomeniki v Bohinju prikazuje v desetih cerkvah Bohinja, Bohinjske Bistrice, Broda, Jereke, Koprivnika, Nemškega Rovta, Srednje vasi, Stare Fužine, Sv. Duha in Sv. Janeza ob Bohinjskem jezeru, da je Bohinj zbirka naše srednjeveške in baročne umetnosti od stavbarstva do kiparstva in slikarstva (freska). *Beba Jenčič* pa v prispevku Visokogorska krajina v slikarstvu ter Valentin Hodnik podaja historični pregled upodabljanja visokogorske krajine v slovenskem slikarstvu, v vseh tehnikah, ki so na razpolago umetniškemu upodabljanju. Pri tem je dan poseben poudarek tragično preminulemu slikarju Bohinja Valentinu Hodniku.

Ob številnih prispevkih zgodovinarjev je Bohinj v veliki meri tudi predmet raziskav etnologov. *Anka Novak* opisuje planinsko sirarstvo. Historično-etnološki prispevek kaže na eno od tradicionalnih oblik bohinjske živinoreje in sirarstva na planinah, ki se je ohranilo skozi stoletja, kljub uvajanju novih oblik v 19. stoletju, organiziranju sirarskih društev oz. sirarskih zadrug, do propada te dejavnosti po drugi svetovni vojni. *Tone Cevc* v prispevku Odpрта vprašanja stavbnega razvoja bohinjske kmečke hiše obravnava vplive gospodarsko-ekonomskih razmer kot kulturnih in krajinskih razmer na razvoj hiše v Bohinju. *Vladimir Knific* obravnava planino Zajamniki z vidika kulturnozgodovinskega razvoja, a tudi z vidika etnološko-konzervatorskih posegov. *Marija Makarovič* v prispevku Kmečki posli v Bohinju ugotavlja skoro enake razmere kot v ostalih krajih Slovenije, saj so bile to povsod oblike zaposlovanja t.i. kmečkega proletariata, ki se je pričel z diferenciacijo v slovenski vasi.

Prav razveseljiv je v zborniku tudi številen delež slavistov-lingvistov, ki obravnavajo bohinjske jezikovne posebnosti. *Marija Cvetek* v članku Bohinjsko ljudsko pripovedništvo ugotavlja, da je ljudskega pripovedništva zapisanega manj kot ljudskih pesmi, saj smatra, da zapis izgubi tisto sočno izgovorjavo, kot jo lahko da pripovedovalec. Pravi, da nekatere pripovedi izumirajo, a da se pojavljajo nove. *Tatjana Dolžan* v prispevku Jezikovna podoba štirih Bohinjskih naseljih prikazuje uporabo različnih zvrsti slovenskega jezika med prebivalci Bohinjske Bistrice, Stare Fužine, Srednje vasi in Koprivnika. *Dušan Čop* opisuje onomastično-lingvistične zanimivosti Bohinja. *Jože Šifrer* v svojem članku Bohinj v slovenski književnosti predstavlja literate, ki so rojeni v Bohinju in pisali o njem ter tudi tiste, ki so prišli v Bohinj in tam ustvarjali. Posebej se ustavlja pri Janezu Mencingerju. *Darja Frelih* je v zborniku predstavila dva bohinjska glasbenika, Antona in Janka Ravnika, pri čemer je Janko zelo temeljito predstavljen. *Nada Matičič* je s prispevkom Moji pogledi na Bohinj reagirala na odnos Bohinjcev, ki so tudi junaki njenih del, do njenega literarnega ustvarjanja. *Tatjana Dolžan* je priredila še zgodbo o bohinjskem Martinu Krpanu.

Vsi strokovni prispevki v Bohinjskem zborniku so opremljeni z viri in literaturo, bralci pa so uvodoma tudi opozorjeni, da si lahko oskrbe povzetke člankov v slovenščini in angleščini. Kot je potrebno pohvaliti uredniški odbor, posebej še predsednika, da je zbornik lahko izšel v tako kratkem času, pa kaže povedati, da se je vrnilo le preveč drobnih napak. Zbornik, ki je tiskan dvokolonsko, je zaradi tega tudi za branje lahko berljiv.

FRANC BENEDIK

Jože Mlinarič: Kostanjeviška opatija 1234—1786, Kostanjevica na Krki 1987, 697 str.

Knjiga o kostanjeviški opatiji je delo priznanega zgodovinarja — medievista, dr. Jožeta Mlinariča. Gre za njegovo najobsežnejše znanstveno delo, ki je po dosedanjih ocenah eno temeljnih del medievistike v slovenskem jeziku, najobsežnejše delo na področju proučevanja samostanov na Slovenskem in eno najpomembnejših del s področja naše cerkvene zgodovine sploh.

Svojo »krstno predstavitev« je knjiga je doživela maja letos (8. 5. 1987) v nabito polnem avditoriju Lamutove galerije v Kostanjevici. Ocena akademika prof. dr. Boga Grafenauerja je bila laskava in polna občudovanja. Laskave so bile tudi ocene v dnevnem in periodičnem tisku ter na radiju in televiziji. Največjo težo pa imajo gotovo premišljene in tehtne ocene Mlinaričevih strokovnih kolegov. Vse te ocene izražajo posebno priznanje dr. Jožetu Mlinariču tudi zaradi tega, ker je svoje raziskovanje posvetil temati, ki je bila v našem dosedanjem zgodovino-pisju zanemarjena in popolnoma potisnjena ob rob, namreč

vlogi in deležu samostanov v slovenski narodni ali do- ločneje povedano v slovenski cerkveni, gospodarski, socialni in kulturni zgodovini. In vendar sta bili v srednji Evropi, kamor še vedno sodi tudi slovensko ozemlje, vse do začetkov humanizma in renesanse le dve vrsti nosilcev in središč tedanjega kulturnega življenja, sedeži škofij in samostani. K temu naj ome- nimo, da so pomenili samostani starejših redov tudi pomembna središča gospodarskega razvoja in širje- nja obdelane zemlje.

Preden sem se zagrizel v skoraj 500 strani dolg tekst knjige (celotna knjiga ima 696 strani, pa o tem nekoli- ko pozneje), sem se *zamislil ob Plečnikovem izreku*, s katerim je Lado Smrekar kot pobudnik te knjige in ti- sti, ki je omogočil, da je knjiga danes pred nami takš- na, kakršna je, končal svojo spremno besedo Knjigi na pot: »Minljiv si, le tvoja dela so tvoj spomin« (X.). Dr. Jože Mlinarič si je s knjigo o kostanjeviški opatiji nedvomno zapisal neminljiv spomin v sloven- skem zgodovinopisju in slovenski kulturni zgodovini. Najin skupni prijatelj je v Kostanjevici celo hudomu- šno pripomnil, da ko bi on napisal takšno knjigo, bi kar prenehal pisati. K sreči Jože ni človek takšnega kova in tisti, ki ga поблиže poznamo, vemo za njegova nadaljnja snovanja. Njegove strokovne obdelave ča- kajajo med drugim kartuzije v Žičah, Jurkloštru in Bi- stri ter cisterca v Stični. Drži pa, da je monografija o Kostanjevici *vrhunec* vsega dosedanjega Mlinaričevega znanstvenega snovanja in to na tako zavirljivi viši- ni, da si zasluži tudi najvišje priznanje. Delo je zrelo za Kidričevo nagrado.

Knjiga o Kostanjevici je *izjemen dosežek* pod razli- čnimi vidiki. Poznavalci pravijo, da je že po oblikov- ni strani najlepše opremljena strokovna knjiga, ki je po vojni izšla v Sloveniji. Posebej kaže opozoriti na vrsto zemljevidov, s katerimi je avtor osvetljal razvoj samostanske posesti in na bogato, tehnično dovršeno slikovno opremo o življenju in delu belih menihov in še posebej cisterce v Kostanjevici. Vsekakor izjemno priznanje tudi oblikovalcem Design biroja iz Ljubljane, Marjanci Prelog in Zvonetu Pelko.

Ob usodi kostanjeviških menihov nam je Mlinarič razgrnil *bogato poglavje naše narodne zgodovine*. Z zgodovino same Kostanjevice se je Mlinarič že dolgo ukvarjal. Sad njegovega proučevanja sta med drugim knjigi Kostanjeviško gospostvo po urbarju iz leta 1625 (Kostanjevica na Krki 1970), za katero je dobil študentsko Prešernovo nagrado in Topografija pose- sti kostanjeviške opatije 1234—1786 (Maribor 1972), ter daljša pregledna študija z naslovom Cistercijska opatija v Kotanjevici 1234—1786, ki jo je objavil v zborniku Redovništvo na Slovenskem (1. zvezek, Ljubljana 1984, 217—237). V obsežni monografiji, ki jo imamo tokrat pred seboj, pa je kronal svoje sko- rajda 20-letno znanstveno delo na tem področju.

Posebna oblika Mlinaričevega dela — in to bi rad posebej poudaril — je v tem, da obravnava cisterci- jansko opatijo v Kotanjevici *kot celoto*, v vsej njeni duhovni in materialni razsežnosti. Novejše slovensko zgodovinopisje in strokovne arhivske službe obravna-

vajo samostane večinoma kot graščine in pri tem v ce- loti zanemarijo njihovo primarno duhovno in cerkve- no poslanstvo. Tako je človek, ki išče arhivsko gradi- vo za ta ali oni samostan, nemalokrat v zadregi. Mli- narič pa svoj prikaz kostanjeviške opatije začne s po- globljenim prikazom duhovnega poslanstva belih me- nihov in nam da na ta način res zaključeno zgo- dovinsko podobo o njihovem delovanju na Slovenskem in njihovem sooblikovanju duhovnega, kulturnega in gospodarskega okolja, v katerem je slovenski človek skozi zgodovino rastel in zorel v samostojen narod.

V uvodnem delu svoje knjige nam Mlinarič najprej predstavi *nastanek in razvoj, ter duhovno poslanstvo in gospodarsko delo* cistercijskega reda nasploh, drugi del pa je posvečen posebej zgodovini kostanje- viškega samostana. Duhovnost in liturgija cistercija- nov, njihova dušnopastirska in karitativna dejavnost, njihovo literarno snovanje in prepisovanje starih ro- kopisov, arhitektura in umetnost belih menihov ter njihova gospodarska dejavnost, vse to je v sloven- skem narodu pustilo globoke sledove. V svojem pri- kazu pa se Mlinarič ne omeji samo na Kostanjevico, ampak zlasti v prvem delu svoje knjige *zasleduje skupne poteze* v vseh treh cistercah na slovenskih tleh, v Stični, Vetrinju in v Kostanjevici. S tem pa je močno obogatil naše vedenje o cekveni, gospodarski in kulturni zgodovini celotnega slovenskega prostora.

Ob tem podrobnem in razčlenjenem pregledu zgo- dovine in življenja cistercijanov na Slovenskem nam je Mlinarič *razkril temeljne poteze naše srednjeveške kulturne zgodovine*, saj se je (kot je posebej poudaril prof. Grafenauer na predstavitvi v Kostanjevici) prav v cistercah srednjeveško kulturno življenje na Slo- venskem prvič v večjem obsegu dvignilo na tedanje evropsko raven. To velja v največji meri za Stično, za katero se nam je ohranilo največ dokumentacije.

Zgodovina kostanjeviškega samostana od ustanov- itve leta 1234 do njegove nasilne ukinitve leta 1785 (dvorni dekret 2. 10. 1785, menihi pa so zanj zvedeli 3. 1. 1786) je *bila razgibana in burna* in je presenetljiv odsev stanja naših dežel od prve polovice 13. do druge polovice 18. stoletja. Vsi vzponi in padci, razcvet in propadanje duhovnega, kulturnega in gospodarskega življenja v opatiji naravnost pretresljivo *sovpadajo* s podobnimi pojavi v naši širši narodni zgodovi- ni. To razgibano življenje kostanjeviške opatije in vzporedno z njim življenje večjega dela našega nara- da, nam Mlinarič odkriva v poglavjih: gospodarski in duhovni razcvet od druge polovice 13. do konca 14. stoletja, obdobje gospodarske in duhovne stagnacije od konca 14. do druge polovice 15. stoletja, obdobje gospodarskega in duhovnega nazadovanja in propa- danja od druge polovice 15. do konca 16. stoletja, obdobje gospodarske in duhovne konsolidacije od konca 16. do druge polovice 18. stoletja, odnos deželnih knezov do cistercijskih samostanov in uki- nitev redovnih postojank pod Jožefom II. (1780—90).

Veliko prostora je avtor namenil *gospodarski zgodovini samostana*. »Prav vprašanje funkcioniran- ja fevdalnih veleposesti je stvar, ki je v naši zgodovini

obdelana mnogo manj, bi zaslužil« (ugotavlja zopet prof. Grafenauer), »saj pomenijo zemljiška gospodarstva v fevdalnem obdobju nedvomno zelo pomembne-gospodarske obrate. To stran zgodovine kostanjeviškega samostana zasleduje Mlinarič na podlagi listin, ki pričajo o postopnem povečevanju njegovega gospodarstva, urbarjev, ki kažejo strukturo gospodarstva v določenih letih in na podlagi podatkov iz računskih knjig, ki kažejo tako zadolžitev zaradi kakih izjemnih gospodarskih ali gradbenih del, pa tudi nakupov manjših zemljiških gospodarstev, izdatke za štipendiste na študiju ali za potovanja menihov in podobno. Skratka, podoba, ki je izjemno nazorna in ki je mogoča v naših arhivskih razmerah za širše obdobje skoraj samo za kaka cerkvena, največ za samostanska gospodarstva.« Tako Grafenauer.

Zaradi nasilne prekinitve življenja kostanjeviške opatije se nam je ohranilo razmeroma malo njenega kulturnega bogastva. Nekaj rokopisov hrani NUK v Ljubljani, nekaj cerkvene opreme pa posamezne cerkve na Dolenjskem. Z ukinitvijo mnogih cvetočih samostanov, zapiranjem cerkva, ki so jih nato namenili v »gospodarske namene«, prodajo in odtujitvijo cerkvenih umetnin, razformiranjem samostanskih knjižnic, ki so za birokratske uradnike itak predstavljali zgolj nepotreben balast, je »napredna in prosvetljenska oblast« avstrijskega monarha, ki si je tobož prizadevala za človeka in njegov blagor, prizadevala slovenskemu kulturnemu življenju nepopravljivo škodo. Pa kaj bi tožili nad preteklostjo. Zgodovina se očitno ponavlja. Jože Mlinarič je z neverjetno potrpežljivostjo in vztrajnostjo iskal in zbiral ohranjeno arhivsko gradivo raztreseno v domačih in tujih arhivih. Prav tako skrbno in kritično je pregledal celotno bibliografijo. Sad svojega dolgoletnega proučevanja življenja in dela cistercijanov je v pričujoči knjigi strnil v celoto, ki nam razkriva nad pet sto let naše kulture, gospodarske, socialne, verske, narodne in cerkvene zgodovine.

Nič manj bogat ni tretji del knjige (od strani 492 dalje). Skoraj dvesto strani obsegajo izredno dragoceni *biogrami menihov*. V teh, na videz skopih biografskih podatkih, ki pa zahtevajo često veliko trdega raziskovalnega dela, zaživijo pred nami osebnosti, ki so oblikovale usodo kostanjeviškega samostana tako v času njenega razcveta in slave, kot v trenutkih stiske, nazadovanja ter notranjih in zunanjih preizkušanj reda. Izredno dragoceni so *podatki o socialnem in krajevnem izvoru menihov ter njihovi izobrazbi*. Prav zaradi teh biogramov se Jože s »svojimi menih

(kot je tako lepo poudaril v Kostanjevici) srečuje v raznih dokumentih kot s starimi znanci«. Na nek način živijo v njem in z njim.

Zvest načelu, da je najbolj prepričljiva govorica govorica vira samega, je dr. Jože Mlinarič objavil *prepis ustanovne listine Bernarda Spanheimskega* z dne 8. maja 1249 in urbar kostanjeviškega samostana iz srede 14. stoletja. Knjigo dopolnjujejo obsežni *povzetki* v slovenskem, francoskem, nemškem in angleškem jeziku, navedba virov in literature in izjemno dragocenih kazal krajevnih in osebnih imen, ter slikovnega gradiva.

Obe kazali sta naravnost *izjemna vodnika* po knjigi. Tako podrobnih pomagal skorajda nismo vajeni. Pri *kazalu krajev* je avtor vedno navedel tudi osebe, ki so s tem krajem povezane. Naj kot primer navedem Kostanjevico, kateri je knjiga posvečena. Poleg kraja ima krajevno kazalo še naslednja podgesla: mestni sodniki, meščani, doma iz Kostanjevice, učitelji, župnija sv. Jakoba, župniki, kaplani, samostan, opatje, konventuali, hospites, uslužbenci, trdnjava, grad in gosposčina, lastniki, oskrbniki in glavarji, upravitelji po letu 1667 in kostanjeviški profesii. Vedno z odgovarjajočimi letnicami, kar človeku omogoča, da takoj najde zaželeno osebo, zlati če se priimki ponavljajo. Garaško in občudovanja vredno delo. Tudi v *kazalu osebnih imen* so vedno navedene službe in odgovarjajoče letnice.

Prijatelju Jožetu in vsem, ki so pri izidu knjige sodelovali, iskreno čestitam. Dovolite, da ob koncu izrazim željo in upanje, da bi na nebu slovenskega zgodovinarstva zasijalo še več podobnih svetlih zvezd: zgodovinarjev, ki bodo pisali z enako širino in enako poglobljenostjo. Mlinaričevo delo o Kostanjevici je Bogo Grafenauer v uvodu pomenljivo označil z besedami: »Knjiga obravnava cerkveno, gospodarsko in kulturno zgodovino glede na temeljni pomen samostanov za kulturno življenje vse do predreformacijske krize pa je izrazito vseslovenskega in kulturnozgodovinskega pomena« (XII.). Želimo si, da bi tudi proučevanje cerkvenih ustanov postalo sestavni del zanimanja naših raziskovalcev in s tem sestavni del našega zgodovinarstva, brez ideoloških predznakov in brez enostranske zagledanosti v pozitivno ali negativno vlogo teh ustanov v življenju našega naroda. In da bi tudi v prihodnje našli dovolj razumevajočih mecenov, ki bodo podprli delo na področju proučevanja naše narodne preteklosti v vsej njeni razsežnosti.

FRANCE M. DOLINAR

UDK 271.1*1275-1693*

Mlinarič Jože, dr., arhivski svetovalec, Pokrajinski arhiv Maribor, 62000 Maribor, Glavni trg 7, YU

Posest cistercijskega samostana Rein na Dolenjskem 1275—1693

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 3, 1987, str. 130—143, cit. lit. 117

Avtor članka obravnava na osnovi arhivskih virov, ki jih hrani opatija Rein pri Gradcu, zgodovino posesti tega samostana na Dolenjskem od prve pridobitve zemlje v letu 1275 pa do leta 1693, ko je ta prišla v last stiškega samostana.

UDK 949.712:912(497.12)

Slapšak Božidar, dr., docent, Filozofska fakulteta, Arheološki oddelek, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Tabori in sistemu protiturske obrambe

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 3, 1987, str. 143—146, cit. lit. 28

Članek izpostavi potrebo in nakaže možnosti proučevanja protiturskih taborov na regionalni ravni, kot prvih prostorskih (poselitvenega in obrambnega) sistemov, s postopki, ki jih razvija prostorska oz. poselitvena arheologija.

UDK 347.97(497.12)*1871/1918*

Zorn Tone, dr., višji znanstveni sodelavec Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani, umrl 1981

Odmevnost jezikovnega vprašanja v listu Slovenski pravnik v letih 1871—1918

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 3, 1987, str. 146—155, cit. lit. 38

Avtor v uvodnem delu opozarja na stališča A. Fischla glede uporabe slovensčine kot jezika sodišč. Nato pa na podlagi gradiva in stališč objavljenih v strokovnem časopisu Slovenski pravnik v letih 1871—1918 prikaže jezikovno problematiko sodišč na slovenskem etničnem ozemlju. Vidimo, da se je slovensčina s težavo prebijala na sodišča na Koroskem, Spodnjem Štajerskem, v Primorju, pa tudi na Kranjskem.

UDK 392.65(497.12)*189*

Kavčič Marjana, absolventka, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

Prostitucija v Ljubljani ob koncu prejšnjega stoletja

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 3, 1987, str. 155—162, cit. lit. 26

Sestavek obravnava na podlagi dokumentov zbranih v Zgodovinskem arhivu Ljubljana (popisi prebivalstva, korespondenca A. Kališa, zapiski mestnega sveta, policijska in zdravstvena poročila) življenje prostitutk v javnih hišah v Zvonarski 11 in 13 ob prelomu stoletja. Avtorica je skušala prikazati odnos mestne uprave do upravitelja bordelov ter odnos slovenske javnosti do te marginalne skupine ljudi.

UDC 347.97(497.12)''1871/1918''

Zorn Tone, Dr., Senior Research Collaborator, Institute for Nationality Questions in Ljubljana Died in 1981.

Public Response to the Language Question in the Newspaper "Slovenski pravnik" 1871—1918

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 3, 1987, pp. 146—155, notes 38

In the introductory part, the author calls attention to A. Fischer's views concerning the use of Slovene in the court. On the basis of the material and opinions published in the professional newspaper »Slovenski pravnik« (1871—1918), he presents the language problem of the court in the Slovene ethnic territory. Obviously the Slovene language had great difficulty in gaining ground in the law-courts of Carinthia, Lower Styria, the Littoral, and, Carniola as well.

UDC 392.65(497.12)''189''

Kavčič Marjana, Graduate Student, Faculty of Arts, Department of History, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

Prostitution in Ljubljana at the End of the 19th Century

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 3, 1987, pp. 155—162, notes 26

On the basis of the documents stored in the Public Record Office of Ljubljana (censuses, A. Kalitš's correspondence, town council records, police and medical reports), the article deals with the life of the prostitutes in the two brothels at Zvonarska 11 and 13 at the turn of the 20th century. The authoress tries to present the attitude of the municipal authorities towards the manager of the brothels, and, of the Slovene public towards this marginal group.

UDC 271.1''1275-1693''

Mlinarič Jože, Dr., Consultant, Regional Record Office of Maribor, 62000 Maribor, Glavni trg 7, YU

The Estate of the Cistercian Monastery of Rein in Lower Carniola (1275—1693)

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 3, 1987, pp. 130—143, notes 117

On the basis of the archive sources kept by the abbey of Rein by Graz (Gradec), the author presents the history of the abbey's estate in Lower Carniola (Dolenjska), beginning with the acquisition of land in 1275, till 1693, when the Sitčna monastery came into possession of the estate.

UDK 949.712:902/904(497.12)

Slapšak Božidar, Dr., University Lecturer, Faculty of Arts, Archeology Department, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

The Tabor Forts in the Anti-Turkish Defence System

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 3, 1987, pp. 143—146, notes 28

The Tabor forts were built by the peasant population of the Inner Austrian provinces for local defence against Turkish incursions. This paper outlines the potential of spatial analyses of these sites at a regional level and the interest of the study of their role within the overall settlement and defensive systems of the period (15/16 century).

(Translated by the author)

UDK 355(497.12)“1918/1919“

Švajncer Janez J., novinar in publicist, 62000 Maribor, Gregorčičeva 13, YU

Mariborski pehotni polk (Ob 70. letnici nastanka slovenske vojske)

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 3, 1987, str. 163—168, cit. lit. 10

Mariborski pehotni polk je bil ena temeljnih enot slovenske vojske v letih 1918/19. Nastajati je začel 1. novembra 1918 v Mariboru iz slovenskega jedra avstrijskega 26. strelskega polka. Formiran je bil 21. novembra 1918. Imel je okoli 2000 moških in 70 oficirjev. Sestavljali so ga trije bataljoni in dopolnilni bataljon. Vsak bataljon je imel 4 stotnije, vsaka stotinja 3 pehotne vode in oddelek lahkih strojníc s štirimi strojnícami. Polk je imel stotnijo težkih strojníc in tehnično stotnijo. Mariborski pehotni polk se je boril z Avstrijci na črni od Koroške do Radgone, sodeloval je v napadu na Koroško 29. aprila 1919 in v zmagoviti ofenzivi 28. maja 1919. Ob organiziranju skupne velikosrbske armade je bil polk 15. julija 1919 preimenovan v 45. pehotni polk in leta 1920 popolnoma posrbljen.

UDK 73:725.9451(497.12)“1916/1940“

Čopič Jelisaava Špelca, dr., rcd. prof. za umetnostno zgodovino na Akademiji za likovno umetnost, 61000 Ljubljana, Erjavčeva 23, YU

Slovenski spomeniki padlim v prvi svetovni vojni

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 3, 1987, str. 168—177, cit. lit. 25

Spomeniki vojakom, padlim v prvi svetovni vojni so bili v Sloveniji delo mojstrov podobarskih in kamnoseških delavnic ter umetnikov kiparjev in arhitektov. Dela prvih so blizu tradicionalnim nagrobnim spomenikom. Najvalitetnejši spomeniki vodilnih kiparjev in arhitektov prinašajo nove oblike spomenika, njegovega podstavka (spomcnika-znamcnja) in značilen kip zadržano žalosnega, resigniranega vojaka. Glavna gradiva je vzeta iz avtorične disertacije z naslovom Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja (1977). Kritičnih ocen te skupine spomenikov je malo.

UDK 71(497.12 Birnje, Žabnica)“10/20“

Ogorelec Breda, dipl. geogr., Dala Valle Saša, dipl. ing. arh., Urbanistični inštitut SRS, 61000 Ljubljana, Jamova 18

Birnje in Žabnica (Prostorsko spreminjanje vasi)

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 3, 1987, str. 177—182, cit. lit. 29

Birnje in Žabnica sta tipični vrsti vasi ob cesti Kranj—Škofja Loka, s poljsko razdelitvijo na proge, ki izvira iz konca prejšnjega tisočletja. Prispevek prikazuje razvoj parcelacije, zasnove vasi in značilnosti stavb v obdobjih od 10. stoletja do 1826, od 1826 do 1867, od 1867 do 1943 in od 1943 do 1977.

UDK 67/68(497.12 Kranj)“1950/1952“

Kopač Janez, arhivist, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, 64000 Kranj, Stritarjeva 8, YU

Iskra Kranj na začetku petdesetih let

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 3, 1987, str. 183—187, cit. lit. 26

Prispevek obravnava razvoj kranjske tovarne Iskra prva leta po končani drugi svetovni vojni in v prvem mandatem obdobju delavskega samoupravljanja od poletja 1950 do zgodnje pomladi 1952. Poudarek je predvsem na opisu internih težav in problemov, ki so bili pogojeni s samo organizacijo tovarne in njenega proizvodnega procesa ter s stopnjo razvoja takratne jugoslovanske družbe. Vodstvo tovarne, upravni odbor in delavski svet so se z njimi spopadali bolj ali manj uspešno.

Prvi del prispevka je napisan pretežno po literaturi, drugi pa na osnovi arhivskega gradiva iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana.

UDC 67/68(497.12 Kranj)*1950/52*

Kopač Janez, Archivist, Historical Record Office of Ljubljana, Unit for Gorenjska — Kranj, 64000 Kranj, Sirtitarjeva 8, YU

Iskra — Kranj at the Beginning of the 1950s

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 3, 1987, pp. 183—187, notes 26

The article deals with the development of the Kranj factory of Iskra in the first post-World War II years and in the first term of Self-management — from the summer of 1950 to the early spring of 1952. The emphasis is given to the description of the internal difficulties and problems, being determined by the mere organization of the factory, by its production, and, the then stage in the development of the Yugoslav society. The management of the factory, the council of administration and the worker's council encountered them with variable success. The first part of the article is mostly based on literature, and the second one on the source materials from the Historical Record Office of Ljubljana.

UDC 71(497.12 Bitnje, Žabnica)*10/20*

Ogorelec Breda, Geographer, **Dalia Valje Saša**, Architect, Urban Planning Institute of Slovenia, 61000 Ljubljana, Jamova 18, YU

Bitnje and Žabnica (Spatial Changes of Villages)

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 3, 1987, pp. 177—182, notes 29

Bitnje and Žabnica are typical linear villages, lying along the road from Kranj to Skofja Loka. Their field system, dating from the 10th century, is openfield, farm holdings having the shape of a belt with buildings located in the western part of it. The paper presents the changes of field pattern, village ground pattern and characteristics of buildings in the following periods: 10th century to 1826, 1826 to 1867, 1867 to 1943 and 1943 to 1977.

UDC 355(497.12)*1918/1919*

Švajncer Janez J., Journalist and Publicist, 62000 Maribor, Gregorčičeva 13, YU

The Infantry Regiment of Maribor (70 Years of the Slovene Army)

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 3, 1987, pp. 163—168, notes 10

In 1918/19 the infantry regiment of Maribor was one of the basic units of the Slovene army. On November 1st 1918 it began to develop from the Slovene part of the 26th Austrian rifle regiment in Maribor. The process ended on November 21st 1918. The regiment had 2000 men and 70 officers, and was made up of 3 battalions and an auxiliary battalion. Each battalion consisted of 4 companies, each company being divided into 3 infantry platoons and a unit with 4 light machine-guns. The regiment also comprised a company with heavy machine-guns and a technical company, if fought against the Austrians in the line from Koroška to Radgona, on April 29th 1919 it took part in the attack in Koroška, and in a victorious offensive on May 28th 1919. When a common "Great-Serbian" army was organised, the regiment was given the name of the 45th infantry regiment (July 15th 1919) and in 1920 it was thoroughly serbianized.

UDC 73:725.9451(497.12)*1916/1940*

Čopič Jelislava Špela, Dr., Full Professor of History of Art, Academy of Plastic Arts, 61000 Ljubljana, Erjavčeva 23, YU

The Slovene First World War Memorials

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 3, 1987, pp. 168—177, notes 25

In Slovenia the memorials to the soldiers killed in the First World War were made either by the image makers and stonecutters from the workshops or by the artists — sculptors and architects. The works of the former resemble the traditional tomb-stones. On the other hand, the leading sculptors and architects — with their best pieces of art — introduced new forms of monuments of their bases, and produced a representative sculpture of a reserved, sad and resigned soldier. The bulk of the material is extracted from the authoress' dissertation, entitled "Public Monuments in the Slovene Sculpture in the First Half of the 20th Century" (1977). This type of monuments lacks critical treatment.

UDK 351.745(497.12 Ljubljana)1901/1914"

Kačičnik Alenka, absolventka, Filozofska fakulteta, Oddelék za zgodovino, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

Poročila ljubljanskih policajev o prestopkih 1901—1914

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 3, 1987, str. 190—198, cit. lit. 51

Prispevek na podlagi gradiva iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana opisuje v prvem delu organizacijo, prejemke, delo, oblike in opremo mestne policijske straže, v drugem delu pa prekrške, v katerih so morali mestni policaji v Ljubljani postredovati. Nekateri od teh so bili zelo resni, kot npr. spopadi med Slovenci in Nemci, drugi pa so se zgodili zaradi nepremišljenosti ali malomarnosti in so bili zaradi tega že smešni.

UDK 08(497.12)

Benedik Franc, kustos, Gorenjski muzej Kranj, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43, YU

O krajevnih zbornikih

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 3, 1987, str. 205—206

Avtor obravnava problematiko objav o raziskavah krajevne zgodovine v času nekritičnega zgodovinskega, na kratko prikazuje razvoj časopisov za krajevno zgodovino v obdobju med obema vojnama, cezuro, ki sta jo zarezali svetovna vojna in prva povojna leta z ukinitvijo časopisov in revij, ki so obravnavale krajevno zgodovino.

Sredi 50. let pa so začeli izhajati številni krajevni zborniki, ki ne obravnavajo le krajevno zgodovino, pač pa vso t.im. domoznansveno problematiko. Danes lahko ugotavljamo, da je praktično vsa Slovenija pokrita s krajevnimi zborniki.

UDK 930.22/.25(497.12):930.85

Demšar Vinko, arhivist, Zgodovinski arhiv Ljubljana, 61000 Ljubljana, Mestni trg 27, YU

Trije slovenski teksti v hišem arhivu Krogarja iz Opal nad Žirni

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 3, 1987, str. 188—190, cit. lit. 7

Avtor predstavlja slovenske tekste iz hišnega arhiva Krogarja iz Opal nad Žirni in jih objavlja v celoti (slovenska prisega iz leta 1789, listič s podatki o vremenu ter svetopisemskim naukom iz okoli leta 1840) ali pa le delno (prepis dela Svetega pisma — pasijona iz leta 1839).

UDK 338.48(497.12 Bled)18/19"

Benedik Božo, pravnik v pokojju 64260 Bled, Cankarjeva 7, YU

Zdraviliška komisija Bled

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 35, št. 3, 1987, str. 199—204, cit. lit. 2

Razprava opozarja na pomen, ki ga je za razvoj turistične ponudbe imela Zdraviliška komisija Bled. Ustanovljena je bila v drugi polovici 19. stoletja in je zamrla z začetkom druge svetovne vojne. Po končani prvi svetovni vojni je do leta 1924 ali 1925 prevzel njene naloge zdraviliški odsek pri Občini Bled.

Prispevek obravnava personalno sestavo te organizacije, njene načine financiranja ter njeno širokopotezno načrtano turistično dejavnost.

UDC 338(497.12 Bled)“18/19”

Benedik Božn, Retired Lawyer.
64260 Bled, Cankarjeva 7, YU

The Health-resort Commission of Bled

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 3, 1987, pp. 199—204, notes 2

The essay refers to the significance of the Health-resort Commission of Bled for the development of tourism. The Commission was founded in the latter half of the 19th century and ceased working at the beginning of the Second War. From the end of World War I to 1924 or 1925, its tasks were performed by the health-resort section at the Bled Commune. The article deals with the personnel of this organization, with its financial sources and ambitiously planned tourist activities.

UDC 08(497.12)

Benedik Franc, Custos, Museum of the Gorenjska Region — Kranj.
64000 Kranj, Tavčarjeva 43, YU

On Local Miscellanies

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 3, 1987, pp. 205—206

The author treats the question of publishing the local history researches in the period of “uncritical historiography”; he briefly presents the development of the local history magazines between the two Wars, and the caesura in the war and first post-war years — when the newspapers and magazines dealing with local history stopped being published. However, in the middle of the 1950s, numerous local miscellanies began to appear, treating not only local history but all the issues concerning the so called homeland studies. Today we could say that the whole Slovene territory is covered with local miscellanies.

UDC 930.22/.25(497.12):930.85

Demšar Vinko, Archivist, Historical Record Office of Ljubljana.
61000 Ljubljana, Mestni trg 27, YU

Three Slovene Texts in the House-Archives of Krogar from Opale above Žiri

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 3, 1987, pp. 188—190, notes 7

The author presents the Slovene texts from the house-archives of Krogar from Opale above Žiri — they are published either in full (the Slovene oath from 1789, a leaflet containing data about the weather and scriptural teachings from about 1840) or in part (a transcript of a part of the Bible — the passion from 1839).

UDC 351.745(497.12 Ljubljana)“1901/1914”

Kačičnik Atenka, Graduate Student, Faculty of Arts, Department of History.
61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

The Ljubljana Police Reports on the Transgressions: 1901—1914

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 35, No. 3, 1987, pp. 190—198, notes 51

On the basis of the material from the Historical Record Office of Ljubljana, the article describes — in the first part — the organization, income, work, uniforms and equipment of the town police-guard, and — in the second — the transgressions which compelled the police of Ljubljana to intervene. Some transgressions were quite serious, e.g. fightings between the Slovenes and Germans; others, being caused by imprudence or negligence, even provoke laughter.

V sodelovanju z Zavodom SR Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine izdaja Založba Obzorja Maribor že vrsto let zbirko Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Ponujamo vam naslove, ki jih še imamo v založbi:

Iva Curk	MITREJI NA SLOVENSKEM	Marijan Slabe	CERKNICA
Branko Marušič	PO POTEH TOLMINskega	Verena Koršič	TRAVNIK
	PUNTA I/II	Milena Moškon	CELJSKI MUZEJ II
Nataša Šumi	RIHEMBERK	Peter Kos	CELJSKI MUZEJ III
Sergej Vrišer	KAMNICA	Vera Kolšek	CELJSKI MUZEJ IV
Jože Curk	ORMOŽ	V. Šlibar, Z. Šmitek	CELJSKI MUZEJ V
Marijan Zadnikar	ŽIČKA KARTUZIJA	L. Bolta, V. Kolšek	CELJSKI MUZEJ — stalna
Tone Knez	ARHEOLOŠKO NOVO MESTO		arheološka razstava
Janko Jarc	ROG	Vlado Šlibar	CELJSKI MUZEJ VII — etn.
Lojze Bolta	RIFNIK NAD ŠENTJURJEM		zbirka
Ivan Stopar	ŽALEC IN NOVO CELJE	Ivan Stopar	SVIBNO
Ivan Stopar	VRBOVEC IN OKOLICA	Ivan Stopar	GRAD PIŠECE
Sergej Vrišer	MALEČNIK	Terezija Traven	RAŠICA
Marijan Zadnikar	PLETERJE	Jože Povšič	JURIJ VEGA
Branko Reisp	MUZEJSKA KNJIŽNICA	Davorin Vuga	LJUBLJANSKO BARJE
Ivan Stopar	ROGATEC	Umek, Kos, Komej	ARHIV SR SLOVENIJE
B. Otorepec, B. Reisp	BOGENSPERK	T. Knez, J. Bogataj	PO DOLINI ZGORNJE KRKE
Jože Curk	PTUJ — PROŠTIJSKA	Marjetica Simoniti	MARIBORSKI MUZEJ 3
	CERKEV	Branko Reisp	BLEJSKI GRAD
Peter Petru	DRNOVO PRI KRŠKEM	P. Petru, M. Žargi	NARODNI MUZEJ
Ksenija Rozman	BREG PRI PREDDVORU		V LJUBLJANI
Jože Curk	MARIBORSKO POHORJE	Neva Trampuž-Orel	NARODNI MUZEJ 2
Branko Marušič	ŠENTVIŠKA PLANOTA	Iztok Durjava	MUZEJ LJUDSKE
Andrej Valič	ARHEOLOŠKI SPOMENIKI		REVOLUCIJE SLOVENIJE
	GORENJSKE	Ivan Vidali	MENGES
Štefanija Ravnikar	URH	Janez Bogataj	DOSLOVČE
Stane Brečko	HRASTNIK	Ksenija Rozman	CERKEV SV. JANEZA
Marijan Zadnikar	STIŠKI SAMOSTAN		V BOHINJU
Peter Fister	GRAD KAMEN	Branko Reisp	ŠKOFJELOŠKI GRAD
A. Ramovš, D. Meze	LOGARSKA DOLINA	Davorin Vuga	VIPAVSKA DOLINA 1
Branko Reisp	KRUMPERK	Nataša Štupar-Šumi	DVOREC VOGRSKO
Ivan Stopar	BISTRICA OB SOTLI	Lev Menše	KRTINA IN DOLE
Ivan Stopar	SVETINA	Vlasto Kopač	VRHNIKA
Jože Curk	MARIBORSKA STOLNICA	Marijan Breclj	PILONOVA GALERIJA
Sergej Vrišer	MARIBORSKI MUZEJ I		V AJDOVŠČINI
Bruno Hartman	UNIVERZITETNA	Branko Reisp	GRAD KALEC Z OKOLICO
	KNJIŽNICA MARIBOR	Branko Reisp	LJUBLJANSKI GRAD
Več avtorjev	MULJAVA	Jože Curk	DRAVOGRAD
Ivan Jan	DRAŽGOŠE	več avtorjev	DVAJSET LET ZBIRKE
Sergej Vrišer	SLADKA GORA	Tadej Brate	IDRIJSKE KLAVŽE
Tone Ferenc	MUZEJ SLOVENSkih	Marijan Zadnikar	STARA PLETERSKA CERKEV
	IZGNANCEV V BRESTANICI	Edo Škulj	LJUBLJANSKE ORGLE
Miha Ogorevc	VOLČJI POTOK	Tone Sušnik	KOTLJE
Branko Reisp	TURJAK	Joža Mahnič	ŽUPANČIČEVA SPOMINSKA
Ivan Stopar	VITANJE		ZBIRKA
M. Zupančič, M. Žontar	GRADOVI NA DOMŽALSLEM	L. Plesničar-Gec	MESTNI MUZEJ I
Matija Žgajner	LJUBLJANA V ŽICI	Janez Debeljak	TRUBARJEVA RAŠICA
Peter Petru	BLEJSKE ARHEOLOŠKE	Vlado Novak	SPOMINSKA SOBA
	ZBIRKE		VLADIMIRA LEVSTIKA
Ivan Stopar	DOBRNA	M. Gregorič, M. Guštin	POSAVSKI MUZEJ BREŽICE
Janez Gregori	ZELENCI, IZVIR SAVE	Nataša Štupar-Šumi	ŠTANJEL — NASELJE
	DOLINKE		IN GRAD
Janez Mikuž	KOPRSKA STOLNICA	Janez Mikuž	KOPER
več avtorjev	HUDA LUKNJA	Jože Curk	RAVNE NA KOROŠKEM
Jaro Dular	VINICA	Peter Skoberne	TRIGLAV
Andreja Žigon	ŠMARTNO PRI LITIJ	Jože Dular	BELOKRANJSKI MUZEJ
Radko Polič	GORNJE LAZE		V METLIKI
Davorin Vuga	ŽELEZNODOBNE VAČE	Branko Reisp	GRAD SMLEDNIK

Posamezne naslove iz zbirke lahko dobite po ceni 1000 din, zadnjih šest pa 1.400—2.100 din v vseh knjigarnah Slovenije, oziroma jih naročite pri Založbi Obzorja Maribor, Gosposka 3.

Prispevke v tej številki
so pripravili:

Jože Mlinarič, Božidar Slapšak, Tone Zorn,
Marjana Kavčič, Janez J. Švajncer, Špelca Čopič,
Breda Ogorelec, Saša Dalla Valle, Janez Kopač,
Vinko Demšar, Alenka Kačičnik,
Božo Benedik, Franc Benedik

Izdaja Sekcija za krajevno zgodovino
Zveze zgodovinskih društev Slovenije